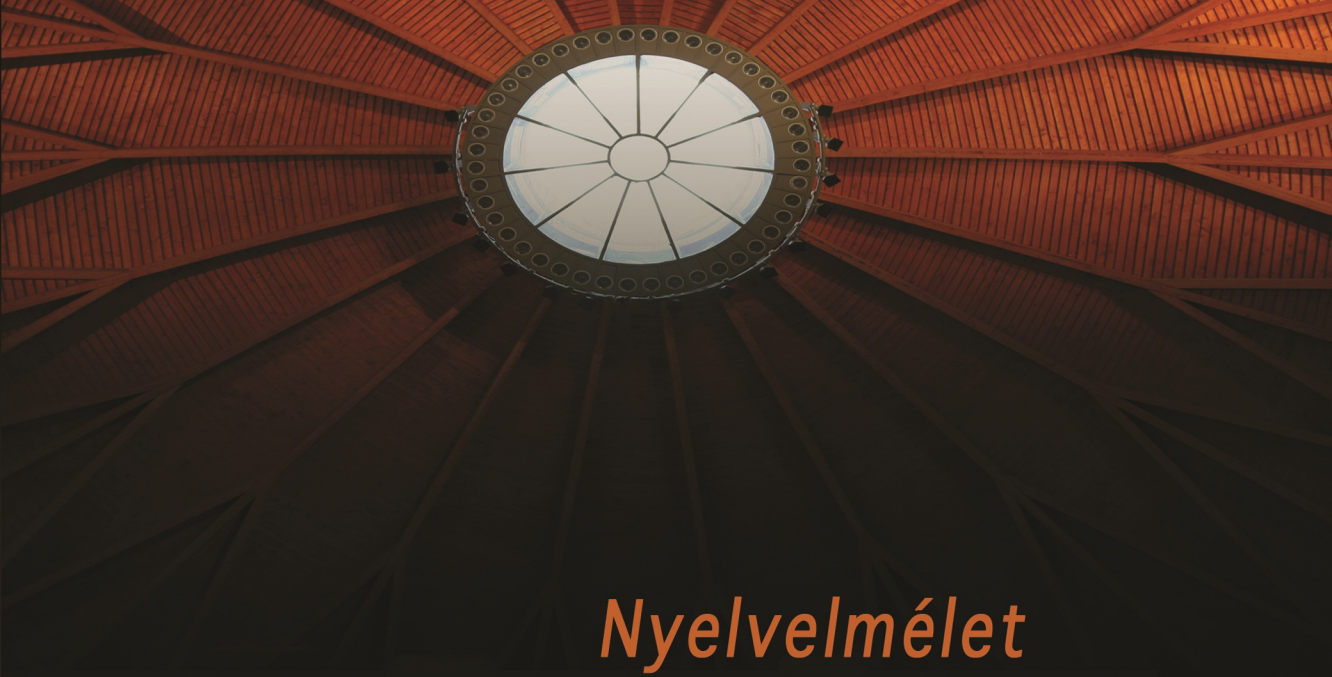

Nyelvelmélet és dialektológia 4

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
2018

Nyelvelmélet és dialektológia 4

Nyelvelmélet és dialektológia 4:

A Károli-biblia nyelve

Szerkesztette:

É. KISS KATALIN

HEGEDŰS ATTILA

PINTÉR LILLA

PPKE BTK

Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék

Budapest – Piliscsaba

2018

A kötet alapjául szolgáló konferencia megrendezését a Reformáció 500 Emlékbizottság,
a kötet elkészültét a 112057. sz. OTKA projektum,
megjelentetését pedig a Központi Alapok Program (KAP17-61001-1.1-BTK) támogatta.

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

1635
alapítva

A kötet tanulmányait lektorálták:

A. Molnár Ferenc
Balogh Katalin
Bánréti Zoltán
Dékány Éva
Farkas Edit
Haader Lea
Juhász Dezső
Korompay Klára
Kustár Zoltán
Lanstyák István
Ritoók Zsigmond
Surányi Balázs
Szikszainé Nagy Irma

© A szerzők, 2018

A borítót Zétényi Zsófia tervezte
Dabis Balázs Silvius fényképének felhasználásával

ISBN 978-963-308-336-9

Felelős kiadó: Szuromi Anzelm
Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

Tartalomjegyzék

Előszó 9

A. Molnár Ferenc: 14
A revideált Károlyi-fordítás (1908) archaizmusairól

Dömötör Adrienne: 37
Hagyomány és újítás a *Két könyv…* és a *Vizsolyi biblia* nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás

Gugán Katalin: 57
Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondattanában: a tagadás változatai

Kalcsó Gyula: 76
Nyelvjárások konvergenciája a korai nyomtatványokban és a Károlyi-bibliában

Kiss Sándor: 97
Igeneves szerkezetek és mondattagolás *Máté evangéliuma* Károli-féle szövegében és a forrásszövegekben

Koltai Kornélia: 120
Milyen fordítási elv szerint jött létre a Károli-biblia? Az Ótestamentum nyelvének vizsgálata a forrásszöveg(ek) fényében

Korompay Klára: 148
A *Jónás könyve* a Károli-bibliában: szókészlettani és jelentéstani vizsgálatok a *megtér* ige körül

Szikszainé Nagy Irma: 164
*Jónás könyvé*nek stiláris jellemzői néhány korai magyar bibliafordításban

Előszó

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészeti Tanszéke és Magyar Nyelvészeti Tanszéke 2017 októberében ismét megrendezte műhelykonferenciáját *Nyelvelmélet és dialektológia. A Károli-biblia nyelve* címmel (amely immár a tizedik *Nyelvelmélet és …* rendezvény). A konferencia speciális témájának (amit jelen kötet alcíme is kifejez) aktualitását a reformáció elindulásának 500. évfordulója adta. A műhelykonferencián 15 előadás hangzott el, ennek mintegy felét tartalmazza kötetünk. Több tanulmány írásbeli változata nem készült el ugyanis, illetőleg a szigorú lektorok javaslatai alapján a szerkesztők nyolc tanulmány megjelenését tartották elfogadhatónak.

A magyar irodalmi nyelv kialakulásának menetében a *Vizsolyi Biblia* különleges helyet foglal el. Pais Dezső (1954: 142) szerint „tiszta, érthető, világos stílusa, következetes helyesírása" magyarázza hatását. Szathmári István a stílus mellett kiemeli: „a Károli-biblia azáltal, hogy a korábbi nyomtatványok *í*-ző nyelvhasználatával szemben az *é*-ző, az *ö*-zővel szemben az *e*-ző beszédmódot választotta, és hogy mind az egyéb hangtani jelenségeket, mind a nyelvtani rendszer elemeit illetően táji szélsőségektől mentes, kiegyenlítettebb nyelvhasználati típussal élt, továbbá hogy ezt – Szenczi Molnár zsoltáraival együtt – minden eddiginél nagyobb intenzitással terjesztette, nagymértékben hozzájárult irodalmi nyelvünk kialakulásához" (2017: 212). A Károli-biblia hatásának megértéséhez azonban meg kell említeni azt a közösséget, amely ezt a bibliafordítást a magáénak érezte, mindennapi gyakorlatában használta, mert ez a használat is elősegítette identitásának megerősödését: a református magyar mezővárosi közösségeket. Amint Labov írja: egy adott közösség által használt új nyelvi változat akkor jut el egyéb beszélőcsoportokhoz, amikor az adott közösség értékei vonzóakká válnak egyéb csoportok számára is, s az új nyelvi változó átvétele mintegy kísérőjelensége az értékek átvételének (1975: 280). A *Vizsolyi Biblia* tehát „a helvét reformáció és a magyar nemzettudat összefonódásának produktuma, amely az anyanyelv rangemelése révén vált évszázadokra közösségformáló irodalmi teljesítménnyé" (Bitskey 2013).

A konferencia itt közölt előadásai a *Vizsolyi Biblia* nyelvét a következő témakörökben vizsgálták: milyen fordítási elvek és gyakorlat érhetők tetten az eredeti *Vizsolyi Bibliá*ban és későbbi változataiban, hogyan jelentkezik a hagyomány és az újítás Károli Gáspár nyelvében, vannak-e dialektális jellemzők a Károli-bibliában, mit mond a korról, a fordítóról, a fordításról a *Jónás könyve* Károli-fordításának filológiai, jelentéstörténeti és stilisztikai elemzése.

Károli Gáspár fordítási elveit és gyakorlatát Koltai Kornélia írása elemzi. Az *Elöljáróbeszéd*re hivatkozva bemutatja, hogy Károli héber, latin és

korábbi magyar fordítási változatok felhasználásával készítette el bibliafordítását, melyből kiemelendő a *Vulgata* hatása. A szerzőt elsősorban az érdekli, hogy a héber alapszöveget Károli hogyan használta. Négy kiválasztott ószövetségi fejezet elemzésével jár utána a kérdésnek: a 2Mózes 34. szöveg vizsgálata szerint a héber maszorétikus szöveg mellett latin változatokat is használt, a Habakuk3. azt mutatja, hogy a héber alapszöveget Károli egyéni megoldásokkal fordította, a Jeremiás 33. szerint a héber alapszöveget Károli szintén egyéni indíttatással fordította, a 24. zsoltár fordítása során viszont erőteljes egyezéseket tapasztal Székely István fordításával. Koltai Kornélia Károli fordítási elvét a héber szöveg elsődlegességében látja, de Károli gyakorlatában a célnyelvhez igazítás szándékát, a tartalom minél pontosabb megközelítését emeli ki.

A fordítás aprómunkája az egyes forrásnyelvi szerkezeteknek a célnyelvi megvalósítása. Ennek hogyanját vizsgálja meg Kiss Sándor tanulmánya az igeneves szerkezetek területén *Máté evangéliumá*nak szövege alapján. Tanulmányában a *Vulgatá*t tekinti latin alapszövegnek, és ennek igeneves szerkezetei adják a vizsgálat alapját. A fordítónak – mivel szakrális szövegről van szó – elvileg tükörfordításra kellett törekednie, ám ennek megvalósítása a nyelvek eltérő szerkezete miatt nem lehetett teljes mértékű. Így Károli a latin igenevet fordíthatta magyar igenévvel, segédszóval (*való*), az igenév főnevesítésével, illetőleg mellékmondattal. Esetenként azonban az átváltás fordítottja is megtörténik: két latin mondatot olvaszt egybe a magyar igenév segítségével. Mindezek által stiláris változatossághoz jut el a fordító, érdeme pedig, hogy megtalálja az összhangot a latin pontos tolmácsolása és a magyar alkotó kezelése között.

Az 1590-ben kiadott Károli-biblia az idők során számos kiadást ért meg, melyekben az alapszöveg kisebb-nagyobb változtatáson esett át. Szenci Molnár Albert Hanaui Bibliájától kezdve (1608) a Váradi Biblia (1661), majd az Aranyas Biblia (1685) jelentett fontosabb módosításokat egészen a legújabb protestáns bibliafordításig (2014). A Károli-biblia 1908-ban esett át egy nagyobb revízión, mely modernizálta a szöveget, de egyes, a közösségi használatban megszokott, bevett kifejezéseket megtartott a maguk archaikus voltában („mérsékelt nyelvi modernizálás"). Ez az archaizálás néhány esetben odahatott, hogy a revideált Károli-bibliában az eredeti *Vizsolyi Bibliá*hoz képest archaikusabb nyelvi megfeleléseket találunk. Ezek közül elemez néhányat A. Molnár Ferenc írása. A *halottaiból* (~ feltámad) szó a *Vizsolyi Bibliá*ban nem szerepel, de a több évszázados liturgikus gyakorlatban a *Krédó* újraelemzett szerkezete alapján átértelmezett alak felbukkan az 1908-as revideált fordításban. Ugyancsak az archaikus *sebhedt*-et használja a revideált fordítás a *Vizsolyi Biblia töredelmes* szava helyett. A szerző bemutatja a vocativusi *Ó* (*Óh*) szónak az egyházi nyelvben meglevő fokozódó használatát, mely ez által a revideált bibliában is lényegesen többször szerepel, mint a vizsolyiban.

A hagyomány és az újítás kérdése két tanulmányban szerepel. Dömötör Adrienne a vonatkozó névmás archaikus (*ki, mi, mely*) és innovatív változatainak (*aki, ami, amely*) szembeállításával vizsgálja meg a középmagyar kor kezdeti szakaszának nyelvállapotát az adott viszonylatban. Diagramok segítségével mu-

tatja be az ómagyar kor végi állapotot (összességében és részenként egyaránt), majd a középmagyar kor első századának arányait. Ezek összehasonlításából kiderül az innovatív formák terjedése. Majd Károli Gáspár két művének (*Két könyv*… és a *Vizsolyi Biblia*) az összehasonlítása alapján megállapítja, hogy bár a *Két könyv*… is újító, de a bibliafordítás még ennél is modernebb az adott jelenség használatában.

Sajátos „nem tudjuk" a végeredménye Gugán Katalin tanulmányának, mely módszertani szempontból is tanulságos utat jár be. A fordított és a megszakított szórendű tagadás jelenségét vizsgálva a szerző kiindulása, hogy a megszakított szórendű tagadás volt az ősibb és gyakoribb az ómagyar korszakban (ez alól csak a Huszita Biblia kódexei a kivétel). A 19. században azonban radikális változás zajlik le, a fordított szórendű tagadás válik általánossá. A *Vizsolyi Biblia Máté és János evangéliuma* szövegének vizsgálata azonban azt mutatja, hogy (ellentétben a korra jellemző megszakított szórendű alakokkal) a bibliafordításban a fordított (innovatív) forma van többségben. Lehet-e ez a tény nyelvjárási sajátság, teszi fel a kérdést a szerző, majd Károlyi Sándor leveleinek vizsgálatával meg is válaszolja: nem. Majd a Káldi-biblia vonatkozó részeinek megvizsgálása után (ahol azonos a regiszter) elvethető az a feltételezés is, mely szerint a regiszterkülönbség lehetne az eltérés oka: ugyanis a Káldi-biblia is a kor átlagát mutatja, szemben a Károli-bibliával. Az innovatív forma azonban jellemző a Károli Gáspár által írott *Két könyv*…-re is, ugyanakkor viszont a *Vizsolyi Biblia* előszava (mely biztosan szintén Károli Gáspár írása) a megszakított szórendű tagadást mutatja dominánsnak. És szintén nem az újító formát mutatják a bibliafordítás ószövetségi részei is. Végeredmény: kétféle minta köthető Károli Gáspárhoz, egy, amely a korra jellemző (az előszó is ezt mutatja), és egy, amely innovatív, és eltér a korátlagtól (a *Két könyv*… tanúsága). Gugán Katalin hipotézise mindezek alapján: talán a 19. század előtt a megszakított szórendű tagadás volt a neutrális, általános, és a fordított szórendű a nyomatékos. Majd a 19. században lezajlott egy használati változás, a beszélők egyre gyakrabban éltek a nyomatékos, fordított szórendű változattal, s ez által ez vált általánossá.

Károli Gáspár nyelvjárásának problematikája érintőlegesen megjelenik Gugán Katalin tanulmányában is, Kalcsó Gyula írása azonban teljesen e kérdés kibontását vállalja. A szerző a névszóinflexiós toldalékok körét elemezte egy korábbi művében, megállapítva a kor nyomtatványaira jellemző változókat. A korai nyomtatványokban ugyanis a kojnésodás folyamata figyelhető meg: nyelvjáráskeveredés, szerzői és nyomdászi ideolektusok keveredése. Mit mutat ebben a képben a Károli Gáspárhoz köthető két mű, a *Két könyv*… és a *Vizsolyi Biblia*? A *Két könyv*... névinflexiós toldalékainak elemzése során csupán egy olyan sajátság bukkan fel, amely nagy valószínűséggel Károli (esetleg a nyomdász) nyelvjárását jellemzi, s ez a *-ból/-ből, -rúl/-ről, -túl/-től* formájú raghármas. A biblia újszövetségi részének elemzése azonban nem ad egyértelmű képet még ezen ragok esetében sem: lényegében nyelvi heterogenitás jellemzi. Károli Gáspár nyelvjárásának jellegzetességei nem ütnek át a *Vizsolyi Biblián* –

ezzel a szerző mintegy megerősíti Szathmári István megállapítását Károli szélsőségektől mentes fordítói-szerkesztői hozzáállásáról.

A *Jónás könyve* gyönyörű példázat a kisszerűen öntudatos, gyarló ember és a személyválogatást nem alkalmazó isteni irgalmasság összeütközéséről. Ember és Isten „fordulatát" elemzi Korompay Klára írása a *megfordul*, a *megtér* és a *visszatér* igék elemzésével. Az előadás két fő forrása a Bécsi kódex és a *Vizsolyi Biblia* volt; emellett a Jókai-, a Müncheni és az Apor-kódex szóhasználata is figyelemben részesült. A szerző a latin forrásra is kitekintve értelmezi, keresi meg a három ige elsődleges konkrét mozgásra utaló jelentését, majd mint „lelki mozgásigeként" a második, a 'lélekben visszafordul' jelentést. Hogyan adatolhatók ezek, van-e szinonimitás, és milyen jellegű a *megfordul* és a *megtér* között? A Bécsi kódex és a Károli-biblia eljárásmódja: ahol a Bécsi kódex a *megfordul* igét 'visszatér' jelentésben használja, ott a Károli-biblia a *visszatér* igét alkalmazza. Ahol a Bécsi kódex a *megfordul*-tat vallási értelemben ('megtér') használja, ott a Károli-bibliában a *megtér* ige található. A Károli-biblia igehasználata e két jelentésben tehát megegyezik a mai magyar köznyelv szóhasználatával. A szerző szerint az, hogy a Károli-bibliában két külön ige utal a fizikai és a lelki tér kettősségére, egy változási sor igeátrendeződésének (s egyben jelentésátrendeződésének) az eredménye lehet: a középmagyar kor elején elterjedő *visszatér* okozhatta, hogy a *megtér* a vallási szférára korlátozódott jelentéssel él tovább.

Melyek azok a jellegzetes stilisztikai vonások, amelyek a *Vizsolyi Bibliá*t sajátosan jellemzik, s amelyeket Pais Dezső (fentebb idézve) is e bibliafordítás fő erényének tart? E kérdést járja körül Szikszainé Nagy Irma tanulmánya négy bibliafordítás szövegének összehasonlító stilisztikai elemzésével. A szerző a négy bibliafordítás jellemző fordítói megoldásait a *Jónás könyve* szövegén vizsgálja (a négy fordítás: Huszita Biblia, Gyulai István–Heltai Gáspár fordítása, a Károli-biblia és Komáromi Csipkés György fordítása). Sorra veszi a prófétai műfaj dramatizáltságának, retorizáltságának, stilizáltságának változatait, tárgyalja a szakrális nyelv és a köznyelvi forma eltéréseit, a prófétai műfaj biblikus archaizmusait. Mindezek (és továbbiak) alapján megállapítható, hogy a fordító a *Vizsolyi Bibliá*ban tudatosan igyekezett érvényt szerezni a magyar nyelvhasználatnak a héberrel szemben, kerülte a latinizmusokat, képszerűbb kifejezéseket keresett, mint a többi, az összevetésben szereplő forrás.

A kötet szerzői tanulmányaikban a Károli Gáspár fordította bibliát különböző formában (és különböző helyesírással) nevezik meg. Mivel a szerzők ragaszkodtak a maguk által választott változathoz, a szerkesztés során e változatosságot meghagytuk.

A kötet anyaga felkerül a PPKE Elméleti Nyelvészeti Tanszék honlapjára: https://btk.ppke.hu/elmeleti-nyelveszet-tanszeki-kiadvanyok.

Hivatkozások

Bitskey István 2013. *Felekezetiség és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában*. http://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Bitskey_szekfoglalo_20130916.pdf

Labov, William 1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat. Budapest. 255–85.

Pais Dezső 1954. A magyar irodalmi nyelv. In: *A II. Országos Nyelvész-kongresszus*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 83. Budapest. 125–56.

Szathmári István 2017. A magyar reformáció nyelvi hatásáról. *Magyar Nyelvőr* 141: 207–15.

Hegedűs Attila

A revideált Károlyi-fordítás (1908) archaizmusairól

A. Molnár Ferenc

A *Károlyi-revízió* (RK, Biblia1908) – mint ismeretes – a *Vizsolyi Bibliá*nak (VB, Biblia 1590, RMNy 652), [1] a Károlyi Gáspár és egy-két név szerint ismeretlen munkatársa által készített első teljes magyar bibliafordításnak az első nagyméretű korrekciója. A VB fordítását Károlyi Gáspár szervezte, vezette, ő maga is részt vett benne, és ő írta az előszót és a kommentárokat. A VB-t ugyan Károlyi- (Károli-) bibliának szoktuk nevezni, nem is teljesen alaptalanul, de azért legalább az előadás-cikk elején említsük meg, hogy – amint maga is írja a bevezető-ajánlásban – a fordításban „egynéhány tudós jámbor atyafi" (nyilván környékbeli lelkészek) szintén segítségére voltak, s „az fordításban éltönk az mennyire lehetett tiszta igaz magyar szóval, idegen szólásnak módját nem követtük"; stb. És arról is megemlékezik, hogy a Biblia eredeti szövegei, a *Vulgata*, a külföldi szakirodalom mellett, korábbi magyar bibliarészlet-fordításokat is felhasználtak, „megtekintettek" (l. pl. Zvara 2003: 185–6).

A VB jelentősége jól ismert: azáltal, hogy a teljes Bibliát elsőként közvetítette, egyedülálló teljesítmény, s a hibákat, a kevésbé szerencsés nyelvi megoldásokat általában fokozatosan kiigazító, az erényeit pedig megtartó javított, majd revideált kiadásait folyamatosan használták, használják, a magyar műveltségre, irodalomra és nyelvre, a kialakuló nyelvi normára minden más könyvnél nagyobb hatással volt. A Károlyi-biblia ugyanis időközben a protestánsok, főleg a reformátusok között, mint Németh László írja, egyre mélyebbre hatolt „tudósok, urak és nép rétegeibe… S a szószékről lenyúlt a mindennapok szóhasználatába s az egyszerűbb emberek képzetkincsébe is. Száz kiadásában egyre mélyebb gyökeret eresztett belénk" (Németh 1929/1975: 102). S jellemző, hogy a katolikus Babits a *Jónás könyvé*ben (1938) a Károlyi-féle fordítás szövegére támaszkodott, még pedig nem is az 1908-as revízió utánira, hanem az azt megelőzőre (A. Molnár 2015: 55). És a katolikus Madách Imre is az *Ember tragédiája* ötödik, bizánci

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2018. *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 14–36.

[1] RMNy = *Régi magyarországi nyomtatványok*. Ez az eddig négy kötetben megjelent kézikönyv-sorozat minden megtalálható vagy azonosítható, feltehető régi magyarországi vagy külföldön magyarul (is) megjelent könyvet ismertet; címleírással, bibliográfiai adatokkal időrendben és sorszámmal ellátva tárgyalja őket. L. még *Irodalomjegyzék*. A régi könyvcímeket, adatokat hangalakjuk megtartása mellett mai betűtípusokkal és a mai helyesírás szerint, rendszerint rövidítve írom, a kiadás helyét pedig a mai magyar névalakban (is).

színében a XXII. zsoltár néhány sorát Pethe Ferenc 1794-ben megjelent kiadásából idézi, amely a Misztótfalusi Kis Miklós meg-jelentette Károlyi-bibliának az 1765-ös kiadását javította (Bottyán 1982/2009: 95). Vagy: a katolikus egyházba keresztelkedett zsidó Radnóti Miklós 1944. május 19-én írt *Töredék*ében a protestánsok által használt *Ézsaiás* névformát használja, nem a katolikus *Izajás*t: „Oly korban éltem én e földön, | mikor a költő is csak hallgatott, |… mert méltóbb átkot itt úgysem mondhatna más, – | a rettentő szavak tudósa, Ésaiás." (Igaz, *Izaiás* is előfordul nála a *Nyolcadik eclogá*ban, 1944. aug. 23.)

Mindez egyáltalán nem jelenti, hogy lebecsülnénk a katolikus Káldi György 1626-ban Bécsben megjelent bibliafordítását (Biblia 1626, RMNy 1352), amely nyelvi szempontból nemigen marad el az eredeti VB-tól. Igen nagy a különbség azonban a két fordítás elterjedtsége, és így nyelvi hatása között. A katolikus egyház ugyanis korábban nem szorgalmazta a Biblia széles körű olvasását: tanainak megismertetését csak a papság, az egyház közvetítésével tartotta kívánatosnak. Mire a Káldi-fordítás harmadik kiadása (Buda, 1782) megjelent, a Károlyiénak már a harmincegyedik. Pedig a protestáns bibliakiadást a Habsburg-rendszer eltiltotta hazánkban. 1608-tól 1794-ig református és evangélikus fordítások, illetve kiadások mind csak külföldön jelenhettek meg: Németországban, Hollandiában és Svájcban. Az egyetlen kivétel a Váradi Biblia 1661-ben (Biblia 1661, RMNy 2982), amelyet az erdélyi fejedelmek védelme alatt nyomtattak Nagyváradon, majd – miután a török elfoglalta Váradot – ezt Kolozsváron fejezték be (Bottyán 1982/2009: 72).

Visszatérve a Károlyiék bibliafordításához, azt már Szenci Molnár Albert az 1608-as hanaui kiadás (Biblia 1608, RMNy 971) címlapja szerint is „igazgatta, néhol meg is jobbitotta". Sőt, nyugodtan mondhatjuk, hogy Szenci Molnár elsősorban egy átfogó technikai revíziót végzett. Változtatott a betűhasználaton, a helyesíráson (pl. Károlyival ellentétben az *u* hangot *u* betűvel, a *v* hangot *v*-vel, a *j*-hangot mindig *j*-vel jelöli, az igekötős igéket egybeírja, pótol hiányzó ékezeteket és írásjeleket, korrigál sajtóhibákat, és megírja a nyomdászt követő sietős munka miatt a VB-ban az Újszövetségből lemaradt argumentumokat, az egyes caputok éléről elmaradt summácskákat, kibővíti a párhuzamos helyek jegyzékét, stb. A Hanaui Biblia a VB méretén szintén változtat, a két, fólió méretű kötetet egy fólió méretű kötetre rövidíti. Magát Károlyiék szövegét viszont nagy tiszteletben tartja, igen ritkán és alig változtat rajta, Károlyi „elöl járó beszédét" is lehozza, s a saját ajánló szövegében is melegen emlékezik Károlyi Gáspárra, amikor visszagondol arra a rövidebb időre, amikor ifjúként Göncön sürgölődött a VB munkálatai közben. A bibliaszöveg elé végül a nyomdász, a lengyel Mantskovit Bálint is ír egy megjegyzést, mentegetvén a betűhibákat, mondván, hogy ő „idegen nemzet", az exemplárba pedig „az accentusok nem voltak megjegyeztetvén." (S a betűkészlete sem volt teljesen megfelelő.) A Hanaui Biblia tehát a VB javított kiadása. Az ugyancsak Szenci Molnár készítette 1612-es oppenheimi kiadásban (Biblia 1612, RMNy 1037) további javítások vannak, a kisebb méret miatt pedig elmaradtak a lapszéli magyarázatok, s megrövidültek az elöl álló tartalmi összefoglalók. A párhuzamos helyek jegyzéke viszont kiegészült. Ezenkívül mindkét

bibliakiadásához Szenci Molnár hozzácsatolt egy katekizmust, valamint a százötven zsoltár általa magyarra fordított verses parafrázisát és néhány más éneket. (A VB és a hanaui kiadás szövegének összevetésére l. elsősorban Nagy 1993: 53–96). A mintegy 700–800 példányban kiadott VB és Szenci Molnár könnyebben kezelhető kiadásai (összesen úgy háromezer példány) kezdte el jobban terjeszteni a Károlyi-féle fordítást. Az oppenheimi kiadás címlapjára – már Károlyi halála után – Molnár Albert íratta rá először, hogy „magyar nyelvre fordítatott Caroli Gaspar által." (A *Caroli*t vagy *Cároli*t helyesírási szabályzatunk szerint egyaránt írhatjuk *Károlyi*nak vagy *Károli*nak, a kiejtése azonban mindkét formának *Károlyi*, azaz „Károji".) A későbbi javított kiadások közül kettő külön is figyelemre méltó: a már említett, úgynevezett Váradi Biblia (Nagyvárad – Kolozsvár, 1661), amely a VB-t használja, s a szöveggondozója Köleséri Sámuel, a nyomdásza pedig Szenci Kertész Ábrahám volt, és Misztótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliája (Biblia 1685; a kötéséről nevezték aranyasnak), amely a Váradi Bibliától függetlenül készült Amsterdamban. Ez a VB-nak, pontosabban az Oppenheimi Bibliának egy Amszterdamban 1645-ben megjelent, a nyomdásza neve után Jansonius-bibliának is nevezett, igen sok hibát tartalmazó kiadását használta (Biblia 1645, RMNy 2091). Misztótfalusi ezt két akkor Utrechtben tanuló jeles magyar teológus diák segítségével javítja. S törekszik a nyelvhasználat, a helyesírás további egységesítésére is. A helyesírásban – bár ebben nem mindig következetes – többnyire az etimológiai elvet alkalmazza (*kardja, hallja*), elkülöníti a *hol?* kérdésre felelő *-ban, -ben* és a *hová?*-ra felelő *-ba, -be* ragot, valamint az imperatívus egyes szám 2. személyű alanyi és tárgyas alakját (*őrizz meg*, *őrizd meg*), stb. (Szathmári 1968: 369–70). Magán a szövegen is végez olykor kisebb stilisztikai-tartalmi igazításokat, a magam szűkebb körű kutakodásai is megerősítik ezt (l. lentebb). A VB-nak leginkább ez a kiadása öröklődött tovább (vö. Zsengellér 2014: 49). A Váradi Biblia a szövegen igen ritkán módosít, inkább olykor a jegyzeteken. És később több más kiadás is helyenként némileg módosított-javított a szövegen, illetve készült egy-két új fordítás, és több fordításrészlet is, ezek azonban nem lettek sikeresek, és/vagy nem terjedtek el (l. Bottyán 1882/2009: 82–117).

A XIX. század végére világossá vált, hogy a VB már több mint háromszáz éves alapszövegét – a nyelvi és bibliatudományi fejlődésre tekintve – nem elég csak folyamatosan javítgatni. A Károlyi-féle fordítás tekintélye, hagyománya viszont olyan nagy volt, hogy nem egy új fordítás, hanem a Károlyiék szövegének egy alapos, átfogó, „nagy" revíziója jött szóba. A munkálatokat egy csoport református és evangélikus lelkész és egyben egy vagy két nyelvész, irodalmár végezte. 1886-ban kezdtek munkához, a bizottság elnöke Szász Károly református püspök, író és irodalomtörténész volt, s tagja például Hunfalvy Pál és Szilády Áron is. Úgy döntöttek, hogy munkájukat a következő irányelvek határozzák meg:

„1. Ne új fordítás készíttessék,
2. hanem a Károli szövegének pontos átnézése,
3. nyelvének a mai kor kívánalmaihoz alkalmazásával, de ódonszerűségének és bibliai zamatának megóvásával,
4. a bibliai tudomány és kritika már megállapítottnak vehető eredményei figyelembevételével,
5. de minden, a protestáns egyházak hitelveinek és szimbolikus könyveinek tanaival ellenkező új tudományok mellőzésével,
6. a bevett s máig általános használatban levő fordításból csak a helyes és nyelvtani szabatosság követelte eltérések engedtetnek meg,
7. minden felesleges, megütközést, vagy éppen botrányt okozható újítások gondosan kerültessenek,
8. oly közmondás szerűvé vált mondások, amelyek bementek a köznyelvbe, hagyattassanak meg ott is, ahol az exegéta különben nem tudná is elfogadni a Károli-fordítást.”

(Bottyán 1982/2009: 118).

Ezek közül az utolsó látszik problematikusnak, eszerint ugyanis, ahol az írásmagyarázat szempontjából helytelen is egy szó vagy szövegrész, ha már megszokott, meghagyandó. Később ezeket az irányelveket még kiegészítették, a bizottságban cserélődtek is tagok, illetve újak is jöttek. A betegeskedő Szász Károly helyett a munkálatok vezetése elsősorban Petri Elek teológiai tanár kezébe került.

A revíziókor a VB-hoz vagy pontosabban a Hanaui Biblia szövegéhez nyúltak vissza. S a bibliai tudományok újabb eredményeit is felhasználva, és a héber s az új kiadású görög szöveget is megtekintve, valamint mérsékelt nyelvi modernizálással dolgoztak. Figyelembe vették az Ószövetség 1898-as próbakiadására kapott hozzászólásokat is. Ami a revízió menetét illeti, arra álljon itt egy idézet Zsengellér cikkéből (amely az egész *Károlyi-revízió*ról összefoglalást ad): „A revizorok megadott szövegeket alakítottak át. Ezeket a szuperrevizorok újraolvasták és véleményezték… Az így elkészült szövegeket a Központi Bizottság olvasta, újraértékelte, esetenként visszaadta egyenesen a revizoroknak vagy szuperrevizoroknak. Egy szöveg tehát többszörös olvasaton, ellenőrzésen esett át, de az egyes könyveken túli egységességre már csak a Központi Bizottság figyelt oda, ha odafigyelt (2014: 55).”

A fenti elvek és módszer szerint készült *Károlyi-revízió* (Biblia 1908) – amely rendszeresen tovább használja például az összetett *ad + vala* típusú múlt időt, az elbeszélő múltat: *ada, adá*; külön írja az *a ki, a mely* típusú mutató és vonatkozó névmásokat stb.) – már a saját korában is archaikus volt, és ezért is erősen kötődött a nyelvi hagyományhoz. Először vegyes fogadtatásra talált: volt, aki értékelte a könnyebben érthető és olvasható szöveget, más kiegyensúlyozott véleményt képviselt, avagy fordítási vagy sajtóhibákra hívta fel a figyelmet. De az elfogadása általában is időbe telt. A Brit és Külföldi Bibliatársulat, noha „saját maga finanszírozta a revíziót, még 1930-ig huszonöt ízben kiadta a revízió előtti

változatot, s csupán tizenhétszer a revideáltat" (Zsengellér 2014: 53). S noha még utána is kísérleteztek a Biblia vagy egyes részei újrafordításával, illetve egy új fordításra készülve a revideált Károlyi-fordítás (RK) még később is kapott elmarasztalást (pl. Karner Károly 1940 szerint a Károlyi-szöveg patináját nem adja vissza); a RK idővel befogadtatott, megszerették. Ma ez a revízió is már több mint száz éves, s többször és nagy példányszámban adták ki, és olyan időszakban, amikor az olvasni tudás már közel általánosnak mondható. A magyarországi református egyházban pedig – az új fordítás és annak javított, illetve revideált változatai mellett (Biblia 1975, Biblia 1990, Biblia 2014) – ma is, hivatalosan is használható. Tehát már a RK-nak is van szöveghagyománya. Sokan meg is feledkeznek arról, hogy ez már messze nem az eredeti VB szövege. Páskándi Géza (1977) például indulatosan kérte számon az új protestáns fordítástól (Biblia 1975), hogy a Biblia első mondatában az *ég* szót a *menny*-nyel cserélte ki: „Kezdetben teremtette Isten a *mennyet* és a földet". Lőrincze Lajos (1977) világosította fel, hogy az új fordítás itt a VB szóhasználatát követi, az *eget* a revízióba került be, s a két szó a magyarban általában cserélhető (l. A. Molnár 2005: 57). A legújabb, a revideált új fordításba (Biblia 2014) azonban visszakerült az *ég*, amit helyesnek is tartok, az ÉKsz[2] szerint is az *ég* 1. jelentése 'A föld felett a magasban boltozatnak látszó térség', s csak a 2. jelentés a 'Mennyország'. A *menny*-nek pedig az első jelentése 'A kereszténységben az ég mint az Isten, az angyalok és az üdvözültek lakóhelye'. És csak a 3., irod[almi] használatú az 'Égbolt'. (Vö. még: „Mi Atyánk, ki vagy a *mennyekben*…"; illetve a *Krédó*ban „…fölment a *mennybe*, ott ül a mindenható Atya Isten jobbján".) Két példa a VB és az RK szövegének összehasonlítására: az elsőben nagy a különbség a kettő között, a másodikban viszont nem. A 90. zsoltár 17., az utolsó verse a VB-ban: „És légyen az mi Urunknak Istenünknek szépsége mi rajtunk, az mi kezeinknek (mondom) cselekedeteit erősíts meg."[2] , a RK-ban: „És legyen az Úrnak, a mi Istenünknek jó kedve mi rajtunk, és a mi kezünknek munkáját tedd állandóvá!" ; Lukács 5, 27 (Máté elhívatása), VB: „Ezeknek utánna pedig kiméne, és látá egy Lévi nevő publikanust, ki az adó szedő helyen ül vala, és monda nékie: köves engemet", RK: „Ezek után pedig kiméne, és láta egy Lévi nevű vámszedőt, a ki a vámnál ül vala, és monda néki: Kövess engem!" Győri (2014: 73) – igaz, mindössze egy példával

[2] A régi szövegeket – forrásaim egy részét is követve – a (föltehető) kiejtést megtartva általában a mai helyesírással adom vissza, a *Halotti beszéd*ből, az *Ómagyar Mária-siralom*ból és a *Laskai Sorok*ból vett idézetetekben viszont az eredeti formát szintén közlöm. Illetve, ha egy-egy szó eredeti leírásnak jelentősége lehet a téma szempontjából, a szöveg megfelelő helyén zárójelben azt is közlöm. A központozáson általában nem változtatok. A régiségben használt igen sokféle betűalaknak, leírási módnak témám szempontjából lényegében nincs jelentősége. Az eredeti leírási módot – ha a forrás fakszimiléje fenn van az interneten – lásd ott is (pl. MEK), olykor pedig – ha van – a fakszimile- vagy az új betűhű nyomtatott kiadásban, ill. számos esetben pl. az A. Molnár (2005)-ben. A bibliai könyvek rövidítéseit az új protestáns fordítás szerint alkalmazom, amely lényegében alig tér el a RK gyakorlatától, és igen közel áll az (új) katolikus fordításához is. Az utóbbitól egyedüli markáns eltérés, hogy a mózesi könyveket a Móz rövidítéssel és a megfelelő sorszámmal jelöli.

– szemlélteti, a korábbi VB-kiadások szövegének a viszonyát Jób 35, 9 alapján (Győri által modern betűalakokra, helyesírásra átírva), VB: „Az kik az ő nagy hatalmasságokban bízván, azt cselekszik, hogy az nyomorultak kiálcsanak, és kiáltnak az Istenhöz az hatalmasoknak kegyetlen karjuk miatt.”, Biblia (1608) (Hanaui Biblia): Ua. (csak *a kiálcsanak* helyett *kiáltsanak*), Biblia (1661) (Váradi Biblia): Ua. (csak *Az kik* helyett *A kik, az nyomorultak* helyett *a nyomorultak, az hatalmasoknak* helyett *a hatalmasoknak*), Biblia (1685) (Aranyas Biblia): „A sokaság által a nyomorgattattakat kiáltatják, és üvöltenek a hatalmasoknak karjok miatt”, 1800-as Károli-Biblia: Ua., mint Biblia (1685) (Az előző példákban is az eredetiben az *a*-k felett aposztróf van: *A’ kik, a’*; az aposztrófot itt és másutt is elhagyom.), RK : „A sok erőszak miatt kiáltoznak; jajgatnak a hatalmasok karja miatt.” – Látható, hogy a jelentős változást valóban a RK hozta, a korábbiakból pedig a Misztótfalusi-féle Biblia (1685) kisebb változtatása veendő figyelembe, amit az ezt követő kiadások is átvettek.

A *Vizsolyi* (Károli-/Károlyi-) *biblia* nyelvéről sokat írtak már, de részletes, alapos vizsgálatára mindmáig nem került sor, mint ahogy a revízióéra (RK) sem. Az utóbbinak viszonylag könnyebb lehetne a vizsgálata, mert a revideált Károlyi-szöveget mai betűalakokkal, modernebb helyesírással és pontosabban nyomtatták, s Baranyi József (1995) elkészítette a közel teljes szókonkordanciáját is. Ennek alapján a RK szövegét és szókincshasználatát – visszakereséssel – könnyebben össze is tudjuk vetni a VB-val, annak későbbi javított változataival, vagy akár más újabb protestáns, avagy más egyházi-felekezeti átültetésekkel, így a római katolikussal is. Persze, egy sokoldalú és alapos összehasonlítás, akár két fordítás között is, igen nagy munka lenne.

Magam itt csak egy szűkebb témakörnek egy kisebb részére térek ki, arra sem teljes körűen. Néhány olyan esetet mutatok be, amelynek a RK-ban a VB-hoz, illetve annak a megfelelő helyéhez képest is archaikusabb a nyelvhasználata. Korai szövegemlékeinket vizsgálva esetenként már kitértem néhány ilyen példára, most azonban az archaizálást fő szempontként emelem ki, s ha több korábbi példámat nem is ismétlem meg, újakat is hozok, kommentálok, és új vizsgálati csoportot, módszertani megközelítést szintén alkalmazok.

Ismeretes, hogy a magyar írásbeliség első fennmaradt szövegemlékében, az 1195 körül másolt *Halotti beszéd*ben egy, a Bibliára szövegszerűen visszamenő mondat is beépült: „ysa ki nopun emdul oz gimilstwl. halalnec halaláál holz” (Isa [’Bizony’] ki nopun emdül oz dzsimilcstűl, halalnek halaláal holsz). Ez a mondat közel négyszáz év múlva jórészt ugyanígy van meg a *Vizsolyi Bibliá*ban. Isten így figyelmezteti Ádámot, hogy az Édenkertben ne egyen a jó és gonosz tudás fájának gyümölcséből: „Mert valamelly napon abban éjendél, halálnak, halálával holsz” (1Móz 2, 17). És ez aztán szinte ugyanígy maradt az 1908-as revízióig, illetve a *meg* igekötővel egészült ki: „mert valamely napon abban ejéndesz, halálnak halálával halsz meg” (Biblia 1901).

S azt, hogy a VB a korábbi szöveghagyományból szintén merített, az előző, nem teljes bibliafordításokból is (amit *Elől járó beszéd*ben Károlyi Gáspár

ugyancsak említ), jól mutatja, hogy – nyilván a közös héber alapszövegtől és/vagy a *Vulgatá*tól is eredően – hasonló szöveget olvashatunk a Jordánszky-kódexben (JordK 1519): „mert valamely napon ejendöl, halálnak halalával halsz meg”, s 1551-ből Heltai Gáspárék (itt Gyulai István) nem teljes bibliafordításának első kötetéből (Biblia 1551) : „Mert valamel nap arról eszel halálnak halalával halsz.” És nem csak bibliai szövegben, lásd például ÉrdyK 136–7: „es ne ennének az meg tiltot fának || gyimelcsében, mert vala mely napon ennének ottan halálnak halalával halnának meg”.

Nyelvileg e példákban külön is figyelemre méltó, hogy a magyarban itt hármas figura etymologica van, holott a héber eredetiben az csak kéttagú: főnévi igenévvel álló nyomósítás (’meghalni, meghalsz’), s a *Vulgatá*ban szintén kéttagú a szerkezet: *morte morieris* ’halállal halsz’. Káldi (Biblia 1623) így is fordítja: „… *halállal halsz-meg”*. Ez a magyar sajátságnak tekinthető ritkán előforduló háromtagú figura etymologica szerintem két szerkezet keveredésével jöhetett létre: *halálnak halála x halállal halsz.* Hasonló hármas figura etymologica van a DomK. 111-en: *verágoknak verágával verágozék*. (A fentiekre részletesebben l. A. Molnár 2005: 33–5, irodalommal; Uő. 2008: 53.)

Magam korai bibliafordításainkban erre a nyomatékosító tőszóismétlésre – a korábbi gyűjtésem ki is egészítve – a következő helyeket találtam: JordK (1519): 1Móz 2, 17, 2Móz 19, 12, 2Móz 21, 12, 15, 16, 3Móz 15 (ɔ: 20), 2, 9, 10, 27, 3Móz17 (ɔ: 24), 16, 4Móz 13 (ɔ: 15), 35, Bír 9 (ɔ: 13), 23, Mt 15, 4 – Pesti NT (1536; RMNy 16): Mt 4, 15 – Biblia (1551): 1Móz 2, 17, 2 Móz 19, 12, 2Móz 21, 12, 15, 16, 3Móz 20, 2, 9,10, 11, 12, 13, 15, 16, 27, 3Móz 24, 16, 17, 4Móz 15, 35, 4Móz 35, 17, 18, 21, 31 (Heltaiék fordításaiból csak Mózes könyveit tudtam megnézni.) – VB: 1Móz 2, 17; 1Móz 3, 4; 1Sám14, 39, 44 – RK: Ez 3,18; Ez 33, 8. – A fentebb már idézetteken kívül néhány példa: JordK 56[3] (2Móz 21,16): „Vala ki embert urzand, es el adandja *halalnak halalával haljon*”, 106 (3Móz 15 [ɔ: 20], 2): „Vala mely ember … áldozandik az Molok bálvánnak *halálnak halálával haljon*”, PestiNT 31b (Máté 15, 4): „valaki atyjának avagy anyjának gonoszt mond, *halalnak halalával haljon meg*”, Biblia (1551): „HHh3a (3Móz 20, 9): „Valaki az ő atyjának, a vagy anyjának gonoszt mondand *halálnak halálával haljon*”, HHh [4b] (3Móz 20, 27): „Ha valamely firfiú, a vagy asszonyállat nézővé avagy jövendő mondóvá leend: *halálnak halálával haljon*. Meg kövezzék őtet.” S nem nagyon szokták emlegetni, hogy e kifejezés a VB-ban a bűnbeesés történetén kívül is még két helyen megvan. Az 1Sám 14-ben arról van szó, hogy Saul egyszer a filiszteusokkal csatázva megeskette az izraelieket, hogy az nap nem esznek. A fia, Jonatán azonban ezt nem hallotta, és mézet evett. Saul halállal fenyegeti vitézül harcoló fiát, de a nép megvédi. Idézek az 1Sám 14, 38–39-ből: „Monda azért Saul… tudjátok s lássátok meg kiben vagyon a vétek. | … ha ez a Ionathasban az én fiamban találtatikis, *halálnak halálával kel meghalni*”; illetve

[3] Néhány korai bibliafordításunkban nincs részek és versek szerinti számozás, így a példamondatoknál itt a lapszámot is megadom (bár egy újabb fordítás, pl. a RK alapján a megfelelő részek és versek száma beazonosítható).

44. vers: „Felele a Saul: Bátor én velem cselekedjék úgy az Isten, és bátor nékem adja a halált, ha *halálnak halálával nem halsz meg* te Ionathas". S idézhetünk nem bibliai példákat is, ÉrdyK 365: „ha ki nem engedend az fejedelemnek *halalnak halalával haljon*"; az Erdélyi magyar szótörténeti tárból (SzT IV) pedig van egy világi adatunk is, 1592: „mely dolog ha bizonyos lett volna *halálnak halálával kellett volna meg halno(m)*". Stb.

Megemlítem, ahhoz, hogy a VB és a RK szövegviszonya közt „biztos" összevetést tegyünk – itt és a későbbiekben tárgyalandó példák kapcsán – meg kellett néznünk a VB és a Hanaui Biblia (1608) szövegének a viszonyát is, tekintve, hogy a RK, mint említettük, az utóbbiból indult ki. Illetve, tanácsos volt megnézni az Aranyas Biblia (1685) szövegét is, mert a revízió idején általában ennek a későbbi (helyenként némileg javított) kiadásai voltak használatban. Ez – esetleges újításaival – tehát befolyásolhatta (volna) a korabeli bibliahasználók, és így a revizorok nyelvszokását is. Sőt, a Biblia (1685) alapjául szolgáló úgynevezett Jansonius-féle kiadás (Biblia 1645) szintén megnézendő volt: az esetleges változtatás, nem történt-e meg már abban. A fentebbi bibliakiadás-történeti fejtegetés tehát a megbízhatóbb szövegösszevetés kívánalmához is kötődik, nemcsak a téma szélesebb művelődéstörténeti keretbe való helyezéséhez. A *halálnak halálával hal*(*sz*) szószerkezet kapcsán megállapítható volt, hogy a VB e korábbi nyelvszokás által is támogatott kifejezésének mind a négy előfordulása megmaradt a revízióig. Akkor azonban módosították őket. Mégis, elsősorban a legismertebb hely (1Móz 2, 17) révén, ennek egyfajta ismertsége továbbra is megmaradt. Még az új protestáns fordítás (Biblia 1975) megjelenése után is zavarta a RK-ban történt megváltoztatása például Kolozsvári Grandpierre Emilt. 1977-ben *Herder árnyéka* című cikkében gúnyosan tette szóvá, hogy: „Néhány »tudós« [idézőjelben!] szinte tervszerűen szegényíti nyelvünket; Károli Gáspár fordításában ezt olvashatjuk: – »mert valamely napon abban ejéndesz *halálnak halálával halsz meg*«. Egy lézengő szakbarbár ezt így helyesbítette: – »bizony meghalsz«." (Kolozsvári Grandpierre 1977, A. Molnár 2008: 55–7).

S bár a *halálnak halálával hal(sz)* stílusékítő szerkezetnek tehát különösen a bibliafordításainkban erős hagyománya volt, de a XX. századra, illetve nyilván már előbb, régies és különleges lett, s így az 1908-as revízió a bűnbeesés elbeszélésekor a nyomatékosításnak egy más fajtájával élt: „…amely napon abban ejéndel arról [a jó és gonosz tudásnak fájáról], *bizony meghalsz.*" Megemlítem, hogy már a Váradi Biblia is próbált itt újítani (*bizonyára meghalsz*), és Komáromi Csipkés György bibliafordítása, Károlyi-átdolgozása (Biblia 1685/1718) is: *halva meghalsz*. De ezek nem öröklődtek. Az új protestáns fordítás (Biblia1975) és javított változata (Biblia1990) szintén kereste a megoldást: „ha eszel róla, *meg kell halnod*".

Szerintem a *halálnak halálával halsz* szerkezetnek mégiscsak érthető a mellőzése: régies, különös, már kirí a mai nyelvhasználatból. A revideált új protestáns fordításban (Biblia 2014) különben a *halállal lakolsz* került a helyére, amit egyébként a RK is használt, például a 2Móz 21-ben és a 3Móz 20-ban. Az eredeti Károlyiban itt többnyire a *megölettessék* szó van. Az új katolikus fordí-

tásban (Biblia 1973) „mert amely napon eszel róla, *meghalsz*” a megfelelő szöveg. A *Neovulgata* alapján készült szentírásfordításban (Biblia 1997) ugyanakkor a *meg kell halnod* kifejezés áll. A RK pedig a régies hármas szótőismétlést az 1Sám 14, 39, 44-ben *meg kell halnia-*, illetve *meg kell halnod*-ra változtatta.

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy bár a RK-val ez az archaikus szerkezet eltűnt a korábbi locusaiból – a legismertebb 1Móz 2, 17-ből is –, az Ezékiel 3, 18-ba és 33, 8-ba viszont bekerült, noha a VB-ban és más bibliafordításainkban itt nem szerepelt. A VB-ban és annak későbbi kiadásaiban itt *halállal halsz meg* áll. A RK-ból a két hasonló, Ezékiel könyvében lévő hely közül az utóbbit idézem: „Ha ezt mondom a hitetetlennek: Hitetlen; *halálnak halálával halsz meg*; és te nem szólándasz, hogy visszatérítsd a hitetlent az ő útjáról: az a hitetlen vétke miatt hal meg, de vérét a te kezedből kívánom meg.” A revideált új protestáns fordításban (Biblia 2014) itt *meg kell halnod* van. Az, hogy a revideált Károlyiba a *halálnak halálával halsz meg* mégis bekerült, jól mutatja ennek a kifejezésnek az (egyházi) hagyományát és presztízsét.

Az 1908-as revíziónak (a RK-nak) egy másik archaizmusaként a régies, grammatikailag rendhagyó, s így sajátos stílusárnyalattal bíró *halottaiból* ’a halálból, holt állapotából’ jelentésű szó ötször is bekerült a revíziókor az *Apostolok cselekedetei*be (4, 10; 10, 41; 13, 30, 34; 17, 31), holott a *Vizsolyi Bibliá*ban egyszer sem fordul elő, a későbbi javított kiadásokban sem. E szó téves mondatbeli átértékelődéssel az *Apostoli hitvallás*ban születhetett meg már az Árpád-korban. Régen a *Hiszekegy*et soronként vagy értelmi egységenként tagolva tanulták, mondták vagy énekelték: „Hiszek egy Istenben, | mindenható atyában, | mennynek és földnek teremtőjében. || És a Jézus Krisztusban, | Ő egyszülött Fiában, | mi Urunkban, | ki fogantaték Szent Lélektől, | születék Szűz Máriától, | szenvede Poncius Pilátus alatt, | megfeszíttetek, | meghala és eltemetteték, | szálla alá poklokra; | harmadnapon *halottaiból* feltámada, | felméne mennyekbe; …stb.”. Látható, hogy a Krisztusra vonatkozó *ki* névmás után ő a rákövetkező mondatok alanya is. Így a *halottaiból feltámada* mondatnak szintén ő a ráértett alanya, de mivel itt a *halottaiból* birtokszó eredetileg a *poklokra* szóhoz kapcsolódna, oda értődne, viszont az külön szakaszban áll, s még a *harmadnapra* is elválasztja őket, kezdték nem úgy érteni, hogy Krisztus a pokol (poklok), azaz az alvilág halottaiból, halottai közül támadt fel (a *pokol* itt ’alvilág, holtak hazája’ jelentésű), hanem úgy, hogy a mondatba odaértett Krisztus a birtoktöbbesítő jeles *halottaiból* birtokos jelzője, s így a birtokszó egyes számú jelentést kapott: ’a halálból, halálából, holt állapotából’. A *halottaiból* szót pedig aztán – kilépve, elszakadva a *Krédó*tól –, más egyházi, majd később irodalmi vagy egyéb világi szövegekben is kezdték ebben a jelentésben használni, főleg a feltámadással kapcsolatban. Petőfi Sándor J*ános vitéz*e 27. énekének 8. versében, amikor Tündérországban Jancsi az Iluska sírjáról hozott rózsát az Élet tavába dobja, mivel „Iluska porából nőtt ki az a rózsa, | Így *halottaiból* őt föltámasztotta”. Sőt, a szó ritkán valakinek, valaminek a rossz állapotából való megújulásával kapcsolatban is használatos lett: „Végre elkezdett magához térni *halottaiból* a cégvilág?” (hvg.hu-cikk címe, l.

http://hvg.hu/kkv/20160425_Vegre_elkezdett_magahoz_terni_halottaibol_a_cegvilag, hvg.hu Vállalkozás, 2016.04.25.) A *halottaiból* szó gyakori volt a régi egyházi nyelvhasználatban, s jelentésváltozásánál fogva olykor ellátták például birtokos személyjellel, a *k* többesjellel, sőt *-ban, -ben* raggal is. Néhány példa: JókK 158: „Szent Ferencnek miat gyermeknek *halottaibalól* [*halottaybalol*] fel támadásáról", CzechK 80: „Te szent *halattaidból* [*halataidbol*] fel tamadasodert tamasz fel engömet az örök életre" ~ ThewrK 122; SzékK 229: „*Halattaimban* (*Halattaymban*) valék és nem temetétek engemet", KáldiBibl (Biblia 1626) Máté 27, 64: „és azt mondják a községnek [a tanítványok Jézusról] : Feltámdott *halottaiból*", Jókai 1882/1997: 115: „Mert nem azok a legfélelmesebb kísértetek, kik *halottaikból* visszatérnek", stb. A *halottaiból* és változatai a MünchK-ben 18-szor fordul elő (14-szer az *a mortuis*, 3-szor az *ex mortuis* felel meg neki); a JordK újszövetségi részében 23-szor, Pestinél az evangéliumok fordításában (NT) 17-szer, Sylvester ÚT-ának (1541) evangéliumi részében pedig 18-szor. Érthető azonban, hogy ezzel a régies és tévesen alakult szóval Károlyiék és az újabb bibliafordítások már nem éltek. Kivétel a katolikus Békés Gellért és Dalos Patrik fordította *Újszövetség* 1951/1993, például: Jn 12, 1: „Ott lakott Lázár, akit Jézus *föltámasztott halottaiból*". (L. még: Mt 28, 7, Lk 24, 46.) Ugyanezen a helyen a RK-ban és az új katolikus fordításban (Biblia 1973) a *feltámasztott a halálból*, az új protestánsban (Biblia 1990, Biblia 2014) pedig *feltámasztott a halottak közül* áll. A *halottaiból* szót legjellemzőbben a *Krédó*ban használták. Ennek szövegében csak néhány éve cserélték ki a *halottak közül*-re (vö. *resurrexit a mortuis*), de a pap továbbra is mondhat *halottaiból*-t is. Az ortodox és a görögkatolikus liturgia pedig többnyire ma is ez utóbbit használja (l. pl. Énekeskönyv 1994).

A szöveg- és szóhagyomány azonban, különösen a *Krédó*ban olyan erős volt, hogy noha a bibliafordításban Károlyiék, érezvén a szó szabálytalanságát, a *Vizsolyi Bibliá*ban egyszer sem használták – a helyén *a halálból* áll (pl. Jn 12, 1: „a holott Lázár megholt vala, kit feltámasztott vala *a halálból*") –, Szenci Molnár az általa javított VB-kiadásokhoz csatolt katekizmusban az *Apostoli hitvallás*ban meghagyta a *halottaiból* szót. Az *Apostolok cselekedetei*nek későbbi revíziós átnézőjét pedig szintén az *Apostoli hitvallás* szöveghagyománya késztethette arra, hogy bevigye az 1908-as RK-szövegbe ezt a szót, például: ApCsel 10, 41: „kik együtt ettünk és ittunk övele, minekutána feltámadott *halottaiból*.", A VB-ban: „kik öttünk és ittunk ő vele, minek utána fel támadott *az halálból*"; 13, 30: „De az Isten feltámasztá őt [Krisztust] *halottaiból*", a VB-ban: „Az Isten pedig feltámasztá őtet *az halálból.*" A Biblia (2014)-ben itt „… miután feltámadt *a halálból*", illetve „Isten feltámasztotta őt *a halálból*" áll (vö. A. Molnár 1996, Uő. 2015: 149–68).

A régi magyarban, különösen egyházi szövegekben többször előfordul egy *sebhed* 'sebesül', illetve *sebhet* 'sebesít' ige és származékaik, valamint hangtani változataik – átvitt értelemben is, főleg a szív sebesülésére, megindítására, meghatására vonatkozóan. Olykor nem is könnyű őket megkülönböztetni, s keverednek is. Szerintem – s mint később láttam és hivatkoztam is rá, Kallós Zsigmond (1932)

szerint is – föltehetőleg ez a szó lehet meg az ÓMS *sepedyk* szavában: „volek sirolm tudatlan | sirolmol sepedyk | buol ozuk epedek.” (Máriának már Simeon megjövendölte, hogy a szívét éles tőr, kard járja át.) Az említett szavakra számos régi adatunk van. Például: SzékK 161: „Szüvének sebét”, PeerK 176–7: „O, Uram Jézus Krisztus imádlak tégedet az keresztfán *sebhetted*”, LázK 187: „Édes Jézus *sephessed meg* én szívemnek [ɔ: szívemet] te szent szerelmödnek láncsájával”, 1618: „Nincsenek *megsebhedve* és felszaggatva az szívek az ű bűnük esmereti által” (MA: Scult 231: NySz, *megsebhet* [!] al.), stb. De igekötővel megvan e szó a *Vizsolyi Bibliá*ban is: 2Sám 24, 10: „Minek utána Dávid ezt cselekedte [a népszámlást] *meg sepheték* az ő szíve, és monda az Úrnak: Igen vétkeztem ebben, amit cselekedtem.” (Az Úr azért veszi rossz néven a népszámlálást, mert nem volt veszélyes helyzet, s Dávid ezzel csak a saját büszkeségének hódolt.) S itt a RK-ban is megmarad a *megsebhedék* ige: „Minekutána pedig Dávid a népet megszámlálta, *megsebhedék* az ő szíve…”. Az új protestáns fordításban (Biblia 1975, Biblia 1990) Dávidot „bántotta a lelkiismerete”, a Revideált új fordításban (Biblia 2014) pedig „furdalta a lelkiismeret”. Még a CzF-nak is ez az egyik példamondata: *Szívem sebhed*. S a szó ritkán a XVIII., XIX. századi szép-irodalomban is fel-feltűnik, például: „Balzsamozván *sebhedt* szíveinket” (Csokonai: *Esdeklés*). Noha e szó már ekkor is elavulóban volt, a RK a Zsolt 34, 19-be, egy ismertebb bibliai textusba – egy szóismétlést is elkerülendő –, mégis betette: „Közel van az Úr a megtört szívekhez, és megsegíti a *sebhedt* lelkeket.” Pedig itt a VB-ban ez áll (a 18. versben): „Közel vagyon az Úr az töredelmes szívűekhöz, és az *töredelmes* lelkűeket megtartja”. A Biblia (1990) és Biblia (2014) szövege itt ez: „*Közel van az Úr a megtört szívűekhez, és a sebzett lelkű*eket megsegíti.” A mai magyarországi református énekeskönyv (Énekeskönyv 1948/1995) 296. dicséretében – amely egy 1599-ben született német ének 1743-as fordítása némileg igazított szöveggel –, szintén előfordul a *sebhedt* szó: „Hozzád kiált *Sebhedt* szívem, lelki rózsa: légy orvosa;” – A RK e szóhasználata, itt megint csak archaizmus, amit elsősorban az egyházi szöveghagyomány támogatott (vö. A. Molnár 2003: 472–3, Uő. 2005: 86–9).

Végül arra térek ki, hogy az *Ó (ó, óh, oh)* indulatszónak a régebbi és/vagy egyházi szövegekben van egy sajátos funkciója, amely mai (világi) szövegekben s még inkább a köznyelvben már csak ritkán fordul elő. A régiségben a megszólításban az *ó, oh* általában a megszólított előtt állva, és sokszor felszólító mondattal követve, többnyire a megszólítotthoz való érzelemteli viszonyulást jelzi. E sajátos vocativusi funkció a magyarban (is) latin hatásra alakulhatott ki, mégpedig főleg egyházi szövegekben (l. pl. Gallasy 1991: 519, 521; 1992: 839–42, 845–52, Balázs 1991: 605–6; 1995: 73–4). Megvan már ez az *Ómagyar Mária-siralom*ban is: „*Oh* en eses urodum | eggen yg fyodum syrou a | niath thekunched buabeleul | kyniuhhad.” (Az ÓMS-részlet olvasata és értelmezése: Oh én ézes urodum, Eggyen igy fiodum, Sírou a͡nyát teküncsed, Búábele͡ül kinyüχχad; ill. ’*Ó*, én édes

Uram, Egyetlen egy fiam, Tekints le a síró anyára, Fájdalmát könnyítsed!')[4] Az 1433-ban leírt *Laskai Soro*kban egy, az Oltáriszentséghez szóló ötsoros (verses) imában pedig már többször ismétlődik az indulatszó és a megszólítás együttese: „*Oh* ystennek teste ydesegh ez vilagnak otalma | *o* tisteletes test… | *Oh* elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth" [!]. (A szöveg olvasata és értelmezése a következő: *Oh,* Istennek teste ídeség, ez világnak ótalma, *ó* tiszteletes test… *Oh,* életnek kenyere, adj énnekem örek eremet; illetve '*Ó*, Istennek teste, édesség, ez világnak oltalma, *ó*, tiszteletreméltó test… *Oh,* életnek kenyere, adj énnekem örök örömet!'). A latin párhuzamos szövegrészletek: „corpus ave domini, salus et reparatio mundi"; „*O* venerenda caro … *O* panis vive, confer mihi gaudia vitae". Látható, hogy a latin „megfelelők"-ben az *o* indulatszó nem mindig szerepel (A. Molnár 2000: 9–10, 14, 20–1; vö. még pl. Holl 1984). Kódexeinkben szintén gyakran előfordul imákban, kérésekben, litániákban a megszólító *ó* (*oh*) indulatszó. A WinklK passiójából idézek, 214–5: „*Oh* szerető fiam, *Ó* egyetlen egy édes fiam, ne akarj engemet elhadni… *Ó* én édes fiam, esmerjed meg a te nyavalyás anyádat": Fili mi dilectissimi [!], noli me derelinquere post te… O, fili, recognosce miseram.; lásd még például PeerK 190–4; stb. A magyar irodalmi szövegekben is egészen a XIX. század végéig (meglehetősen) gyakori ez a vocativusi használat, amelyhez ünnepélyesség is társul: „*Ó*, végbelieknek, ifjú vitézeknek dicséretes serege!" (Balassi: *Egy katonaének*), „*Óh*, Tihannak rijjadó leánya! | Szállj ki szent hegyed közül:" (Csokonai: *A füredi parton*), „Forr a világ bús tengere, *oh* magyar! " (Berzsenyi: *A magyarokhoz*), „Hazádnak rendületlenűl | légy híve *oh* magyar" (Vörösmarty: *Szózat*), stb. – Érdekességként megjegyezhetjük, hogy az *ó* vocativusi használatát Szenci Molnár (is) a latin grammatikához igazodva latin nyelvű magyar nyelvtanában a vocativushoz mint esethez sorolja be: *ó nap, ó dorong, ó újság; ó napok, ó dorongok, ó újságok* (CorpGramm 141), stb.

Manapság az *ó (oh)*-nak ez a szerepe az egyházi nyelvhasználatban, énekekben, imákban maradt gyakori. Az *Éneklő Egyház: Római Katolikus Népénektár*ban (Énekeskönyv 1984/1999), a mai magyarországi református, illetve az evangélikus gyülekezeti énekeskönyvben (Énekeskönyv 1948/1995, ill. Énekeskönyv 1981/2012), egyaránt vagy harminc-harminc az *Ó*-val kezdődő énekek száma (igaz, az *ó* nem mindig megszólító funkciójú): „*Ó* szép Jézus, ez új esztendőben légy híveidben!" (Énekeskönyv 1984/1999, 55. ének, 1797-ből), „*Ó* én Uram és én Istenem, | … Én oltalmamra légy jelen, | Tarts meg ellenségem ellen." (Énekeskönyv 1948/1995, 7. zsoltár, Szenci Molnár Albert ford., az eredeti szöveg némileg módosítva), „*Ó*, teremtő Atya Isten, | … Bűneinkben tekints le

[4] Bár szorosabban nem tartozik tárgyamhoz, lektori észrevételre reagálva is megjegyzem, hogy a *kyniuhhad* szót általában 'kinyújt, kivon' jelentéssel értelmezték ('bújából vond ki'), pl. Gragger, Pais, Mészöly, Bárczi, Benkő (és nyilván ma is jónéhányan). A 'könnyebbít' értelmezést Négyesy László vetette fel, s bővebben szólt róla Martinkó András, majd Vizkelety is elfogadta. A legtöbb támogató érvet – korábbi álláspontom megváltoztatva – magam hoztam a '(fájdalmát) könnyebbítsed, enyhítsed' értelmezéshez. Minderre l. A. Molnár (2005: 97–102), s l. még Uő. (2010: 84–8). Legkorábbi szövegemelékeink értelmezésére (is) l. elsősorban Benkő (1980), A. Molnár (2015).

ránk, | Légy könyörülő jó Atyánk!" (Énekeskönyv 1981/2012, 248. ének, Huszár Gál énekeskönyvéből, 1574).

Az említett Baranyi-féle konkordancia segítségével összehasonlítottam az *Ó* (*oh óh*) előfordulását bizonyos bibliai helyeken (1–5Móz, 2Sám, Zsolt 1–50; az evangéliumok) a *Vizsolyi Bibliá*ban és Károlyi revideált szövegében, illetve esetenként más fordításokban. A következő eredményt, arányokat kaptam. A revízióban – ha jól számolom – 344-szer fordul elő az *Ó* (*oh*, ritkábban *óh*), és majdnem mindig vocativusi funkcióban (Baranyi 1995).

A Mózes öt könyvében a revízióban található 9 előfordulásból 3 van meg a VB-ban: 1Móz 4, 23; 32, 9; 5Móz 10, 12; ezt Misztótfalusi (Biblia 1685) még 4-gyel megbővítette: 4Móz 15, 15; 21, 17; 24, 5 (két adat). Ehhez járult még a RK-ban az 1Móz 19, 18 és 30, 13. – A VB-ban az indulatszó alakja *ó* (*ô*) vagy *O* de ez is hosszú *ó*-nak számít. Ha a kis *ó* mindig hosszú, a nagy *O* is az, mert ez csak azt jelenti, hogy a nyomdásznak nem volt nagy *Ó*-ja, illetve nagybetű esetén a hosszúságot általában nem (vagy ekkor sem) jelölték. Misztótfalusinál *óh* (*Oh)* van. A RK-ban *oh* (*Oh*) áll az 1Móz 4, 23; 19, 18; 30, 13 helyeken, máshol *óh* (*Óh*). A VB, a Biblia (1685) és a RK közül csak az utóbbi különíti el az indulatszó két alakját (*oh, óh*).

Néhány példát bemutatok, VB: 1Móz 4, 23: „Akkor monda Lamech az ő feleségeinek: *O* Ada és Silla halljátok meg az én szómat", Biblia (1685): „*óh* Háda és Tzilla, halljátok meg az én szómat", RK: „*Oh* Háda és Czilla, hallgassatok szómra", Biblia (2014): „Áda és Cilla, hallgassatok szavamra!" (vö. még Arany János 1861–62: [Lámech éneke]: „*Oh* Háda és Czillah! halljátok meg az én szómat…") – 1Móz 19, 18, VB: „És monda Lót nékiek: Ne édes uraim.", Biblia (1685): „Ne édes, Uram.", RK: „Ne *oh* Uram!", Biblia (2014): „Ne oda, Uram!" – 4Mózes 21, 17, VB: „Akkor éneklé az Izrael ez éneket, Jöj fel, jöj fel Beer, énekeljetek őnéki.", Biblia (1685): „Akkor éneklé az Izrael ez éneket: Jöjj fel, *óh* kút! énekeljetek őnéki.", RK: „Akkor éneklé az Izrael ez éneket: Jöjj fel, *oh* kút! énekeljetek néki!", Biblia (2014): „Ekkor énekelte Izrael ezt a dalt: Buzogj fel kút, zengjétek dalát!" – Móz 24, 5; VB: „Melly igen szépek az te sátorid Jákob, és az te hajlokid, Izrael", Biblia (1685): „Melly igen szépek a te sátorid *óh* Jákob! és a te hajlékid *óh* Izrael!", RK: „Mily szépek a te sátoraid *óh* Jákób! a te hajlékaid *óh* Izráel!", Biblia (2014): „Mily szépek a sátraid Jákób, a hajlékaid, *ó*, Izráel!".

Sámuel 2. könyvében a RK 11 *oh* indulatszavából 4 van meg a VB-ban: 7, 27–8; 15, 31; 24, 10, eggyel több a Biblia (1685)-ben (14, 4), a többivel az RK szaporította meg a szöveget: 14, 5; 14, 19; 15, 34; 16, 4; 20, 1; 24, 23. Legalábbis az általam használt RK-példányban (1908/1989) csak a 20, 1 alatt van *oh*, a többi helyen *óh* (*Óh*) áll. (A Baranyi-féle konkordanciában a 7, 27 és a 15, 34 is az *oh* alá van sorolva.)

Két példa a 2Sám-ból: 15, 31, VB: „és monda az Dávid: kérlek *ó* Uram, bolondícs meg az Achitófel tanácsát.", Biblia (1685): „Kérlek *óh* Uram bolondítsd-meg az Achitófel tanácsát", RV: „Kérlek, *óh* Uram, hiúsítsd meg az Akitófel tanácsát."; Biblia (2014): „Kérlek, Uram, hiúsítsd meg Ahitófel tanácsát!" – 2Sám 24, 10, VB: „Azért mostan *ó* Uram, Vedd el kérlek a te szolgádnak álnokságát",

Biblia (1685): „Azért mostan *óh* Uram, vedd-el, kérlek, a te szolgádnak álnokságát;”, RK: „Azért most, *óh* Uram, vedd el, kérlek, a te szolgádnak álnokságát;”, Biblia (2014): „most azért bocsásd meg, Uram, a te szolgád bűnét”.

Az első 50 zsoltárban az RK-ban 28-szor fordul elő a megszólító funkciójú *oh*, és egyszer az *óh*, s ezekből négy van meg a VB-ban, illetve Szenci Molnár kiadásaiban: 35, 24; 36, 8 (VB 7); 38, 23 (VB 22); 48, 10 (VB 9). További két eset került be a Biblia (1685)-be: 5, 11; 9, 3. A RK pedig még 23-at tett hozzá ezekhez: 3, 4; 4, 7; 6, 4; 9, 3; 10, 17; 17, 13; 17, 14; 19, 15; 27, 8; 27; 11; 31, 6; 35, 22 (kétszer); 35, 24; 39, 8; 40, 18; 42, 2; 43, 1; 44, 2; 44, 5; 45, 7; 48, 10; 48, 11. A Biblia (2014)-ben viszont ugyanitt csak öt vocativusi *ó* van: 8, 2; 8, 10; 9, 3; 44, 5; 48, 10.

Példák: Zsolt 9, 3 (VB 2), VB: „Örvendezek és örülek te benned, és dicséreted mondok Felséges Isten az te nevednek.”, Biblia (1685): „Örvendezek és örülök te benned; dicséretet mondok, *óh* Felséges *Isten,* a te nevednek.”, RK: „Örülök és örvendezek tebenned, zengedezem, *oh* Magasságos, a te nevedet;”, Biblia (2014): „Örülök és vigadok neked, zengem nevedet, *ó*, Felséges!” – 35, 23–4, VB: „Kelj fel és serkenj fel az én ítéletemre, én Istenem és én Uram, az én igyemnek ítéletire | Ítélj meg engemet az te igazságod szerint *ó* én Uram Istenem”, Biblia (1685): „Kelj-fel és serkenj fel az én ítéletemre: én Istenem és én Uram, az én igyemnek ítéletire. | Ítélj-meg engemet a te igazságod szerint, *óh* én Uram Istenem”, RK: „Serkenj föl, ébredj ítéletemre, *oh* Uram, Istenem, az én ügyemért. | Ítélj meg engem a te igazságod szerint, *oh* Uram, Istenem”, Biblia (2014): „Serkenj fel, ébredj, tégy igazságot peremben, Uram, Istenem! Ítélj meg igazságod szerint Uram, Istenem,” – 40, 18 (VB 17), VB: „te vagy az én segítségem és az én meg szabadítóm, Én Istenem ne késsél.”, Biblia (1685): „te vagy az én segítségem és az én megszabadítóm, én Istenem, ne késsél.”, RK: „Te vagy segítségem, szabadítóm, *oh* Istenem, ne késsél!”, Biblia (2014): „Te vagy segítségem és megmentőm, Istenem, ne késlekedj!” – 48, 10 (VB 9), VB: „Vártuk *ó* Isten az te irgalmasságodat az te templomodnak közepette.”, Biblia (1685): „Vártuk *óh* Isten a te irgalmasságodat a te templomodnak közepette.”, RK: „A te kegyelmedről elmélkedünk *oh* Isten a te templomodnak belsejében.”, Biblia (2014): „Jóságodról elmélkedünk templomodban, *ó*, Isten.”

A RK-ban az evangéliumokban lévő 7 *óh* és 1 *oh* előfordulásaiból 6 (*ó*) megvan a *Vizsolyi*ban, ezt a revízió még kettővel növelte meg, az előfordulások helyei a következők: Mt 8, 26; 15, 28; 16, 8; 17, 17, Mk 9, 19, Lk 9, 41; 24, 25, Jn 2, 4. A Mt 16-ban és a Jn 2-ben nincs *ó* a VB-ben.

Néhány példa: Máté 15, 28; VB: „Akkor felelvén Jézus monda: *ó* asszonyi állat, nagy az te hitöd. Légyen az te kévánságod szerint”, Biblia (1685): „…*Oh* asszonyi-állat nagy a te hited…”, RK: „*Óh* asszony, nagy a te hited!”, Biblia (2014): „Asszony, nagy a te hited,” – Mt 16, 8 (VB 9); VB: „Jézus pedig ezt mikor megértette vóna, mondá nékiek: Mit háborogtok magatokban kicsín hitőek”, Biblia (1685): „… Mit háborgotok magatokban, kicsiny hitűek.”, RV: „Mit tanakodtok magatok között *óh* kicsiny hitűek”, Biblia (2014): „Miért gondolkodtok magatokban azon, ti kicsinyhitűek, hogy nincs kenyeretek?” – Lk 9, 41; VB:

„Felelvén pedig Jézus monda: *ó* hitötlen és el fordúlt nemzetség, meddig lészek köztetek," Biblia (1685): „… *Oh* hihetetlen és elfordúlt nemzetség", RK: „*Óh* hitetlen és elfordult nemzetség!", Biblia (2014): „*Ó*, hitetlen és elfajult nemzedék".

Az *ó* használatát elsősorban a megszólítás, a megszólítotthoz való érzelemteli, érzelmi színezetű viszony alakítja. Néhány ószövetségi példában a héber eredeti tartalmazhat egy *na'* indulatszót, amelynek az értelme és fordítása erősen függ a kontextustól, a 2Sám 15, 31-ben és 24, 10-ben a *na'*-t a magyarban a *kérlek* szóval adják vissza, az 1Móz 19, 18-ban azonban az *oh* is megfelelhet neki.[5] Ami pedig az *ó* (*oh*) újszövetségi előfordulásait illeti, ezek mögött általában a görög eredeti *ὦ* indulatszava áll, amely megszólítás előtt olykor különösebb funkció nélkül csupán a megszólítást hangsúlyozza (Varga 1992: 1028). Az általam megnézett Nestle–Aland-féle Újszövetség-kiadásban (1981) a Mt 8, 26; 16, 8 és Jn 2, 4 kivételével a többi idézett hely görög eredetijében ott áll az ὦ. Persze, az más kérdés, hogy annak idején a fordítók, javítóik és revizoraik milyen héber és görög (valamint latin) szöveget néztek.

A RK-ban a csak az *Apostolok cselekedetei*ből idézhető *halottaiból* és a csak az *Ezékiel könyvé*ben meglévő *halálnak halálával halsz* kifejezés, valamint az *oh* és *óh* indulatszavak alakilag keveredő használata igazolhatja Zsengellér (2014: 55) föltevését, miszerint az egész bibliaszöveget a revíziós Központi Bizottság egyben nemigen nézte át, annak e módon nem volt szuperrevíziója, nem mindenben csiszolták össze a különböző revideálók szövegeit. (A VB-ban és a Biblia 2014-ben az indulatszó egységesen *ó*, a Biblia 1685-ben pedig *óh*.)

A mutatványként közölt különböző kiadásokból való bibliarészletek összehasonlításából, a kapcsolódó számszerű adatokból is látszik, hogy az *Ó*-k száma a RK-ban jóval nagyobb, mint a VB-ban. Igaz, a Biblia (1685)-ben Misztótfalusi már néhány olyan helyre is betette az *óh*-t, ahol a VB-ban nem volt *ó*. A VB és a RK közti különbség e téren legmarkánsabban az első ötven zsoltár szövegének az összehasonlításából tűnik ki. Ehhez, mintegy kontrollként is, mindig közöltük a Biblia (2014) megfelelő szövegét is. Az arányok a következők voltak (l. fentebb is), VB: 4, Biblia (1685): 6, RK: 29, Biblia (2014): 5.

A VB-ban és a RK-ban lévő *Ó*-k eltérő számarányának összetett okai vannak. A korai középkortól induló s majd a XVI. századtól viszonylag kiszélesülő s a későbbiekben is folyamatosan bővülő egyházi írásbeliségnek és a hozzá kapcsolt gyakorlatnak sűrűn használt eleme lett a (görög →) latin hatásra átvett vocativusi *Ó* indulatszó. Sőt, használata az irodalmi nyelvbe is átkerült. (A köznapi beszélt nyelvben azonban legfeljebb szórványosan fordulhatott elő.) Gallasy (1992: 840–1) szerint *A magyar nyelv történeti nyelvtana* kései ómagyar törzsanyagában 49 *ó*

[5] Héber nyelvészeti problémákkal nem foglalkozom, az említett és köszönettel vett információ Németh Áron (DRHE) levélbeli közlésén alapul: egy-két, Mózes könyveiből, valamint 2Sám-ból való példa felől érdeklődtem tőle.

(*oh*), *13 jaj* és 2 *no* indulatszó van. S megállapítja, hogy a kódexek – igen eltérő eloszlásban ugyan – sokszor tartalmaznak egy indulatszót, s ez az *ó* (*oh*). Nyilván olyan kódexekben fordul ez elő, amelyekben vannak párbeszédes részek, (érzelemteli) megszólítást tartalmazó imák, Mária-siralmak, passiószövegek. Már legelső kódexünkben, a JókK-ben (XIV–XV. század), elsősorban annak párbeszédes részeiben, a vocativusi *ó*, illetve *óh* 16-szor, illetve 9-szer fordul elő (l. Jakab 2002: 265–6), például: „*O* frater Ferenc alojtode hogy irgalmaz neked Isten": *O* frater Francisce captivelle putasne miserebitur tui Deus (34). Sok ima van például a GömK-ben (1516), aminek már a tartalomjegyzéke (38–58) is mutatja a számos *Ó*-val induló kezdő sort s a nemegyszer hasonló latin forrásokat, valamint a párhuzamos helyeket más magyar kódexekben. Így például a *Krisztusnak tíz ujjáról való imádságok* mind a tíz imája *Ó*-val kezdődik, s számos vocativusi *Ó* (*óh*) van az áldozás előtti és utáni, az Oltáriszentséghez szóló imákban, valamint Szent Brigitta tizenöt imádságát szintén *Ó*-k vezetik be, s ezeknek hét más magyar kódexben való megfelelőit is. Az imákat, hosszú Mária-siralmat és passiószöveget is tartalmazó WinklK-ben 102 *ó* és 26 *óh* fordul elő (l. Nyíri 1933: 98). Feltűnő ugyanakkor, hogy *A magyar nyelv történeti nyelvtaná*nak (ómagyar kor) egy kódexekbeli, bibliai eredetű szövegegységeket tartalmazó korpuszában nincs indulatszó (Balázs 1995: 71). – Pázmány Péter imádságos könyvének egyes helyein (pl. 1606: 62–4, 109–15) szintén gyakori a vocativusi *ó* (áldozáskor mondott imák, Szent Brigitta tizenöt imádsága). A református Szenci Molnár Albert németből fordított protestáns *Imádságos könyvecské*jében (1621) gyakori és a legtöbb imában előfordul az *Ó (Oh)*. Így többek között a rágalmazás ellen, az alázatosságért, a lelki igaz örömért való imákban (301–4) a könyv minden (kisméretű) lapjára jut egy vagy két vocativusi *oh*, például: „Te az kevélyeket *oh* Seregeknek Ura, mindenkoron megszégyenitötted" (302). Szenci Molnár Albert verses zsoltárfordításaiban pedig 47 vocativusi funkciójú *Ó* (*Óh*) van (vö. A. Molnár Ferenc–Boda István Károly: *Szenci Molnár Albert zsoltárfordításainak konkordanciája* c. készülő munkája).

Világi szövegeket említve, Balassi Bálint verseiben és *Szép magyar komédiá*jában 101 többnyire megszólító funkciójú *Ó* indulatszó fordul elő, főleg a Komédiában (Jakab–Bölcskei 2000: 328–9; 470), Zrínyi Miklós műveiben pedig 81 (Beke 2004: 656–7). A *Szigeti veszedelem*ben (1651) is elég sok a megszólítás: „*Ó*, forgó szerencse, átkozott, kegyetlen! | Miért ragadtad el, ez vitézt hertelen?" (SzV 7, 38); stb.

A XX. század fordulójára – mint ismeretes – mind terjedelmében, mind fajtáiban megtöbbszöröződött a világi írásbeliség, de ebben a vocativusi *Ó* stílusbeli okokból csak ritkán fordult elő. A korabeli egyházi gyakorlatban az egyházi nyelvhasználat – archaikus és specifikus jellege s föltehetőleg az érzelmekre erősebben építő pietizmus és a kései romantika hatására is – viszont továbbra is gyakran élt az általában érzelemteli, érzelmi árnyalatú megszólításhoz kötődő *Ó* indulatszóval. Egyes területein (pl. imák, énekek) ezt akár egy stílusjegyének is tekinthetjük. Fentebb említettem, példákat is hozva rá, hogy a mai katolikus,

református és evangélikus gyülekezeti énekeskönyvekben – amelyek számos régebbi éneket tartalmaznak (bár szövegüket sokszor részben módosították, modernizálták) – vagy harminc-harminc *Ó* kezdetű ének van (s azok és más énekek szövegében még további előfordulások is). A Révész Bálint, református püspök által 1854-ben magánhasználatra összeállított és 1892-ben negyedik kiadásban megjelent református imakönyv (jelöletlen) bibliai idézetekben, reminiszcenciákban bővelkedő imái pedig általában egy-egy olyan hosszú összetett mondatot s abban megszólítást is tartartalmazó bekezdésekből állnak, amelyben a megszólított (Úr, Atya, Jézus) előtt szinte mindig ott van az *oh* (Énekeskönyv 1854/1892). Ezt akár már a megszólító szerkezet részének is tekinthetjük: „Jövel azért *oh* Istenem, Atyám! szentelj meg és készíts engem lelkeddel;" (uo. 67, adventi ima); „*Oh* Uram! te, ki az áldást is átokká teheted rajtunk, te ki az esővel is, mellyel növelni szoktad, elveheted aratás felőli reménységünket:" (uo. 127–8; hosszas és káros esőzéskor mondandó ima), stb. Ebben a (kis méretű, kis laptükrű) imádságos könyvben például csak a vasárnaptól szerdáig terjedő mindennapi reggeli és esti imádságokban (uo. 5–26) 43 *oh*-nak és 7 *óh*-nak írt vocativusi indulatszó fordul elő, valamint 7 olyan *oh*, amely nem megszólításban szerepel, pusztán indulatszói funkciója van. Az *Ó* (*oh*) ilyen gyakori vocativusi használatára, mint ez az imádságos könyv, magam más könyvméretű példát nem ismerek. De gyakori az *óh* használata például a mind a négy ev. ref. egyházkerület által elfogadott, a XIX. század második felében, a XX. század legelején is használt úgynevezett Debreceni énekeskönyvben (Énekeskönyv 1889), amelyben a zsoltárok után álló 328 dicséretből 33 kezdődik *Óh*-hal, s az énekeket követő, az imádságokat tartalmazó rész minden egyes lapjára szintén esik általában egy vagy két (vagy több) *óh* indulatszó.

A fentiek alapján a témánkat érintő tanulságot levonva, azt mondhatjuk, a *Károlyi-revízió* (1908) készítői az *óh, oh* megszólító funkciójú indulatszó sűrű használatakor nyilván a korabeli egyházi nyelvhasználatnak egyes gyakori területein megörökölt és továbbfejlődött archaikus szó- és kifejezés-használatát vitték át a bibliaszöveg revíziójának a területére is. S így az esetek többségében ezeken a helyeken a RK tulajdonképpen az eredetinél is (VB) archaikusabb lett. Ezt az állapotot aztán az új fordítások szüntették meg.

Végül egy olyan esetre hívom fel a figyelmet, amely csak részben kapcsolódik a VB szövegének RK-beli archaizálásához. Károlyi olykor a VB egy-egy vitatott vagy magyarázatot kívánó szavához is széljegyzetet fűzött. Később azonban a magyarázatait – a terjedelem csökkentése, az olcsóbb árra való törekvés miatt is – elhagyták. Így például az 51. zsoltár hatodik versében ezt olvassuk: „Ímé gyönyörködöl Te igazságban, melly az vesékben vagyon: és engemet kéválképpen az bölcsességre meg tanítottál vala". Károlyi itt a margón jelzi, hogy az „igaz szívű emberről" van szó. Később, amikor a jegyzet elmarad, a RK-ból is, a szöveg magyarázat nélkül viszi tovább a régi szóhasználatot: „Ímé te az igazságban gyönyörködöl, a mely a vesékben van, és bensőmben bölcsességre tanítasz engem" (RK 8. vers). A *vese* szó itteni használatáról, jó tudni, hogy az ókori

gondolkodás szerint a vese az érzelem és a gondolkodás egyik központja. Ezért az új fordítások a megfelelő héber szót *szív*-nek vagy *benső*-nek fordítják. (vö. BiblLex II: 691). Mi (és sokan mások) az érzelmeket metaforikusan a szívhez kötjük, amit Károlyi jegyzete jelzett is.

Vagy amikor a hőségtől szenvedő Jónás feje fölé a VB szerint az Úristen egy tököt növesztett (Jón 4, 6: „Mert készített vala Az Úr Isten egy *tököt*, hogy fel menne az, az Jónás hajlokára"), amely később elszáradt (l. még uo. 6, 7, 9, 10). Károlyi a lapszélen megjegyzi, hogy a növényt némelyek repkénynek vagy csudafának nevezik, amelyet a deákok ricinusnak mondanak. A RK-ból viszont elmarad a megjegyzés, és ez a szöveg: „Az Úr Isten pedig egy *tököt* rendele, és felnöve az Jónás fölé …" (l. még uo. 6, 7, 9, 10). A magyarázatos protestáns Biblia szerint is itt „valószínűleg ricinusbokorról van szó, mely gyorsan 3–5 méternyire megnő" (Biblia 1996). Káldi a szót *borostyán-fá*-nak fordítja (Biblia 1623), az új katolikus fordítás (Biblia 1973) és annak javított változata (Biblia 2005) pedig *ricinus*-nak, *ricinusbokor*-nak. A legújabb protestáns fordítás (Biblia 2014) nem foglal állást a növény mivoltát illetően: *bokrot* ír.

Az a tény, hogy a RK magyarázat nélkül vitt tovább „helytelen" régi szavakat, részben a szöveg egyfajta archaizálása alá is besorolható.

Az előadás-cikk summázataként a következőket állapíthatjuk meg. Az 1908-as revízió – ha mértékkel is – az eredetihez, a VB-hoz és annak későbbi kiadásaihoz képest természetesen modernizálta a szöveget. De mint a bemutatott esetek is mutatják, a nyelvi hagyomány, a tradíció – amely az egyházi nyelvhasználatban fokozottabban is jelentkezik – olyan erő, amely olykor és esetenként a nyelvi tendencia, itt a fordítás megtervezett általános irányát is képes áttörni. A RK-ban is előfordult ilyen jelenség: egy-két esetben archaizált, a VB-nál archaikusabb megoldással élt. Az újabb nyelvhasználatban is búvópatakként feltűnhet a meghaladott korábbi.

Hivatkozások

A. Molnár Ferenc 1999. A mondatbeli átértékelődés egy esete az ómagyar korban (*halottaiból*). In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. I. Magyar és finnugor mondattörténet.* Szegedi Egyetem, BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 121–32. L. ue. in: mnyelv.szte.hu/Nyelvtortenet_I.html

A. Molnár Ferenc 2000. *Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben*. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 148.)

A. Molnár Ferenc 2003. Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése. In: A. Molnár Ferenc–M. Nagy Ilona (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből.* Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4). 55–76.

A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek (olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia).* A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék. Debrecen.

A. Molnár Ferenc 2008. Újabb adatok legkorábbi szövegemlékeink tanulmányozásához. *Magyar Nyelvőr* 132: 53–63.

A. Molnár Ferenc 2010. Párhuzamos szótörténeti és frazeológiai vizsgálatok az Ómagyar Mária-siralomhoz és Szenci Molnár Albert szövegeihez. *Magyar Nyelv* 106: 84–90.

A. Molnár Ferenc. 2015. A Biblia jelentősége a magyar nyelv történetében. In: Nyiri Péter (szerk.): *Létünk hajléka az anyanyelv*. Petőfi Irodalmi Múzeum. A Magyar Nyelv Múzeuma. Sátoraljaújhely – Széphalom. 51–61.

Balázs Judit 1995. A mondat szerkezete. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/2. kötet. *A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 73–4.

Baranyi József 1995. *Konkordancia a Károli Bibliához*. Veritas Kiadó. Budapest.

Beke József (szerk.) 2004. *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete.* Argumentum. Budapest.

Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Biblia 1551. *A Bibliának első része, az az Mózesnek öt könyve.* Ford. [? Gyulai István]. Helthai és Hoffgreff. Kolozsvár. (RMNy 90).

Biblia 1590. *Szent Biblia…* Visolban. [Ford. Károlyi Gáspár és munkatársai]. Visol [Vizsoly] (RMNy 652). Fakszimile: Budapest, 1990.

Biblia 1608. *Szent Biblia…* Caroli Caspar elöljáróbeszédével…. Ez második kinyomtatást igazgatta, néhol meg is jobbította Szenci Molnár Albert. … Hanoviaban [Hanau]. (RMNy 971). Fakszimile (csak a bibliaszöveg, a függelék: Szenci Molnár zsoltárfordításai, stb. nélkül): Debrecen, 1998.

Biblia 1612. *Szent Biblia…* Magyar nyelvre fordittatott Caroli Caspar által. Oppenheim (RMNy 1037). Fakszimile: Debrecen, 2002.

Biblia 1626. *Szent Biblia…* Ford. Káldi György. Béchben (RMNy 1352). Fakszimile: Budapest, 2002.

Biblia 1645. *Szent Biblia…* Magyar nyelvre fordítatott Cároli Gáspár által… Amszterdam (RMNy 2091).

Biblia 1661. *Szent Biblia…* Ford. Caroli Gaspar. Varadon–Colosvarat. Fakszimile: Budapest, 2003. (Váradi Biblia; RMNy 2982)

Biblia 1685. *Szent Biblia…* Magyar nyelvre fordittatott Károli Gáspár által. Amszterdam (M. Tótfalusi Kis Miklós kiadása). Újonnan szedett betűhű kiadás: Budapest, 1991.

Biblia 1685/1718. *Magyar Biblia…* Ford. Comáromi C. György [Komáromi Csipkés György, Leiden.] Fakszimile: Debrecen, 2000.

Biblia 1901. *Szent Biblia…* Ford. Károli Gáspár. Brit és Külföldi Biblia-Társulat, Budapest. [egy a Biblia 1590-nek későbbi, új, némileg javított kiadásai közül]

Biblia 1908. *Szent Biblia…* Ford. Károli Gáspár. Magyar Biblia-Tanács, Budapest, 1989. [a Biblia 1590-nek 1908 utáni bármelyik revideált kiadása]

Biblia 1973. *A Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás.* Fordították és magyarázták Gál Ferenc et al. Szent István Társulat. Budapest. [új katolikus fordítás]

Biblia 1975. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése.* Magyar nyelvre fordította a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest. [új protestáns fordítás]

Biblia 1989. *Szent Biblia…* Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár [Revideált kiad.]. Magyar Biblia-Tanács. Budapest. [Vö. Biblia 1908.]

Biblia 1990. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése.* Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatanács Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest. [az 1975-ös új protestáns fordítás javított kiadása]

Biblia 1996. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarázó jegyzetekkel.* A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.

Biblia 1997. *Ó és Újszövetségi Szentírás a Neovulgata alapján. A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgata alapján.* Szent Jeromos Bibliatársulat. Budapest.

Biblia 2005. *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás* [Az 1973-as római katolikus fordítás javított kiadása]. S. a. r. Rózsa Huba. Szent István Társulat. Budapest.

Biblia 2014. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése.* Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.

BiblLex II. = *Keresztyén bibliai lexikon.* [II. köt.] Szerk. Bartha Tibor. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest, 1995.

Bottyán János 2009. *A magyar Biblia évszázadai.* 2., átdolgozott kiadás. Szerk. Pecsuk Ottó. S. a. r., a jegyzeteket kieg., a zárófejezet írta Fekete Csaba. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.

CorpGramm = *Corpus Grammaticorum. Régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiad. Toldy Ferenc. Pest, 1866.

CzechK = *Czech-kódex.* 1513. Közzéteszi, jegyz. N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990. (Régi Magyar Kódexek 4.)

CzF = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–74. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv – Athenaeum, Pest – Budapest.

ÉKsz^2 = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Énekeskönyv 1889. *Köz isteni tiszteletre rendeltetett Énekes-könyv. Zsóltárok és dicséretek néhány imádsággal.* Elfogadva a magyarországi négy ev. ref. egyházkerület által. 55. kiadás. Debreczen.

Énekeskönyv 1948/1995. *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára.* Magyarországi Református Egyház, Kálvin Kiadó. Budapest.

Énekeskönyv 1981/2012. *Evangélikus énekeskönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház énekeskönyve*. Tizennyolcadik kiadás. Luther Kiadó. Budapest.

Énekeskönyv 1984/1999. *Éneklő egyház. Római Katolikus Népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal.* Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest.

Énekeskönyv 1994. *Dicsérjétek az Urat! Görögszertartású katolikus énekeskönyv*. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola. Nyíregyháza.

ÉrdyK = *Érdy codex*. Közzéteszi Volf György. M. T. Akadémia Könyvkiadói Hivatala, Budapest, 1876. (Nyelvemléktár IV – V.)

GömK = *Gömöry-kódex. 1516.* Közzéteszi, bev. Haader Lea, Papp Zsuzsanna. Jegyz. Papp Zsuzsanna, Haader Lea. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 2001. (Régi Magyar Kódexek 26.)

Győri Tamás József 2014. Az újonnan revideált Károliról. In: Fabiny Tibor–Pecsuk Ottó–Zsengellér József (szerk.): *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon.* Hermeneutikai Kutató Központ Alapítvány – Luther Kiadó – Kálvin Kiadó. Budapest. 71–7.

Holl Béla 1984. Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék. *Magyar Könyvszemle* 100: 3–23.

Imakönyv 1859/1892. *Imakönyv református keresztyének számára.* Negyedik kiadás. Szerk. Révész Bálint. Kiadja Telegdi K. Lajos. Debrecen.

Jakab László 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék.* Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.

Jakab László–Bölcskei András 2000. *Balassi-szótár*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.

JókK = *Jókai-kódex. XIV – XV. század*. Bev., jegyz., közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. (Codices Hungarici VIII.)

Jókai 1882/1992. „Deli Markó”. In: *Egy játékos, aki nyer.* Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. 93. köt. Budapest, 1992.

JordK = *Jordánszky-kódex* [1516/, 1519/]. Kiad. Volf György. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest, 1888. (Régi Magyar Nyelvemlékek V.). Fakszimile és modernizált, de az eredeti hangalakot tükröztető átírás: Budapest, 1984.

Karner Károly 1940. A bibliafordítás revíziójáról. *Protestáns Szemle* 49: 367–74.

Kallós Zsigmond 1932. Syrolmol sepedyk. *Magyar Nyelvőr* 61: 96.

Kolozsvári Grandpierre Emil 1977. Herder árnyékában.. *Kortárs* 8: 103–12.

LázK = *Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede*. Közzéteszi, bev. jegyz. N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1992. (Régi Magyar Kódexek 14.)

Lőrincze Lajos 1977. Legyen világosabb. *Új Tükör*. 1977. dec. 25., 28.

MEK = Magyar Elektronikus Könyvtár (L. internet)
MünchK = *A Müncheni Kódex 1466-ból.* Szerk. Nyíri Antal. Munkatársak Bodnár Ferenc et al. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971. (Codices Hungarici VII.)
Nagy László 1993. *Szenci Molnár Albert. A kutatás új útjai*. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa. Kolozsvár.
Németh László 1929/1975. A vizsolyi biblia. In: Németh László: *Az én katedrám*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 99–104.
Nestle–Aland = *Novum Testamentum Graece*. Post Eberhard Nestle et Erwin Nestle communiter ediderunt Kurt Aland et al. … apparatum criticum recensuerunt et editionem novis curis elaboraverunt Kurt Aland et Barbara Aland. 26. neu bearbeitete Auflage. Deutsche Bibelstiftung. Stuttgart.
Nyíri Antal 1933. *A Winkler kódex hangtana és szótana*. Szeged.
NySz = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk): *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest, 1890–1893. (I.146.)
Páskándi Géza: A templom romjainál. *Új Tükör*. 1977. márc. 27., 16. l.
Pázmány Péter 1606. *Keresztyéni imádságos könyv*. Grác, 1606. Fakszimile: Budapest, 1993.
PeerK = *Peer-kódex. [XVI. század első negyede.]* Közzéteszi, bev., jegyz. Kacskovics-Reményi Andrea és Oszkó Beatrix. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 2000. (Régi magyar kódexek 25.)
PestiNTest = Pesti Gábor: *Novum Testamentum… Új testamentum* [a négy evangélium] magyar nyelven. Bécs, 1536. Új kiadás: Budapest, 1895; Fakszimile: Budapest, 2002.
RMNy = *Régi magyarországi nyomtatványok*. [I. köt.] 1473–1600; II. köt. 1601–35; III. köt. 1636–55; IV. köt. 1656–70). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971, 1983, 2000, 2012.
Sylvester ÚT = Sylvester János: *Új Testamentum magyar nyelven*. Újsziget, 1541. Fakszimile: Budapest, 1960.
Szathmári István 1968. *Régi magyar nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
SzékK = *Székelyudvarhelyi Kódex. 1526–1528*. Közzéteszi, bev., jegyz. N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1993. (Régi Magyar Kódexek 15.)
Szenci Molnár Albert 1621. *Imádságos könyveczke.* Heidelberg. Fakszimile: Budapest, 2002.
SzT IV = *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* IV. kötet. Anyagát gyűjtötte és szerk. Szabó T. Attila. Szerkesztő-munkatársak P. Dombi Erzsébet et al., Kritérion Könyvkiadó. Bukarest, 1993.
ThewrK = *Thewrewk-kódex. 1531*. Közzéteszi, bev., jegyz. Balázs Judit és Uhl Gabriella. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1995. (Régi Magyar Kódexek 18.)

Újszövetség 1955/1992. *Újszövetségi szentírás*. Görög eredetiből fordította és magyarázta P. Békés Gellért és Dalos Patrik. Tizennegyedik, átdolgozott kiadás. Bencés Kiadó. Pannonhalma.

Varga Zsigmond (szerk.) 1992. *Görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest.

Vulgata /1971. Vulgata-részlet *A Müncheni kódex 1466-ból* című kiadványban. Szerk. Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó. Budapest (a MünchK-ben közölt párhuzamos Vulgata-szöveg).

Vulgata /1975. *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem. Editio altera emendata*. Tom. 1–2. Recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber. Stuttgart.

WinklK = *Winkler-kódex. 1506.* Közzéteszi, bev., jegyz. Pusztai István. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988. (Codices Hungarici IX.)

Zvara Edina (s. a. r.) 2003. *„A keresztyén olvasónak". Magyar nyelvű biblia-fordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból.* Balassi Kiadó. Budapest.

Zsengellér József 2014. Az 1908-as „Károli-Biblia". In: Fabiny Tibor–Pecsuk Ottó–Zsengellér József (szerk.): *Felebarát vagy embertárs. Biblia-fordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Hermeneutikai Kutató Központ Alapítvány – Luther Kiadó – Kálvin Kiadó. Budapest. 47–57.

A. Molnár Ferenc
Miskolci Egyetem és Debreceni Egyetem
amolnarf@t-online.hu

Hagyomány és újítás a *Két könyv…* és a *Vizsolyi biblia* nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás

Dömötör Adrienne

Vonatkozó váltakozások[1]

Ismeretes, hogy a magyar vonatkozó névmások használatának tendenciáit a különböző nyelvtörténeti korszakokban a többféleség, az ingadozások jellemzik. A középmagyar korban a vonatkozó névmások körében a formák kétféle szempontból is versengnek egymással. Egyrészt a különböző névmásváltozatok a [+ / - személy] funkciók elosztásáért konkurálnak *(ki / mely, mi* stb.). Másrészt pedig az előtag nélküli és az *a(z)-* előtagos alakok versenyeznek a névmásformák kialakításában *(ki, mely, mi / a(z)ki, a(z)mely, a(z)mi* stb.).[2] Az egyik korábbi dolgozatomban az első típusú váltakozással foglalkoztam, a középmagyar kori magánéletközeli nyelvhasználatra koncentrálva (Dömötör 2017). A jelen tanulmány a másodikként említett váltakozás történetébe kínál betekintést, és a dolgozat hátterében álló konferencia témájának megfelelően Károlyi Gáspár nyelvhasználatára összpontosít.

A *ki, mely, mi / a(z)ki, a(z)mely, a(z)mi* típusú váltakozásban részt vevő formák korábbi grammatikalizációs változások során jöttek létre. A puszta vonatkozó névmásnak, mint köztudott, a magyarban a kérdő-határozatlan névmás a forrása, amint számos más, ismert és kevésbé ismert nyelvben is. Ez egyébként a ritkább eset; a gyakoribb a mutató névmási kiindulás, illetve vannak nyelvek, amelyekben mindkétféle származású elem jelen van. (Vö. Budenz 1866: 20; Heine–Kuteva 2002: 113–5.) Az *a(z)-* (illetve az ómagyarban szórványosan: *e(z)-*) előtagos alakok létrejöttében ugyanakkor a mutató névmás is részt

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2018. *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 37–56.

[1]A dolgozat egyik fejezete a Történeti magánéleti korpusz adatainak felhasználásával készült. A korpusz építése jelenleg az NKFI-OTKA K 116217 sz. projektumának támogatásával folyik. – Köszönöm Horváth Lászlónak a cikk elkészítéséhez nyújtott segítségét.

[2] Korábbi korszakokra vonatkozóan egységesen *a(z)-* formával jelölöm az előtagos alak különböző változatait (egybe- vagy különírt *aki ~ azki ~ a'ki ~ akki*).

vett. (Az *e(z)*-zel kapcsolatban l. G. Varga 1992: 525.) Ezek a formák újraelemzéssel alakultak ki olyan mondatszerkezetekben, amelyekben a relatív főmondatban álló alanyi szerepű utalószó közvetlenül szomszédos volt – és így kombinálódhatott – az alárendelt tagmondat élén álló vonatkozó névmással. (Vö. pl. G. Varga 1992: 525–8; Juhász 1992: 791–2.) A folyamat eredménye már az ómagyar korszakban megmutatkozik, az új formák használata azonban ekkor még szűk körű. (Számos esetben pedig – elsősorban helyesírási és központozási fogódzók híján – nem lehet megállapítani, hogy még a forrásszerkezettel, vagy pedig már az új alakulattal állunk-e szemben.) A terjedés a középmagyar kor előrehaladtával egyre számottevőbb lesz. Erről a lentebbiekben még sok szó fog esni.

Váltakozás és változás

A változási folyamatok a nyelv szinkrón állapotának váltakozásaiban gyökereznek – ezt a mára már alapvetéssé vált tényt a nyelvtörténet kutatói a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdték hangsúlyozni (pl. Károly 1980: 45, Benkő 1988: 79, 107 és passim, Kroch 1989, 1994: 2–6 stb.), miután a leíró szociolingvisztikában már teret nyert a változók kutatása. „Az, ami a nyelv szigorú szinkrón leírója számára feleslegesnek tűnik, valójában a nyelv mozgásának egyik hordozója” (Róna-Tas 1978: 385). Nem magától értetődő ugyanakkor, hogy a ma váltakozása elvezet a holnap változásához (vö. pl. Pintzuk 2003: 509–10). Léteznek ugyanis folyamatosan fennálló váltakozások is, amelyekben a párhuzamos formák ugyanabban a nyelvváltozatban (regiszterben, dialektusban) stabilan egymás mellett élnek. Nyelvi változáshoz az úgynevezett instabil váltakozások vezetnek. Ezekre az jellemző, hogy a nyelvhasználók különböző formákat kezdenek használni a nyelvi rendszernek egy olyan pontján, ahol korábban nem létezett opcionalitás, és a változatok versenyhelyzetbe kerülnek egymással: egy idő után az innovatív változat kiszorítja a konzervatív alakot.

A történetinyelvtan-írás egyik feladata annak vizsgálata: milyen eredményre vezet a régebbi és újabb formák konkurenciájának nyelvtörténetet alakító küzdelme (Károly 1980: 45).

Ki, *mely*, *mi* / *aki*, *amely*, *ami*: egy váltakozás múltja és jelene

Fentebb már szóba került, hogy a váltakozástípus az ómagyar kortól adatolható (már a Jókai-kódex is kínál rá példákat). Ez a korai korszak arról tanúskodik, hogy az innovatív formák lassan indulnak terjedésnek. A konkurenciaharc igen hosszan elhúzódó voltáról pedig az árulkodik, hogy a váltakozás – a konzervatív formák viszonylag kis részesedésével – mind a mai napig fennáll. A *ki* és a *mi* ugyan kiavulni látszik a köznyelvből (ritka használataiban az archaikusság, felstilizáltság jegyét viseli), a *mely* ugyanakkor egy létező köznyelvi változó egyik változata. A Magyar nemzeti szövegtár adatai szerint 1 millió szövegszóra 2639 *amely* és 728 *mely* jut, vagyis átlagosan mintegy három és fél *amely* után következik egy *mely*. Ez igen figyelemre méltó adat a váltakozás mai állását

illetően, még akkor is, ha a képet sokban lehetne differenciálni (nyilvánvaló különbség mutatkozik például az írásbeli és a szóbeli nyelvhasználat között). A nyelvemlékes kor meghatározó részén végignyúló váltakozás egy elméleti kérdéssel is szembesíthet: beszélhetünk-e lefutott változási folyamatról, ha mind ez idáig nem jutott nyugvópontra a formák versengése? (A kérdés úgy is feltehető: a terjedési folyamatot leképező S-görbe felső tartományának mennyire kell megközelítenie a 100%-ot, hogy az innovatív forma elterjedése komplettnek legyen mondható?) Esetleg számon tartható az instabil és a stabil váltakozás egymásba való átmenete, amelyben a versengés nem az innovatív forma kizárólagosság-közeli győzelmével zárul, hanem beáll egyfajta stabil váltakozás? A kérdések messzire vezetnek, megválaszolásuk az elvi megfontolásokon túlmenően egyrészt a vonatkozó névmás mai használatával foglalkozó célzott vizsgálatokat, másrészt analóg módon zajló folyamatok tanulmányozását igényelné.

Változás és terjedés – az első adatolható korszak

Annyi mindenesetre ismeretes, hogy léteznek hosszan elnyúló változások – pontosabban: elterjedési folyamatok –, amikor a konzervatív és az innovatív változatok évszázadokig élnek egymás mellett. A történeti szociolingvisztikai vizsgálatok magukon a változókon és váltakozásokon túl kiemelt helyen foglalkoznak a szabályváltozások elterjedésével, az innovatív formák térnyerésével is (vö. pl. Joseph 2012). Ha az elterjedtség adott pontján kapcsolódunk be egy folyamat vizsgálatába, számíthatunk rá, hogy akár korábban, akár más közegben (regiszterben) már megmutatkoztak hasonló eredmények, mint amilyenekkel közvetlenül találkozunk (vö. Milroy–Milroy 1985: 348). Mindemiatt a *Vizsolyi biblia* nyelvét nem önmagában vizsgálom, hanem először kitekintek az előzményekre, azután saját kora különböző regisztereinek nyelvhasználatát nézem meg. Egyidejűleg összevetem Károlyi két művének megoldásait, valamint a korábbi és a kortárs bibliafordítások eljárásmódjait.

Elsőként tehát nézzük meg a legkorábbi vizsgálható korszakot: a kései ómagyar kort. Az ide tartozó diagramok G. Varga Györgyi adatsorai alapján készültek (1992: 528). Az összadatszám 758, amelynek mindössze nem egész 7%-a képviseli az előtagos formákat.

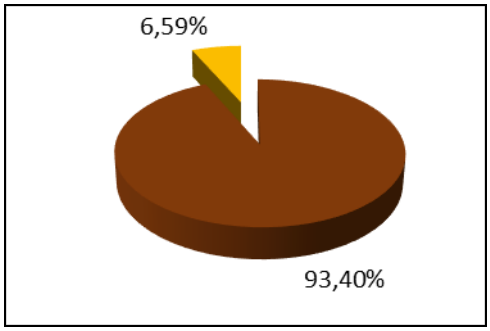

1. ábra. A kései ómagyar kori arányok.
Világos mező: előtagos formák, sötét mező: előtag nélküli formák.

Ha ezen belül külön megnézzük a *ki / a(z)ki, mely / a(z)mely* és *mi / a(z)mi* változókat, azt tapasztaljuk, hogy a messze leggyakoribb *ki*-típus (655 adat) és a lényegesen ritkább *mely*-típus (65 adat) előfordulásaiban meglehetősen hasonló a konzervatív és az innovatív alakok aránya. Jelentősen eltér ezektől az ekkoriban terjedésnek induló *mi*-típus (38 adat), amelynél az innovatív alakok elterjedtebbnek mutatkoznak a konzervatív formáknál. A jelenség magyarázatát a hólabdaeffektus elve adhatja meg (Aitchison 1987: 29). Eszerint vannak a grammatikának olyan esetei, amelyekben különböző szabályok együttműködve hoznak létre hatást, ennek során pedig elérkezik egy pont, amikortól ez a hatás elburjánzik, mintha megállíthatatlan hógolyó indulna lefelé a hegyoldalon. Az *a(z)mi* esetében éppen ilyesmit figyelhetünk meg. Egyrészt a *mi* a vonatkozó névmási rendszernek a másik két névmásnál később elterjedő tagja (vö. Dömötör 2008: 45, 46, 2017: 45–8). Másrészt a névmások előtagos változatai ugyanebben az időben terjedésnek induló formák. A két újdonság könnyen összekapaszkodik: a *mi*-t kevésbé köti a konvenció, mint régebbről származó és előtag nélkül megszokott társait.

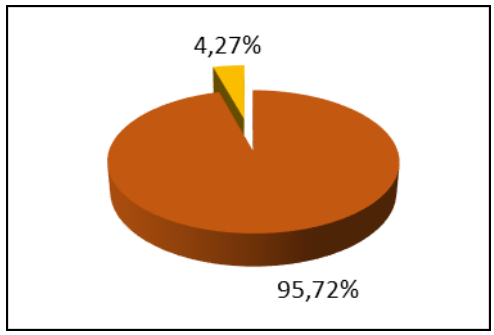

2. ábra. A kései ómagyar kori arányok névmások szerinti bontásban 1.
Világos mező: *a(z)ki*, sötét mező: *ki*.

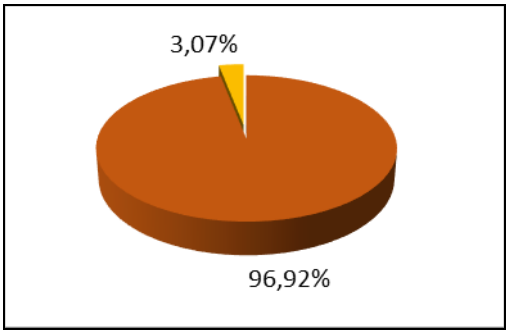

3. ábra. A kései ómagyar kori arányok névmások szerinti bontásban 2. Világos mező: *a(z)mely*, sötét mező: *mely.*

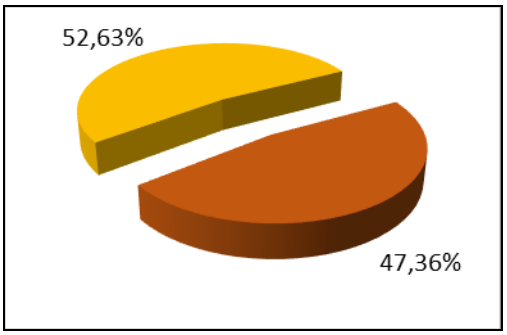

4. ábra. A kései ómagyar kori arányok névmások szerinti bontásban 3. Világos mező: *a(z)mi*, sötét mező: *mi.*

Váltakozás és terjedés a középmagyar kor első századában

A vonatkozó névmások kétféle változata a vizsgált korokban szabad váltakozást mutat. Gyakran talán a változatosság kedvelése az oka, hogy nemcsak egy-egy szerzőnél vagy egy-egy műben, hanem sokszor a legszűkebb szövegkörnyezeten belül is szabadon váltakozik egymással a kétféle forma. A jelenséget Károlyi nyelvhasználata, illetve a *Vizsolyi biblia* nyelve is példázza.

Először következzenek adatok a *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairúl* című munkából, a szerzőnek a bibliafordításon kívüli másik – és annak árnyékában némileg elfeledettebb – művéből.[3] Az első példapár két mondatnyi távolságra van egymástól: *Bódogok, **kik** őbenne bíznak. / Bódogok, **azkik** hallgatják az Istennek igéjét, és megtartják azt.* A következő példákat öt mondat választja el egymástól: *Emberek megszáradnak az félelemnek miatta, és azoknak várásának miatta, **azmelyek** következnek ez világra. / Továbbá azt mondja, hogy az emberek megszáradnak az félelemnek miatta, és azoknak várásoknak miatta, **melyek** következnek.*

[3] Az adatokat a dolgozatban olvasati formában közlöm.

Egymondatos adatok a *Vizsolyi bibliá*ból: *És* ***azkik*** *elöl mennek vala, és hátol követik vala, kiáltnak vala, mondván: Hozsanna. Áldott,* ***ki*** *jött az Úrnak nevébe* (II.1: 42a); *Te szánod ez tököt,* ***melyért*** *nem munkálkodtál, és* ***azmelyet*** *nem neveltél* (II/1: 194b).

Az itt következő ábrák a középmagyar kor 16. századi részére vonatkozó arányokat mutatják. Ez az időszak magában foglalja a Károlyi működését megelőző bő fél évszázadot, a szerző irodalmilag aktív idejét és az ezutáni egy évtizedet. A diagramok saját korábbi vizsgálatom számadatai alapján készültek (Dömötör 2008: 48–9). Az akkori áttekintés változatos regiszterekből és műfajokból gyűjtött anyagon alapult,[4] azonban a korszaknak csak a minőség- (és értelmező) jelzői mellékmondatos szerkezeteit érintette. Bár kétségtelen, hogy a vonatkozó névmások messze leggyakrabban a minőségjelzői alárendelések körében fordulnak elő, az alapanyagok különbözősége miatt mégis fontos hangsúlyozni: ezek a középmagyarból nyert adatok csak fenntartásokkal vethetők össze a többi részvizsgálat eredményével, amelyek minden vonatkozó névmást tartalmazó szerkezetet tekintetbe vesznek.

Ami az arányokat illeti, a 16. század középmagyar korra eső részében az összkép kis aránybeli elmozdulást mutat a kódexek korához képest. Az adatszám: 227, ennek mindössze közel 7,5%-a képviseli az előtagos formákat. Természetesnek is tűnhet, hogy a korszakhatár – áttérés a kódexmásolásról a könyvkiadásra – nem mutatkozik meg élesen.

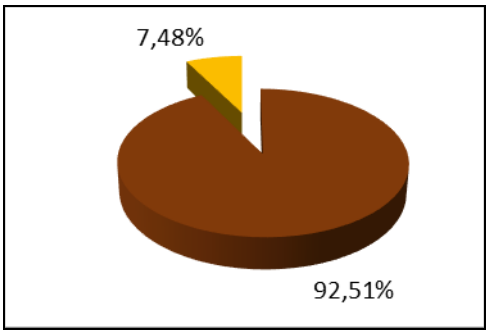

5. ábra. A középmagyar kor eleji (16. századi) arányok.
Világos mező: előtagos formák, sötét mező: előtag nélküli formák.

Ez az – előzetes várakozásainknak tehát akár megfelelő – hasonlóság azonban csak látszólagos. A kötőszók szerinti bontást megnézve az látható, hogy a *ki*-típusban (177 adat) növekedett az előtagos formák aránya (ha nem is szignifikáns, de ahhoz közeli mértékben: $0{,}10 > p > 0{,}05$), ami arra utal, hogy az összkép kínálta látszat ellenére is megfigyelhető az innováció terjedése. A *mely*-

[4] Az anyagot a TNyt. korábban csoportmunkálatként tervezett középmagyar kori kötetéhez választott részletek képezték; a szövegek 75%-a a nyomtatott írásbeliség műfajaiból, 25%-a a kor élőnyelvközeli regiszteréből származott. (A tételes felsorolást l. itt: http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/abcrendeskkforras.pdf.)

típus (47 adat) is jelzi az elmozdulást (ez azonban az adatszám és -megoszlás miatt – az előtagos formák túl kis számban vannak jelen mindkét korszakban – nem vethető alá szignifikanciavizsgálatnak). A két korszak összképének hasonlósága mögött a *mi*-típus részvételének eltérése rejlik. Míg adatszáma az előző korpuszban lehetővé tette, hogy megállapítható legyen előtagos formáinak többsége, a kötőszó jelenléte az utóbbi korpuszban elenyésző, így vizsgálatra alkalmatlan (mindössze 3 adat).

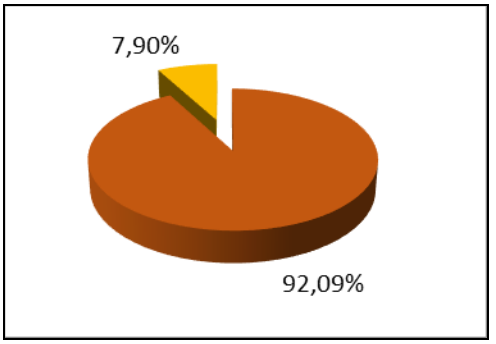

6. ábra. A középmagyar kor eleji (16. századi) arányok névmások szerinti bontásban 1. Világos mező: *a(z)ki*, sötét mező: *ki.*

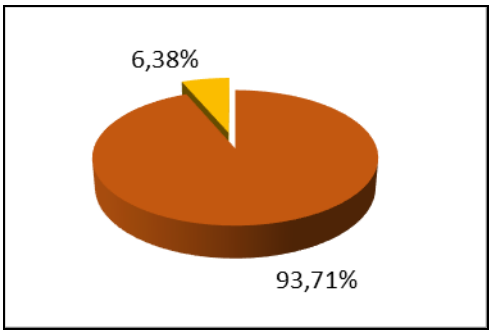

7. ábra. A középmagyar kor eleji (16. századi) arányok névmások szerinti bontásban 2. Világos mező: *a(z)mely*, sötét mező: *mely.*

Megoszlás: művek, regiszterek

Az utóbbi korszakon belül immár rátérve Károlyi Gáspár nyelvhasználatára, a következő kérdések arra fognak vonatkozni, hogy milyen a vizsgált formák megoszlása a szerző műveiben, illetve tágabb körben: a különböző regiszterek között. A szerző mindkét kötete az irodalom nyelvét képviseli, a *Két könyv*… és a *Vizsolyi biblia* nyelvhasználatának összevetése mégis kínálhat tanulságokat, hiszen az értekezés és a bibliafordítás más-más műfajhoz tartozik. A bibliafordítások nyelvi jellemzőit kutatva tanulságos kitekinteni továbbá az ó- és középmagyar korból fennmaradt további bibliaszövegek összehasonlító vizsgálatára is. Végezetül pedig egy regiszterek közötti összevetés következik, bemu-

tatva, hogy a 16. századi középmagyarra és a Károlyi nyelvhasználatára kapott adatok a vizsgált jelenséget illetően hogyan viszonyulnak a korszak élőnyelvhez közeli szövegeihez.

Károlyi első műve a *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairúl* (Debrecen, 1583).[5] Témájából fakadóan a szövegbe gyakran szövődnek a Bibliából vett idézetek, a mű stílusa azonban egységes, gördülékeny. Amint azt a szakirodalom többször is megállapította, a Szentírásból származó idézetek általában szabatosabbak, magyarosabbak a *Vizsolyi biblia* szövegénél (Horváth 1953 / 2006: 303, 311; Dienes 1990: 64; Szabó 2012: 114). Ennek oka abban keresendő, hogy itt felszabadultabban fordít, kevésbé szigorúan tapad a szöveghez, mint (a korabeli református teológia álláspontjának megfelelően) a bibliafordításában. Sőt nem is mindig fordít, hanem – prédikátori gyakorlatára hagyatkozva – sokszor emlékezetből idéz, vagy pedig kivonatol. De arra is akadnak példák, amikor a bibliafordításába kerül majd a kiérleltebb, magyarosabb megoldás. A jelen dolgozat viszont egy olyan témában kínál összehasonlítási pontot, amelyet a fordítás szempontja nem érint, lévén szó magyar nyelvi váltakozásról. A vonatkozó névmási formákkal kapcsolatban a két mű bibliai mondatainak különbségéről a lentebbiekben részletesebben is lesz szó.

A szerző második, egyben utolsó munkája a *Vizsolyi biblia* (1590), amely mint az első nyomtatásban megjelent teljes Szentírás, a 16. századot követően komoly hatást gyakorolt a magyar irodalmi nyelv formálódására, a tájnyelvi változatok fölé rétegződő sztenderd majdani kialakulására.[6] Közismert, hogy a szerző a munkán nem egyedül dolgozott, hanem – ahogy előszavában írja – „egynéhány jámbor, tudós atyafiakkal".[7] Amikor a fordítással kapcsolatban

[5] Teljes címén: *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairúl (melyből megérthetni, mi az oka az Magyarországnak is romlásának és fejelemeknek szerencsétlenségeknek)*. A kötet tárgya a kor protestáns értelmiségét foglalkoztató két fontos kérdés: mi az oka a középkori magyar királyság szétesésének, és mik a hamarosan bekövetkező végítélet jelei. A szerző számos bibliai részlet tanulságára hivatkozva azt taglalja, hogy a Magyarországot ért sorozatos csapások Isten ítéletéből fakadnak, amit csak a megtérés változtathat meg.

[6] Károlyi elsőségével kapcsolatban – a fordítást illetően – akadnak kérdéses pontok. Lehetséges például, hogy Székely István (Károlyi gönci elődje) lefordította a Bibliát, ahogyan a Károlyi esperességében működő Thúri Mátyásnak is volt kiadatlan szövege, és a jelek arra vallanak, hogy Bornemisza Péternek szintén – ezek a munkák azonban kéziratban maradtak, és a későbbiekben megsemmisültek. Károlyi az előszavában elmondja, hogy épített a korábbi fordításokra, ugyanakkor nem részletezi, mely munkákkal dolgozott, és mit használt fel belőlük. Székely István megjelent zsoltárai alapján (Zsoltárkönyv. Krakkó, 1548) megállapítható, hogy Károlyi zsoltárai nem másolják ezeket, az elől hatása némely helyeken mégis kimutatható, ahogyan más korábbi fordítók hatása is érzékelhető (Horváth 1953 / 2006: 300–12). – Károlyi három év munkát említ az előszóban; ennyi idő bizonyosan nem lett volna elegendő a teljes bibliafordítás elkészültéhez. Vagy arról lehet szó, hogy a fordítás jelentős előzményekre épült, vagy pedig arról, hogy Károlyi a három évet a munkálatnak csak a végső fázisára érti: amikortól az alkotóközösség által elkészített szöveget gondozásába vette (Szabó 1990: 23, 2012: 103; Tóth 1990: 116–7).

[7] Ez a legvalószínűbben tiszáninneni lelkészekből álló munkaközösséget jelent (Szabó 2012: 104–8), és talán éppen e munkaközösség megléte miatt a címlapon nem is szerepel szerzőnév, ellentét-

Károlyi nyelvéről beszélünk, némi leegyszerűsítéssel élünk – és nem is nagyon tehetünk mást, hiszen nincsen tisztázva, mely részeket fordította ő maga, és mely részeket mások. Általában az Újszövetséget szokták a saját munkájának tartani, megjegyezve, hogy az Ótestamentumban is vannak olyan részek, amelyek az előbbi szövegekkel azonos fordítóra vallanak (vö. Horváth 1953 / 2006: 305, 311), és övéi a lapszéli jegyzetek és a fejezetösszefoglalók (amelyek jórészt szintén fordítások kortárs humanista kiadványokból). A mások által fordított részek esetében szerkesztőként lép fel, amennyiben összefésüli, javítja őket.[8] Ennyiben nem tűnik nagy csúsztatásnak a *Vizsolyi bibliá*val kapcsolatban is Károlyi nyelvhasználatáról beszélni.

A vizsgált kötőszók a *Két könyv*…-ben

Az ide tartozó első diagram a teljes mű összes számításba vehető vonatkozó névmása alapján készült. Számításba nem vehető adatnak tekintettem – a *vala*-előtagos formákon kívül – a kétféleképpen értelmezhető szerkezeteket is (egymás mellett álló főnévi mutató névmás + vonatkozó névmás / *a(z)*- előtagos vonatkozó névmás). Az összadatszám így 329, amelynek több mint 15%-a innovatív forma. Ez jelentősen különbözik a 16. századi vegyes regiszterű középmagyar adattól, a *Két könyv*…-ben az innovatív formák kétszeres arányban vannak jelen (az eltérés erősen szignifikáns: $p < 0{,}01$):

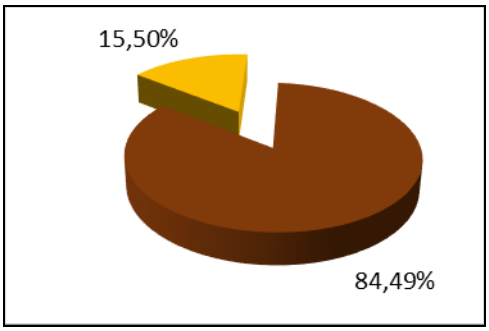

8. ábra. A *Két könyv*… adatainak összképe.
Világos mező: előtagos formák, sötét mező: előtag nélküli formák.

ben az előszóval, amely alá odakerül Károlyi neve. – Van egyébként olyan vélemény is, amely szerint a szöveg alapján nem bizonyítható, hogy különböző személyek fordították volna a különböző részeket; az együttműködés pusztán az előkésztő munkákra is vonatkozhat (Tóth 1990: 117). Ennek azonban a fentebbi hivatkozásban foglalt tények egyértelműen ellene mondanak (l. még: Szabó 1990: 18).

[8] A bibliafordításból előkerült nyomdai kézirattöredéken jól látszik, hány kézen ment át az anyag, mire nyomtatásra került. A főszövegeket és a lapszéli jegyzetek nagy részét másolók írták le a fordítói fogalmazványok tisztázataként. Károlyi ezeket a másolatokat felülvizsgálva jegyzeteket szúrt be, továbbá javításokat és kiegészítéseket tett, valamint megírta a tartalmi összefoglalókat. A végső simításokat Manskovit Bálint nyomdájának munkatársai végezték, akik a nyomdában elfogadott helyesíráshoz igazítják a szöveget. (Szabó 1990: 24, 2012: 132–8.)

A névmáscsoportokat egyenként megvizsgálva megállapítható, hogy a leggyakoribb *ki*-típus (206 adat) változatai közül az innovatív forma – az összképhez hasonlóan – a saját korszakához képest erős kétszeres arányt mutat. Ezzel, korát mintegy megelőzve, a 17. századi arányok irányába mozdítja a formaválasztást (vö. Dömötör 2008: 48–9). Mindezzel szemben megállapítható, hogy a *mely*-típusban (110 adat) kisebb arányban használja az előtagos formát, mint ahogyan az a korszakára nézve jellemzőnek mutatkozik (szignifikancia itt a vegyes regisztereket képviselő egyik adat kis száma miatt nem mérhető). Amennyiben nagyobb adatszámokkal dolgozva az eltérés szignifikánsnak bizonyul, a jelenség magyarázatot igényel, ami a névmást tartalmazó mondatszerkezetek vizsgálatától, osztályozásától várható. A *mi*-típusban a *Két könyv…* az innovatív alakot látszik előnyben részesíteni (az adatszám azonban igen alacsony: 13).

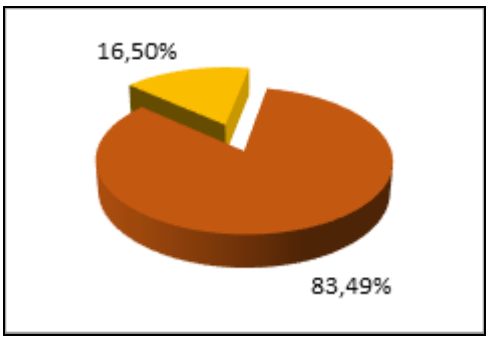

9. ábra. A *Két könyv…* adatainak arányai névmások szerinti bontásban 1. Világos mező: *a(z)ki,* sötét mező: *ki.*

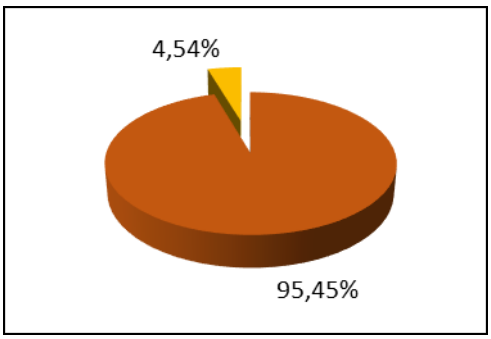

10. ábra. A *Két könyv…* adatainak arányai névmások szerinti bontásban 2. Világos mező: *a(z)mely,* sötét mező: *mely.*

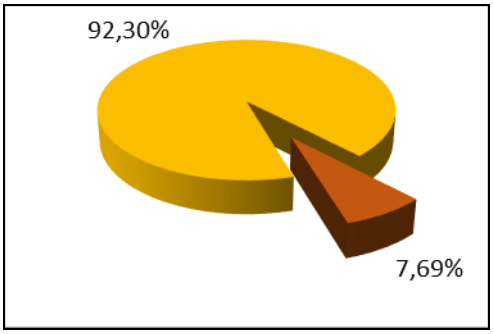

11. ábra. A *Két könyv*… adatainak arányai névmások szerinti bontásban 3. Világos mező: *a(z)mi*, sötét mező: *mi*.

A *Két könyv*… és a *Vizsolyi biblia* párhuzamos helyei

Ebben a részvizsgálatban arra voltam kíváncsi: ugyanazon mondatok fordításában hogyan viszonyulnak egymáshoz az arányok, mennyi a változás a későbbi munkában a korábbihoz képest. Mivel csak 38 adat kínálkozott – a *Két könyv*…-ben ennyi olyan bibliai helyet lehet találni, amely a megadott hivatkozás alapján visszakereshető a bibliafordításban –, a kapott értékekből nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, inkább úgy érdemes felfogni őket, mint a fordítói műhelymunkába való betekintést.

Az adatoknak csaknem negyedében mind a két fordításban az innovatív alakok, több mint a felében a konzervatív formák szerepelnek. A maradék szintén csaknem negyedrésznyi mondatban a *Vizsolyi biblia* másféle alakot tartalmaz, mint amilyen a *Két könyv*…-ben állt: nagyobb részben innovatív forma lépett a konzervatív helyére, kisebb részben ennek az ellenkezője történt. Az előtag nélküli és az előtagos formák használatát illetően tehát a bibliafordítás nyelvhasználata mutatkozik modernebbnek.

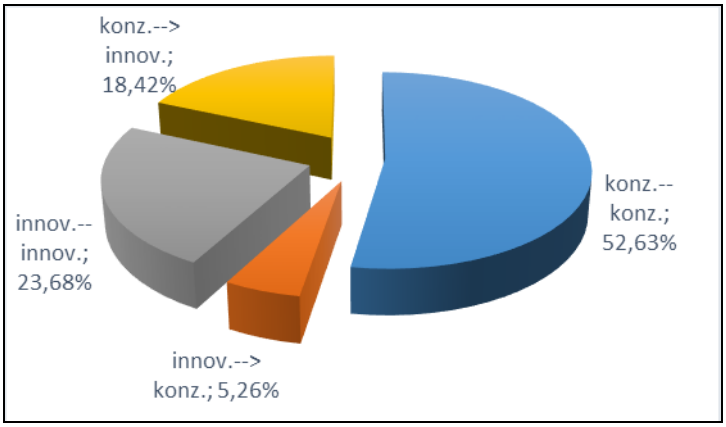

12. ábra: Párhuzamos helyek adatainak arányai a két műben.

A vizsgált kötőszók a *Vizsolyi bibliá*ban

Vizsgálati anyagul ezúttal *Márk evangéliumá*t választottam. (Korábban a *Máté-evangélium* egy részletével foglalkoztam: Dömötör 2003.) A *vala-* előtagúak és a kétféleképpen értelmezhető szerkezetek nélkül kapott összadatszám 177; az adatoknak több mint a fele előtagos névmás. Az innovatív formák részesedése tehát messze meghaladja a fentebbiekben látott arányokat: a korra jellemző általános képnek csaknem hét és félszerese, a *Két könyv…*-nek pedig több mint három és félszerese (az eltérés tehát mindkét esetben nagyon erősen szignifikáns: $p < 0{,}001$). A Károlyi-bibliafordítás nyelvezete ezek szerint a vizsgált jelenséget illetően különösen hajlik a modernségre. Ezt az eredményt, legalábbis tendenciájában, a fentebbi részfejezetben látható összehasonlítás is támogatja. (A korábbi minikorpusz alapján készült vizsgálat pedig a mostanihoz igen hasonló arányokat mutatott; l. Dömötör 2003: 454.) A jelenség mindenekelőtt a fordítói szándékkal és tudatossággal állhat összefüggésben: Károlyiék nem törekszenek archaizálásra, hanem éppen ellenkezőleg, saját koruk nyelvhasználatának igényes változatára teszik át a szent szöveget.

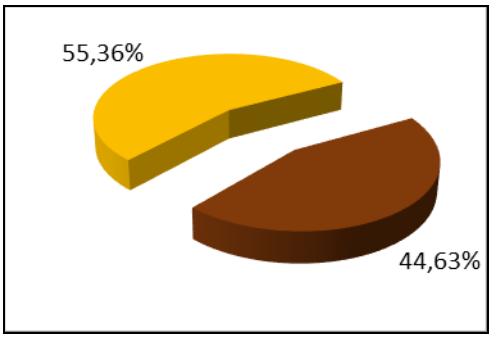

13. ábra. A *Vizsolyi biblia* adatainak összképe.
Világos mező: előtagos formák, sötét mező: előtag nélküli formák.

A leggyakoribb kötőszó, a *ki*-típus (115 adat) az összképet tükrözi (pontosabban: az összképet ez határozza meg), ahogyan ezt már a fentebbiekben is többször láthattuk. A *mely*-típus (50 adat) viszont újdonságot hoz, amennyiben az innovatív alakok kiemelkedő többségben, több mint hat és félszeres arányban vannak jelen a korszak egészéhez képest (itt azonban az egyik adat kis száma miatt szignifikancia nem mérhető), és több mint kilencszeres arányban a *Két könyv…*-höz képest (nagyon erős tehát a szignifikancia: $p < 0{,}001$). Az *a(z)mely* forma terjedése mutatja a két Károlyi-műben a legnagyobb ingadozást. A *Vizsolyi biblia* kiugró adata azért is figyelmet érdemel, mert a következő századi aránynak is több mint kétszeresét teszi ki (vö. Dömötör 2008: 48–9). Azon kívül, hogy egyelőre feltehető: egyedi sajátosságról van szó, az adat a későbbiekben további vizsgálatot érdemel az *(a)mely* névmást tartalmazó mondatszerkezetek megoszlásával kapcsolatban – ahogy erről már fentebb, a *Két könyv…* kapcsán is

esett szó. A *mi*-típus, ahogy eddig is tapasztalható volt, ritka (12 adat), itt az adatok mindegyike az innovatív formát mutatja.

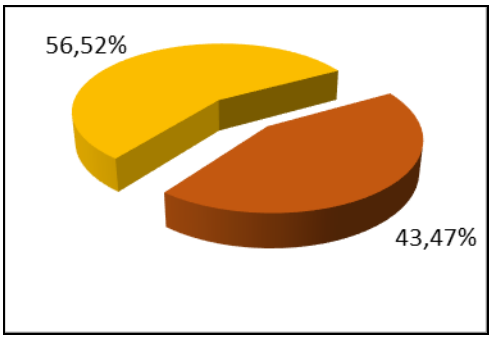

14. ábra. A *Vizsolyi biblia* adatainak arányai névmások szerinti bontásban 1. Világos mező: *a(z)ki*, sötét mező: *ki*.

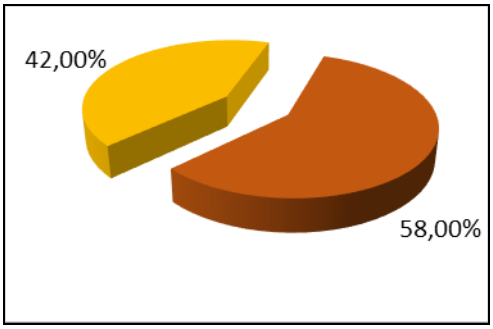

15. ábra. A *Vizsolyi biblia* adatainak arányai névmások szerinti bontásban 2. Világos mező: *a(z)mely*, sötét mező: *mely*.

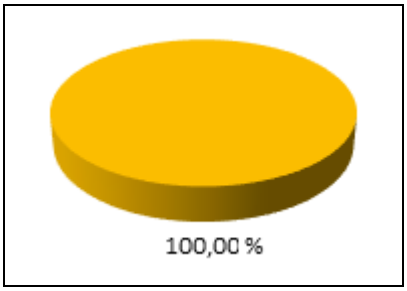

16. ábra. A *Vizsolyi biblia* adatainak arányai névmások szerinti bontásban 3. Világos mező: *a(z)mi*.

Kilenc korai Biblia párhuzamos részlete

Egy előző vizsgálatomban (Dömötör 2016) korai bibliafordítások azonos részletét hasonlítottam össze; az egyik téma szintén a vonatkozó névmások előtago-

sodási folyamata volt. A szövegpárhuzamok összevetése azért lehet hasznos, mert hozzásegít ahhoz, hogy a változások lefolyását „zaj" nélkül tanulmányozhassuk. Továbbá tisztán érhetők tetten bennük a zéró előfordulások is: ahol helye lett volna az adott formának, mégsem jelent meg (Tagliamonte 2010: 86).

Sokféle párhuzamos helyről származó terjedelmes szövegeket azonban meglehetősen nehézkes összehasonlítani (különösen, ha egyidejűleg többféle jelenség vizsgálata is zajlik). A két kínálkozó lehetőség közül – hosszú szöveg, de kevesebb párhuzam vagy a lehető legtöbb párhuzam, de rövidebb szöveg – az utóbbit választottam, annál is inkább, mivel a kilenc locus egyikén, a Döbrentei-kódexben a bibliából csak részletek szerepelnek. Az utóbbihoz igazodott tehát az anyagválasztás, amikor a *Márk-evangélium* 14–15. fejezetének vonatkozó névmást tartalmazó párhuzamos szerkezeteit hasonlítottam össze. A módszerválasztás hátránya, hogy viszonylag kevés adat alapján kellett az összehasonlításokat elvégezni (összadatszám: 351), aminek következtében az eredmény inkább csak tájékoztató jellegű részösszegzésnek tekinthető.

Következzen a *Vizsolyi bibliá*n kívüli nyolc forrás időbeli sorrendben. A művek és az alkotók a következők (a lentebbi diagram oszloppárjai is ezt a sorrendet követik). Ómagyar kori fordítások: Müncheni kódex (1416 u. / 1466), Döbrentei-kódex (1508), Jordánszky-kódex (1516–1519). Középmagyar kori kötetek fordítói: Pesthi Gábor (1536, Bécs), Sylvester János (1541, Újsziget), Heltai Gáspár (és munkaközössége, 1551–1565, Kolozsvár), Félegyházi Tamás (1586, Debrecen), Káldi György (1626, Bécs).

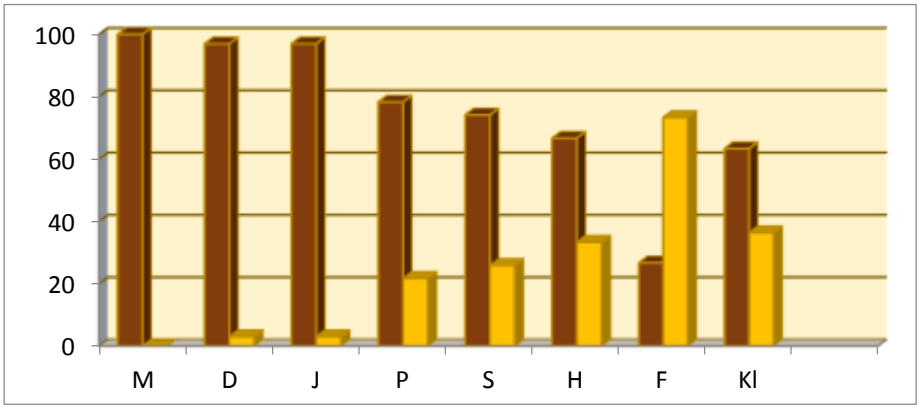

17. ábra. Az arányok a korai bibliafordításokban.
Világos oszlopok: előtagos formák, sötét oszlopok: előtag nélküli formák.

A kép szemléletesen mutatja az innovatív formák terjedését, és a folyamat jellemzői közül azt is, hogy a könyvnyomtatással valóban meglendül a folyamat. Az adatsorból külön is figyelmet érdemel Félegyházi Tamás fordítása az előtagos formák kiugróan magas arányával. A Félegyházi-fordítás nyelvezete ebből és még sok más szempontból az eddigieknél sokkal több figyelmet, részletes vizsgálatokat érdemelne. Annál is inkább, mivel Újtestamentuma, amely

négy évvel korábban jelent meg Károlyiék teljes fordításánál, igen népszerű volt a korban, és jó darabig a *Vizsolyi biblia* fontos konkurensének számított (Czeglédy 1990: 146, 148). A fentebbi diagram bemutatta adatsorok alkalmasak lehetnek további vizsgálatok kiindulásául, kérdésfelvetéséül; önmagukban véve azonban – mint fentebb is utaltam rá – csak jelzés értékűek.

A párhuzamos helyek egyenkénti összehasonlítása azt mutatja, hogy változó: adott szöveghelyen mely szerzőnél bukkan fel elsőként az innovatív forma. A leggyakoribb azonban az, hogy Pesthi Gábor vagy Sylvester János fordítása – az elsőként nyomtatásban megjelent két mű egyike – jár az élen, amint azt a következő adatsorok is példázzák:

MünchK.: kik ott állnak vala, mondanak
DöbrK.: kik állonak vala, mondnak
JordK.: kik vele állnak vala, mondanak
Pesthi: **akik** ott állanak vala, mondnak vala
Sylvester: **azkik** ott állanak vala, ezt mondják vala
Heltai: **akik** ott állnak vala, Pétörnek mondának
Károlyi: **akik** ott állanak vala, mondának
Káldi: **akik** ott állanak vala, mondának (Mk. 14:70)

MünchK.: az embernek, ki miatt
DöbrK.: az embernek, ki miá
JordK.: az embernek, kinek miatta
Pesti: az embernek, ki által
Sylvester: az embernek, **azki** miatt
Heltai: az embernek, **aki** által
Félegyházi: az embernek, **azki** által
Károlyi: az embernek, **azki** által
Káldi: az embernek, **aki** által (Mk. 14:21)

Szépirodalom és élőnyelv: a vizsgált változás terjedése

A 16. századi (középmagyar) korszakból eddig látott diagramok a vegyes regiszterek anyagaiban mutatkozó arányokat, illetve a Károlyi-művekben tapasztalható adatmegoszlást mutatták. A fentebb már előre jelzett regiszterbeli kitekintés az élőnyelv(közel)i adatokat kutatja. Magánlevelek és bírósági tárgyalások szövegei alapján arra a kérdésre kerestem a választ, melyik regiszterben lendületesebb a vizsgált jelenség terjedése. Közismert tény, hogy a beszéltnyelv központi szerepet játszik a nyelvi változások megindulásában. De milyen az elterjedés természete? Elöl jár-e ebben is az élőnyelv, maga mögött hagyva a könyvnyomtatás műfajait – vagy éppen hogy konzervatívabbnak bizonyul azoknál, tekintettel nagyobb fokú nyelvjárásiasságára és az egyéni nyelvhasználat fokozottabban érvényesülő jellegzetességeire?

A korszak élőnyelvében negyed részhez közelít az előtagos formák aránya (a vizsgált adatok száma: 828, forrás: Történeti magánéleti korpusz). Az

innovatív alakok elterjedtsége tehát ebben a regiszterben jóval nagyobb, mint a korszak vegyes regiszterek alapján kirajzolódó összképében: közel háromszor annyi az előtagos forma, mint ott. A *Két könyv*... adataival való összehasonlítást nézve is az élőnyelvi mutató jár elöl. Mivel más kérdésben viszont az élőnyelv mutatkozik konzervatívabbnak (a [–személy] melletti *(a)ki* fogyatkozása, l. Dömötör 2017) –, érdekes vizsgálati témának ígérkezik a terjedési folyamatok természetének részletes kidolgozása.

Figyelemre méltó, hogy a *Vizsolyi bibliá*-ban az innovatív alakok két és félszer gyakrabban fordulnak elő, mint az élőnyelvben (az eltérés tehát nagyon erősen szignifikáns: $p < 0{,}001$). Ez az adat minden korábbinál jobban megerősíti azt a tényt, hogy a mű nyelvezete a vizsgált jelenséget illetően kiemelkedően újító hajlamú.[9]

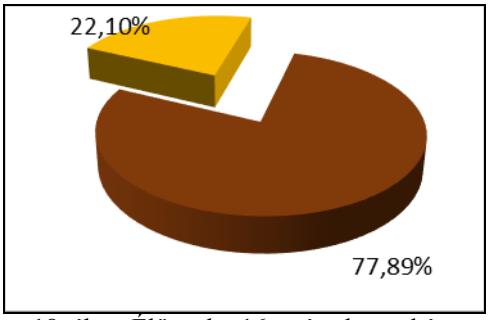

18. ábra. Élőnyelv, 16. század, összkép.
Világos mező: előtagos formák, sötét mező: előtag nélküli formák.

A bontásban az tapasztalható, hogy az élőnyelvben az innovatív alakok előfordulása mindhárom kötőszó esetében igen jelentősen elmarad a *Vizsolyi biblia* adataitól. (Az adatszámok: *ki*-típus: 598, *mely*-típus: 134, *mi*-típus: 96; az első két esetben szignifikálható az eltérés: $p < 0{,}001$, ill. $p < 0{,}01$.) Így tehát az újító hajlamra vonatkozó fentebbi megállapítás nemcsak az összképre, hanem annak egyes összetevőire külön-külön is vonatkozik.

[9] Többféle grammatikai jelenség együttes és részletes vizsgálata segítene elhelyezni egy-egy ilyen állítást a *Vizsolyi biblia* nyelvéről alkotott átfogó képbe – ezzel a szakirodalom mind a mai napig adós.

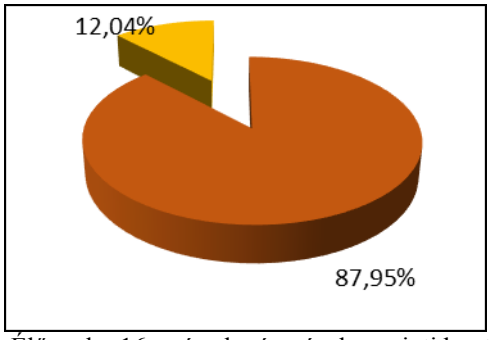

19. ábra. Élőnyelv, 16. század, névmások szerinti bontásban 1.
Világos mező: *a(z)ki,* sötét mező: *ki.*

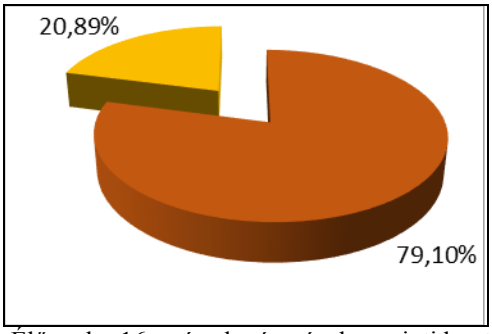

20. ábra. Élőnyelv, 16. század, névmások szerinti bontásban 2.
Világos mező: *a(z)mely,* sötét mező: *mely.*

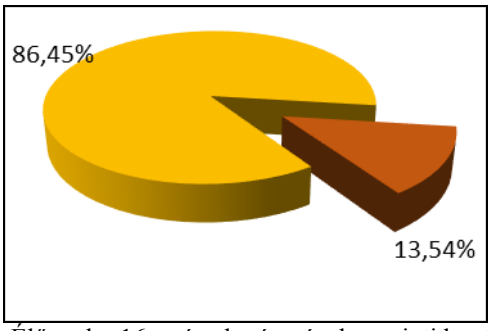

21. ábra. Élőnyelv, 16. század, névmások szerinti bontásban 2.
Világos mező: *a(z)mi,* sötét mező: *mi.*

Összegzés

Dolgozatomban a főnévi mutató névmási előtagos összetett vonatkozó névmás – mint innovatív forma – elterjedésének elsősorban a 16. századi szakaszát tárgyaltam, középpontba állítva Károlyi Gáspár nyelvhasználatát. A vizsgált alakok az ómagyar korban jöttek létre újraelemzéssel majd grammatikai kiterjesztéssel

(analógiával). A folyamat kései ómagyar kori szakaszát részletesen leírja és adatolja a TNyt. több fejezete is (l. a bevezetőm ide tartozó hivatkozásait); a középmagyar kor elejére vonatkozó vizsgálataim így ezek folytatásának is tekinthetők.

Az *a(z)-* előtagos vonatkozó névmási formák terjedését Károlyi Gáspár mindkét művében megvizsgáltam *(Két könyv…, Vizsolyi biblia).* A két szövegre kapott adatokat nemcsak egymással hasonlítottam össze, hanem a korszaknak a vegyes regisztereire, valamint élőnyelv(közeli) regiszterére kapott mutatókkal is. (A vizsgálatok hátteréül az ómagyar kori jellemzőket is ide idéztem.) További tanulságok levonása céljából az egyik Károlyi-részlettel összevetettem nyolc másik korai bibliafordítás párhuzamos szövegrészét is.

A vizsgált jelenséget illetően a *Vizsolyi bibliá*ban Károlyi nemcsak a vegyes regiszterek anyagát képező művek szerzőinél bizonyult innovatívabb nyelvhasználónak, hanem az élőnyelvet is jelentősen maga mögött hagyta. Az újító hajlam valamennyire a *Két könyv…*-re is jellemzőnek tűnik, az adatok azonban jóval kevésbé meggyőzőek, mint a biblia esetében. A kortárs bibliafordítók közül ugyanakkor nem Károlyi áll az élen: Félegyházi Tamásnak a Károlyi-bibliával egy ideig konkuráló szövege – e kérdésben legalábbis – jelentősen újítóbbnak mutatkozik.

Az eddigi kutatás során további kérdések, feladatok is kirajzolódtak. Ezek elsősorban a vegyes regiszterre vonatkozó anyaggyűjtési szempontok pontosításával kapcsolatosak, valamint érintik az anyagbővítés szükségességét a bibliapárhuzamok vizsgálatában. A Károlyi nyelvhasználatában tapasztalt innovatív / konzervatív vonatkozó névmási arányokat pedig mondatszerkezetek szerinti lebontásban is tanulságos lehet megvizsgálni, mivel ezáltal válasz kínálkozhat némely itt felvetődött kérdésre.

Hivatkozások

Aitchison, Jean 1987. The language lifegame: prediction, explanation and linguistic change. In: Willem F. Koopman–Frederike van der Leek–Olga Fischer–Roger Eaton (szerk.): *Explanation and Linguistic Change*. John Benjamins. Amsterdam. 11–32.

Barcza József (szerk.) 1990. *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest.

Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Budenz József 1866. Szintén valami az *a ki, a mi*-ről. *Nyelvtudományi Közlemények* 5: 19–36.

Czeglédy Sándor 1990. A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben. In: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest. 137–53.

Dienes Erzsébet 1990. A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről. In: Barcza 1990. 51–69.

Dömötör Adrienne 2003. Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelvőr* 99: 448–66.

Dömötör Adrienne 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok. (Állomány- és változásvizsgálat.) In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Kiadó. Budapest. 38–63.

Dömötör Adrienne 2016. *„Kit ez asszony tén, azt tevé" – vonatkozó névmások versengése kilenc korai bibliafordítás tükrében*. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, Budapest. (2016. május 10.)

Dömötör Adrienne 2017. „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen". A névmási kötőszó a középmagyar kor élőnyelvében. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged.

Haader Lea 1997. Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 118–24.

Heine, Bernd–Tania Kuteva 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.

Horváth János 1953. *A reformáció jegyében*. Akadémiai Kiadó. Budapest. Idézve innen: Korompay H. János–Korompay Klára (szerk.): *Horváth János irodalomtörténeti munkái II.* Osiris kiadó. Budapest, 2006. 7–507.

Joseph, Brian D. 2012. Lexical Diffusion and the Regular Transmission of Language Change in its Sociohistorical Context. In: Juan Manuel Hernandez-Campoy–Juan Camilo Conde-Silvestre (szerk.): *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Blackwell Publishing. Blackwell Reference Online, 30 April 2013. 218–26.

Juhász Dezső 1992. A kötőszók [a kései ómagyar korban]. In: Benkő Loránd (főszerk.) – E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 772–814.

Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai" c. előadáshoz. In: Imre Samu–Szatmári István–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó. Budapest. 41–53.

Kroch, Anthony 1989. Reflexes of Grammar in Patterns of Language Change. *Language Variation and Change* 1989/1: 199–244.

Kroch, Anthony 1994. Morphosyntactic Variation. In: K. Beals et al. (szerk.): *Papers from the 30th Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society: Parasession on Variation and Linguistic Theory*. Idézve innen: ftp://babel.ling.upenn.edu/facpapers/tony_kroch/papers/morphosyntax.pdf

Milroy, James–Lesley Milroy 1985. Linguistic change, social network and speaker innovation. *Journal of Linguistics* 21: 339–84.
Pintzuk, Susan 2003. Variationist Approaches to Syntactic Change. In: Brian D. Joseph–Richard D. Janda (szerk.): *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell. 509–27.
Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság*. Gondolat Kiadó. Budapest.
Szabó András 1990. Károlyi Gáspár életútja a Vizsolyi Bibliáig. In: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest. 18–31.
Szabó András 2012. *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár*. Kálvin Kiadó. Budapest.
Tagliamonte, Saly A 2010. *Analysing sociolinguistic variation*. Cambridge University Press. Cambridge.
Tóth Kálmán 1990. A Vizsolyi Biblia és Kálvin. In: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest. 115–36.
G. Varga Györgyi 1992. A névmások [az ómagyar korban]. In: Benkő Loránd (főszerk.) – E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 455–569.

Hivatkozott korpuszok:

Magyar nemzeti szövegtár: http://corpus.nytud.hu/mnsz/. Leírása:
Oravecz Csaba–Váradi Tamás–Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*: 1719–23.

Történeti magánéleti korpusz: http://tmk.nytud.hu/. Leírása:
Novák Attila–Gugán Katalin–Varga Mónika–Dömötör Adrienne 2017. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52/1: 1–28. https://link.springer.com/article/10.1007/s10579-017-9393-8
Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiút-keresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.

Dömötör Adrienne
MTA Nyelvtudományi Intézet
domad13@gmail.com

Hagyomány és innováció középmagyar kori biblia-fordítások mondattanában: a tagadás változatai

Gugán Katalin

1. Bevezető[1]

Írásom témája egy olyan változó, amelynek változatai a legelső nyelvemlékektől kezdve a mai napig egymás mellett élnek a magyarban. A mai magyarra már nem, de az újmagyar kor előtti időszakra az is érvényes, hogy a változatok akár egy szerző egy adott mondatában, azonos grammatikai környezetben is megjelenhetnek egymás mellett, mint például a vizsolyi biblia alábbi részletében:

(1) Vton iáró vóltam, és *nem fogadtatoc be*, mezítelen vóltam és *meg nem ruháztatok*. (Mt 25, 43.)

A példában szereplő két tagadó szerkezet közül az elsőben az igekötő követi, a másodikban megelőzi a tagadott igét; az előbbit a továbbiakban fordított, az utóbbit megszakított szórendű tagadásnak hívom.

Dolgozatom nem hipotézistesztelő, hanem hipotézisgeneráló jellegű. Azt vizsgálom benne, hogy abban az időszakban, melyben a két változat stabil megoszlásban élt egymás mellett úgy, hogy a megszakított szórend volt jelentős többségben, milyen tényezők motiválhatták a beszélők választását a két szerkezet között. A vizsgálat célkitűzése a választást befolyásoló tényezőket feltárni, s ennek alapján feltételezéseket megfogalmazni arról, mi lehetett a két változat közötti funkcionális különbség. További célkitűzése – magától értetődő módon,

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2018. *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 57–75.

[1] Nagyon hálás vagyok írásom lektorainak, hogy véleményükkel segítettek a dolgozat hiányosságait pótolni, érvelését jobban átgondolni; ha mindezek ellenére is maradtak az írásban ellentmondások és pontatlanságok, azért kizárólag a szerzőt terheli felelősség. A kutatás két projekt keretében folyt (OTKA 116217, *Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés,* ill. OTKA 112057, *Magyar generatív történeti szintaxis 2*); ugyancsak köszönöm a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatását.

a konferencia, ill. a kötet témájához illeszkedve – egyáltalán azt megállapítani, hogy magának a vizsolyi bibliának a nyelvhasználata hogyan viszonyul a kor más szövegeihez a vizsgált szempontból.

A továbbiakban először szinkrón és diakrón megközelítésből is bemutatom az igemódosítók csoportját, azt a kategóriát, melynek segítségével a tagadó mondatok szerkezete megismerhető, illetve a bennük később lezajló változás tetten érhető. Ezt magának a tagadó szerkezetnek a szintén kettős, azaz szinkrón és diakrón leírása követi, majd a dolgozat módszertani hátterének bemutatása. Az eredményeket áttekintő szakaszban jelentős szerepet kapnak az összehasonlítások, hogy kiderüljön, a vizsolyi bibliában megfigyelhető minta vajon eltér-e a korra jellemzőnek tűnő átlagtól. Írásomat az eredmények értelmezésével kapcsolatos vitás kérdések bemutatása zárja – egy váratlan fordulat ugyanis tulajdonképpen felülírta a dolgozat előzményeként elhangzó előadás konklúzióit.

2. Az igemódosítókról

Nagyon sokféle olyan elem van, amely az igekötőkhöz hasonlóan viselkedik abban, hogy semleges, kiemelt hangsúlyú mondatrészt nem tartalmazó mondatban közvetlenül az ige előtt áll, egyéb esetben, így tagadó mondatokban is azonban általában az ige mögött. Áttekintésében Komlósy (1992: 500–1) 19 különböző szintaktikai szerepű és szófajú igemódosító-típust vesz fel, ide tartoznak többek között az idiómarészletek *(észre vesz : nem vesz észre)*, a puszta névszói vonzatok *(almát eszik : nem eszik almát)*, a direkcionális vonzatok *(a házba ment : nem ment a házba)*, a névszói-igei állítmány névszói része *(szép volt : nem volt szép)* stb.

Hegedűs (2015) feltételezése szerint az igemódosítói kategória úgy jött létre, hogy az igekötők forrásának tekinthető vonzatok ige előtti argumentumpozíciója átértelmeződött olyan funkcionális pozícióvá, melybe mozgatással kerülnek azok az elemek, amelyek komplex predikátumot alkotnak az igével. A magyar nyelv valamikor az ősmagyar korban keresztülment az SOV > SVO változáson, a mondat bal perifériája átértelmeződött funkcionális tartománnyá (É. Kiss 2014a, b), Hegedűs ebbe a változási folyamatba illeszti a fenti reanalízist is. Ennek következménye az is, hogy az igekötők, amelyek az angolban épp az SOV > SVO változás következtében lettek ige mögöttiek (l. Kroch–Taylor 2000 és az ott említett hivatkozások),[2] a magyarban a szórendi változás ellenére is jellemzően az ige előtt maradtak. Ugyanakkor az egyes igemódosítói típusok jellemzően különbözhetnek abban egymástól, hogy a korábbi nyelvtörténeti időszakokban mennyire volt jellemző rájuk, hogy ebbe az ige előtti funkcionális

[2] Sőt, ige mögötti megjelenésük épp az SOV > SVO változás jellemzőinek pontosabb megismeréséhez szolgál támpontként, hiszen míg sokféle SVO szórenddel kompatibilis elrendezés levezethető alapvetően SOV grammatikára és extrapozícióra építve, egyéb „könnyű” elemek mellett az igekötők azok, melyeknek ige utáni előfordulásai nem magyarázhatók extraponálással, csak mögöttes SVO nyelvtannal.

pozícióba mozgatták őket: míg az igekötők már az ómagyarban is elég következetesen közvetlenül ige előttiek semleges mondatokban, más igemódosítókra ez kevésbé érvényes. Ez magyarázza, hogy az egyik fő elemzési szempont dolgozatomban az igemódosító típusa: a tagadás szerkezetére az igemódosító helyéből lehet következtetni (a tagadott ige előtt vagy mögött van-e), ugyanakkor az igemódosító ige mögötti helye egyaránt következhet abból, hogy a tagadott ige egy magasabb funkcionális pozícióba kerül, de abból is, hogy az igemódosító eleve nem is került igemódosítói pozícióba, azaz semleges szórendű mondatban is az ige mögött állna.

3. A tagadás

Azt, hogy a tagadó mondatok között korábbi nyelvtörténeti korszakokban jóval gyakoribb volt a megszakított szórendű minta előfordulási aránya, már Molecz (1900) megállapította, a korábbi nagyobb gyakoriság, ill. a rokon nyelvi adatok alapján pedig Kertész (1925) biztosra vette, hogy a megszakított szórend tekinthető a két minta közül ősi örökségnek. A szerkezet feltételezhető hangsúlyviszonyairól Simonyi (1902: 365) azt állapította meg, hogy a megszakított szórendű konstrukció „már évszázadok óta egységes, elül hangsúlyozott kifejezés", amit az is tükröz, hogy a régi írók vagy az igekötő-tagadószó egységet, vagy a igekötő-tagadószó-ige egységet gyakran egybeírták.

Az örökségnek tekinthető megszakított szórendre, illetve a fordított szórendű tagadás megjelenésére É. Kiss (2014a) ad szerkezeti levezetést. Megszakított szórend esetén a tagadószó csatolással kerül az ige elé, ebből következik az igekötő (igemódosító), a tagadószó és az ige szigorú szomszédossága (1. sz. ábra).

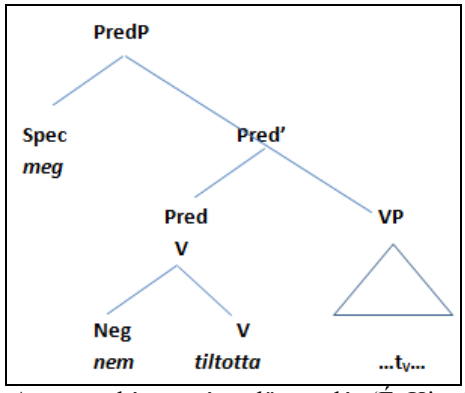

1. sz. ábra: A megszakított szórendű tagadás (É. Kiss 2014a: 48)

A fordított szórend mindenképpen mozgatás eredménye, annak alapján azonban, hogy mekkora egység mozog, É. Kiss kétféle szerkezettel számol. Az első esetben a tagadószó ugyanúgy csatolással kerül a szerkezetbe, mint a megszakított szórend esetén, utána azonban a tagadószó és az ige egysége a tagadó frázisba

mozog (2. sz. ábra). A csatolt tagadószó + ige egység mozgatása a tagadó frázisba a változásnak ebben a lépésében opcionális.

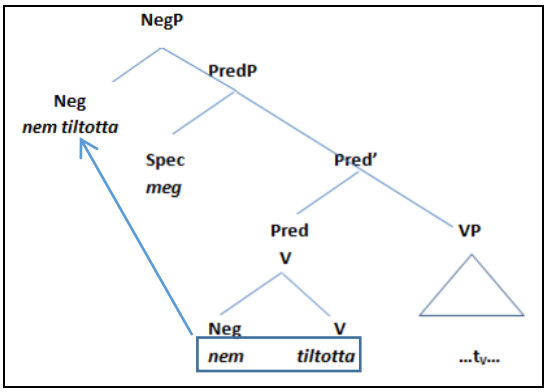

2. sz. ábra: A csatolt tagadásra épülő, de fordított szórendű tagadás, mely a reanalízis alapjául szolgálhat (É. Kiss 2014a: 49, 53 alapján)

Ez a szerkezet elemződött át később úgy, hogy a tagadószó immár közvetlen beillesztéssel kerül a tagadó frázis fejébe, és onnan váltja ki az ige mozgatását (3. sz. ábra).

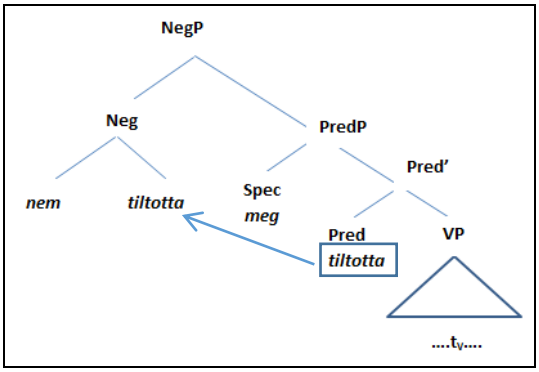

3. sz. ábra: Fordított szórendű tagadás, melyben már csak az ige mozog – a tagadószó közvetlen beillesztéssel kerül a tagadó frázis fejébe (É. Kiss 2014a: 49, 53 alapján)

Az igéhez csatolt tagadószó igével együtt történő mozgatásával előálló fordított szórendű szerkezet (2. sz. ábra) és a közvetlen beillesztéssel a tagadó frázisba kerülő, onnan igemozgatást kiváltó tagadószót tartalmazó tagadó szerkezet (3. sz. ábra) tehát azonos szórendű tagadó mondatokat eredményez. Így a változatok megoszlását történeti korpuszokban vizsgálva csak kétféle minta állítható szembe, a megszakított és a fordított szórend, az alábbi összefoglalás is egyelőre csak ezt a két változatot különbözteti meg. Az ómagyar korpusz (Simon–Sass 2012; http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html) normalizált részét alapvetően a megszakított szórend jelentős túlsúlya jellemzi, ez alól csak egy figyelemre mél-

tó kivétel van, a Bécsi kódex, melyben a fordított szórend van többségben. Hegedűs (2015) alapján úgy tűnik, ugyanez jellemzi a Müncheni kódexet is. Ennek alapján bekerült a vizsgálatba az Apor-kódex is (itt kézi gyűjtéssel), és ennek a huszita hagyományhoz köthető keze ugyancsak az innovatív szerkezetet használta gyakrabban (Gugán 2015). A Történeti magánéleti korpusz (Dömötör et al. 2017; tmk.nytud.hu,) anyagában szintén a megszakított szórend van többségben, a huszita korpusz által képviselt eloszlásnak itt egyelőre nincs megfelelője. A változatok arányainak radikális változása a 19. században zajlik le (Gugán 2017): a 4. sz. ábra a *meg* igekötő segítségével illusztrálja a folyamatot (a feldolgozott anyag forrása a Magyar történeti szövegtár: Sass 2017; http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form). A mai magyarban a megszakított szórend már igen ritka, Kalivoda (2017) a Magyar nemzeti korpuszt vizsgálva 1071219 fordított szórendű tagadó mondatot talált, a megszakított szórendű példák számának[3] ez közel százszorosa.

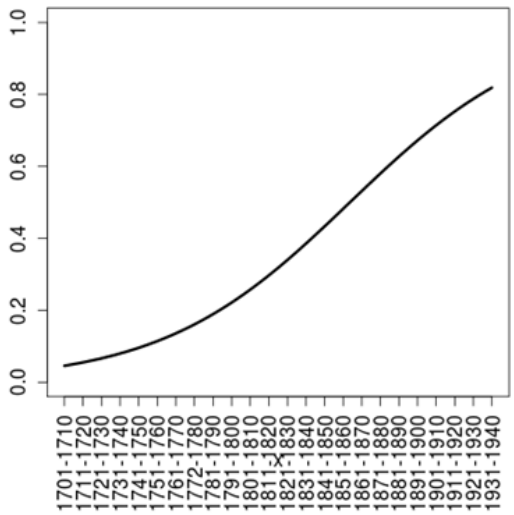

4.sz. ábra: Az innovatív minta terjedése[4]

Az első hosszabb írásos források idejétől a 19. századig tehát stabil megoszlásban élt egymás mellett a két változat. Bár van egy egyelőre izoláltnak tűnő forráscsoport, amelyben az ősi(bb), megszakított szórend van kisebbségben, a jellemző a 19. század előtt az, hogy a konzervatív minta a domináns, s a TMK részletesebb elemzése ezt mind társadalmi státusztól, mind pedig területi megoszlástól függetlenül érvényesnek mutatta a korpusz által reprezentált időre és térre. Ez a háttér szolgál a továbbiakban viszonyítási pontként a vizsolyi biblia nyelvhasználatához.

[3] A Kalivoda által megadott számok alapján 11150-re becsülhető az előfordulások száma.
[4] Az ábra Mády Katalin segítségével készült.

4. Módszertani háttér

A dolgozat *Máté* és *János evangéliumá*nak szövegén alapul. A vizsolyi biblia ezen szövegrészeiből a parallelbible.nytud.hu konkordancia segítségével összegyűjtöttem a tagadó mondatokat, majd a függő változót (változatai, azaz a tagadás típusa: megszakított vagy fordított szórendű) és a feltehetően releváns független változókat (az igemódosító típusa, a tagmondat típusa, van-e a mondatban tagadó névmás)[5] figyelembe véve elemeztem őket. Csak a kijelentő tagadó mondatokat vizsgáltam (azaz a kérdő tagadó mondatok kimaradtak az elemzésből), továbbá kihagytam azoknak a tagadott mondatoknak a csoportját, amelyben segédige van (Kálmán–Nádasdy 1994), melyekre az jellemző, hogy semleges mondatokban, ha van főnévi igenévi vonzatuknak igemódosítója, akkor ez kerül eléjük, ha nincs, akkor maga a főnévi igenév.

Az összehasonlítási alapul szolgáló szövegek tagadó mondatait ugyanezzel a módszerrel dolgoztam fel, csak az adatgyűjtés forrása volt más: Káldi György bibliafordításából kézzel gyűjtöttem az adatokat, Károlyi Gáspár *Két könyv* c. művének az interneten elérhető digitális változatából dolgoztam (http://mek.oszk.hu/05200/05236/html/), Károlyi Sándor magánlevelezéséből pedig a TMK segítségével gyűjtöttem össze a tagadó mondatokat.

5. Tagadás a vizsolyi bibliában az újszövetségi részletek alapján

Az ismertetett szempontok szerint keresve az adatokat a vizsgált szöveghelyeken, azaz *Máté* és *János evangéliumá*ban, összesen 184 olyan tagadó mondat fordult elő, amely az összes kritériumnak megfelelt. Ezek közül 88 volt

[5] A független változóknál a vizsgálat első körében a lehető legrészletesebb elemzésre törekedtem. A tagadó névmásoknál természetesen így is csak két lehetőség volt (van-e a tagmondatban tagadó névmás vagy sem), az igemódosítóknál azonban az összes Komlósy által felvett csoportot megkülönböztettem (i.m. 500–1), bár kihagytam az elemzésből a személyjeles köznévi alanyokat (azaz tulajdonképpen a birtoklásmondatokat – mintha ezekben a birtokjeles alany nem minden esetben mutatná az egyéb igemódosítókra jellemző szórendi viselkedést a mai magyarban sem), illetve a főnévi igenévi predikatív vonzatokat (ezek külön elemzést igényelnek, mivel esetükben többféle tagadó szórendi változat van, mint az egyéb igemódosítóknál). Bizonyos típusokra azonban nem volt adat, az egyes típusok arányait összehasonlítva pedig az állapítható meg, hogy az igemódosítók közül a melléknévi és a főnévi állítmányok képeznek különálló csoportot a többivel szemben. A mellékmondat-típusoknál ugyanígy kétszintű megközelítést alkalmaztam: első körben megkülönböztettem egymástól a *hogy*-kötőszós mellékmondatokat (és ezen belül a kitett és a törölt kötőszavasakat is), a vonatkozó mellékmondatokat, a határozói mellékmondatok különböző típusait, illetve a különböző nem-finit megoldásokat. Az így kapott eredmények alapján próbáltam az egyes csoportokat összehasonlítani, és kideríteni, hogy közülük melyek azok, amelyekben egyáltalán tere van a variációnak, ill. kirajzolódnak-e összetartozó csoportok az azonos használati arányok alapján. Természetesen óvatosságra int, hogy a vizsolyi biblia és a Káldi-fordítás vizsgált szakaszai, illetve a *Két könyv* nem elég nagy terjedelmű szövegek ahhoz, hogy a ritkább típusokra (akár igemódosítókra, akár tagmondattípusokra) is elegendő számú adat kerüljön elő, viszont a Károlyi-levelezés nagyobb adatszámon alapuló vizsgálata, pontosabban az, hogy az abból kapott adatok összhangban voltak a többi forrással, valamelyest alátámasztják a megfigyeléseket az igemódosítókon és a tagmondattípusokon belül körvonalazódó csoportokról.

megszakított, 96 pedig fordított szórendű, az összes tagadó mondatban tehát a fordított szórend 52,2%-ban van jelen. Csak az igekötőket vizsgálva 46,6% a fordított szórend aránya (összes adat: 118). Ez utóbbi összevethető a TMK egy korábbi vizsgálata során kapott eredménnyel: a korpusz igekötőt is tartalmazó tagadó mondatai közül[6] mindössze 12,7% volt a fordított szórendű. Igen jelentős tehát az eltérés a vizsolyi biblia vizsgált szakasza és az informális szövegtípusok között. A továbbiakban így az a kérdés lesz a vizsgálat középpontjában, mivel magyarázható ez az eltérés.

5.1. Két Károlyi

Korábban a TMK-ban szereplő szövegek közül részletesen is megvizsgáltam Károlyi Sándornak a feleségéhez írott leveleit. Károlyi Sándor az országnak ugyanabban a régiójában született, mint Károlyi Gáspár; bár nem kortársai egymásnak, és más-más társadalmi réteget is képviselnek, az legalábbis feltételezhető, hogy ugyanaz lehetett a nyelvjárásuk. Óvatosabban fogalmazva: Károlyi Sándor életrajza alapján az elég valószínű, hogy ő egy északkeleti nyelvjárást beszélt, hiszen az országnak ezen a részén született és nevelkedett.

Károlyi Sándornál, csakúgy, mint a TMK egészében, a konzervatív szerkezet domináns: ha egységben vizsgáljuk az igemódosítót tartalmazó tagmondatokat (a korábban ismertetett szempontok szerint), azoknak 75,5%-a megszakított szórendű, ha csak az igekötőt tartalmazó tagadó mondatokat tekintjük, ezeknek 87,3%-a.[7] Bizonyos grammatikai tényezők azonban befolyásolhatják a beszélő választását, az arányok mögött tehát állhat akár az is, hogy egy-egy szövegben gyakoribbak vagy ritkábbak azok a grammatikai környezetek, melyek inkább az egyik vagy a másik változatot preferálják.

Károlyi Sándornál például fontos tényezőnek tűnt a tagmondattípus. Az *amíg* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondatokban kizárólagosan (21 vs 0), a *hacsak* és *ha* kötőszóval kezdődő feltételes mellékmondatokban pedig elsöprő többségben (23 vs 2, 76 vs. 3) szerepelt a megszakított szórend. A főmondatok és a *hogy*-kötőszós mellékmondatok nagyobb teret engedtek a variációnak, a nem-finit mellékmondatokban megfigyelhető arányok pedig az igenév típusától függtek: a főnévi igenév esetében a megszakított szórend közel kizárólagos, határozói igenév esetén azonban az innovatív szórend volt többségben.

Ez utóbbi esetében azonban egyértelműen látszott egy keresztező szempont fontossága. Az igenév ugyanis sokszor a *lévén* volt, mellette valamilyen főnévi vagy melléknévi predikátummal (2). A főnévi-igenévi állítmány névszói része azonban kivételesen viselkedik általában véve is az igemódosítók csoportjában: egyrészt lényegesen gyakrabban jelenik meg fordított szórendű

[6] Összes adat a feldolgozás időpontjában: 1815 tagmondat.

[7] Összesen 661 megszakított vagy fordított szórendű tagadó mondat volt ebben a forrásban, és emellett 5 olyan, melyben a tagadó mondat egyenes szórendű (ez a megoldás névszói-igei állítmány esetében fordulhat elő, l. (4)). Ezek közül 331-ben volt igekötő az igemódosító.

tagadó mondatokban (3), mint a többi igemódosító, másrészt ennek esetében a fordított és a megszakított szórenden kívül lehetséges egy harmadik típus is (4). Ebben a tagadószó közvetlenül megelőzi az igemódosítót, az ige (azaz jelen esetben a kopula) pedig az igemódosító mögött áll:

(2) Kaszonyban pedíg Dormaim csépeltet, de nem igen kedvelli az buzát, *nem lévén szép tiszta.* (Károlyi Sándor 320. levél, 1723)
(3) Csoba fiáról *én nem voltam felejdékeny,* sőtt többekrül is, de semmit sem effectuálhattam, sem én, sem mások, (Károlyi Sándor 263. levél, 1722)
(4) Ferusnak ezen postán hagyom meg, hogy mind Gubernator, Vesselényi, Sárpataki, Köleséri uraméknak udvaroljon levelével és kedveskedjék munkájával, ki is *nem utolsó leszen.* (Károlyi Sándor 230. levél, 1721)

Ez a jelenség többféleképpen is magyarázható. Hegedűs (2015) a Müncheni kódexet vizsgálva azt állapítja meg, hogy semleges mondatokban legkövetkezetesebben az igekötő kerül igemódosítói pozícióba, a többi típus esetén gyakrabban fordul elő, hogy a mondat ige mögötti részéből nem kerülnek ide a ma igemódosítóként számon tartott elemek. Az egyik lehetőség tehát a névszói-igei állítmány esetén a gyakoribb fordított szórendű tagadás magyarázatára az, hogy ezeknek esetében nem a tagadástípusból (csatolással vagy mozgatással levezetett tagadás), hanem az igemódosító típusából következik a fordított szórend, és ebben az esetben a semleges mondat is fordított szórendű lenne. Felmerült továbbá az a magyarázat is, hogy a kopula más szerkezeti helyet foglal el a mondatban, mint az igék, és ez áll a névszói-igei állítmányok esetében gyakoribb fordított szórend hátterében (É. Kiss 2014b).

A vizsolyi bibliában szintén megfigyelhető a fenti szempontoknak az érvényesülése. A feltételes mondatoknál itt is dominál a megszakított szórend (14 vs 1). Az *amíg*-típusú kötőszavakkal bevezetett időhatározói mellékmondatok ugyanakkor nem a megszakított szórendű adatok csoportját gyarapítják ebben a forrásban: ezeket vagy a *mígnem* kötőszó vezeti be (5), amelyben a tagadószó összekapcsolódott a kötőszóval, s utána az igemódosító a semleges mondatokra jellemző, ige előtti helyén áll, vagy teljesen kimarad belőlük a tagadás (6).

(5) Bizony mondom néked : hogy ki nem iő̃ʃʒ onnét, *mig nem meg fizetſʒ* mind egy fillérig. (Mt. 5, 25)
(6) Azoc pedig az király beſʒédit meg haluán, el ménénec, és imé az czillag mellyet láttac vala nap keleten, elő̃ttő̃c mégyen vala, *miglen iutna és meg állana* (az helly felő̃tt) az hól az gyermec vala. (Mt. 2, 9)

A vonatkozó mellékmondatokra szintén a konzervatív szórend többsége jellemző (14 vs 3), a *hogy*-kötőszós mellékmondatokban közelít egymáshoz a két típus (16 vs 11). Az igazán szembeötlő különbség azonban Károlyi Sándor levelezése és a vizsolyi biblia vizsgált szakasza között az innovatív szórend dominanciája a főmondatokban az utóbbi forrásban. A vizsgált bibliai részben 103 főmondatból

64 volt fordított szórendű,[8] azaz 62,1%-os többségben voltak az innovatív tagadó mondatok, míg Károlyi Sándornál főmondatokban is 69,5%-os többségben voltak a megszakított szórendű tagadó mondatok.

A nagyobb számú adattal képviselt igemódosító-típusok közül az igekötős mondatok azok, amelyeknél a leginkább különbözik egymástól a Károlyi-levelek és a vizsolyi biblia nyelvhasználata: az előbbiben, mint látható volt, markáns többségben van a konzervatív szórend (87,3%), az utóbbiban viszont közelít egymáshoz a két változat, a konzervatív szórend itt épp csak, hogy többségben van (53,4%). Mivel a feldolgozott Károlyi-levelezés lényegesen nagyobb terjedelmű, mint az itt vizsgált bibliai szakasz, ebben jóval több volt a vizsgálható adat is (666 mondat), és ez lehetőséget adott a különféle igemódosító-típusok összehasonlító vizsgálatára. Ennek alapján az derült ki, hogy valójában csak a névszói-igei állítmány névszói része az, amely különálló csoportot képviselt, a többi vizsgált típus az igekötőkhöz hasonlóan jelenik meg a tagadó mondatokban, azaz a közöttük lévő különbségek – az adatszámok tükrében – elhanyagolhatók, véletlenszerűek. A fordított szórend preferenciája névszói-igei állítmányok esetén a vizsolyi biblia vizsgált szakaszára is jellemző, csak itt az adatszám jóval alacsonyabb.[9] Szintén a kevés adat az oka annak, hogy a többi típust nem igazán érdemes tanulmányozni ekkora minta alapján, bár mintha az látszana, hogy ezek itt is az igekötőkhöz hasonlóan viselkednek, pl. a puszta névszói igemódosítóknál is közelít egymáshoz a kétféle szórend aránya (7 megszakított, 5 fordított szórendű).

Végezetül megemlíthető még, hogy É. Kiss (2014a, b) megfigyelése szerint a két változat közötti választást döntő módon befolyásolhatja az, hogy van-e a mondatban tagadó névmás. Ezt azzal magyarázza, hogy a tagadószó mozgatását a változás korai szakaszában az motiválhatta, hogy a tagadás hatóköre egyértelműen jelölve legyen a mondatban. Azokban a mondatokban azonban, amelyekben van tagadó névmás is, ott a névmás maga már jelzi a hatóköri viszonyokat, ezért kevésbé várható a tagadószó mozgatása. Ezt a szempontot vizsgáltam Károlyi Sándor leveleiben is, a vizsolyi bibliában is, de egyiknél sem volt jelentős különbség a névmást tartalmazó és a névmást nem tartalmazó mondatok között (l. 1.sz. táblázat). Elképzelhető, hogy ez a tényező csak korábbi időszakokban játszott szerepet a két változat eloszlásában.

[8] Emellett érdekes módon még az okhatározói mellékmondatok viselkedtek még kiugróan, 20 adat közül 16 volt fordított szórendű, pl. *Monda nékic, mennyetec el innét,* mert nem hólt meg *az leáńzó, hanem aluſzic, és tſufollyác vala őtet* (Mt. 9, 24).

[9] 16 fordított szórendre jut 4 megszakított szórendű és 4 egyenes szórendű tagadás.

	vizsolyi biblia				Károlyi Sándor levelezése			
tagadó nm. / szórend	nincs (db)	nincs (%)	van (db)	van (%)	nincs (db)	nincs (%)	van (db)	van (%)
megszakított	73	47,1%	15	51,7%	482	75,7%	17	70,8%
fordított	82	52,9%	14	48,3%	155	24,3%	7	29,2%

1. sz. táblázat: A fordított és megszakított szórend aránya tagadó névmást tartalmazó és nem tartalmazó tagadó mondatokban

Ha helytálló a feltételezés, hogy a köztük lévő időbeli távolság ellenére Károlyi Sándor és Károlyi Gáspár ugyanannak a nyelvjárásnak a beszélői lehettek, és szintén kevésbé valószínű, hogy a közöttük lévő nyelvhasználati különbséget eltérő társadalmi státuszuk okozza (a TMK-ban nem volt eltérés ilyen szempontból a nemesi levelek és a jobbágyok tanúvallomásait tartalmazó boszorkányperek között sem), felmerül a kérdés, hogy esetleg az eltérő regiszter magyarázza-e a különbséget az összehasonlított szövegek között. A következő összevetés tehát egy nem sokkal későbbi bibliafordítással, Káldi György 1626-ban megjelent művével történik.

5.2. Károlyi és Káldi

Káldi György fordításának jellemzőinél azonban szinte egy az egyben megismételhető mindaz, ami Károlyi Sándor leveleiről fentebb elhangzott.[10] A két vizsgált evangéliumi szakaszra szintén a megszakított szórend jelentős többsége jellemző (minden igemódosítót vizsgálva a mondatok 71,7%-a megszakított szórendű, csak az igekötőket vizsgálva 87,4% kerül ugyanebbe a csoportba, a teljes adatszám 184[11]). A mondattípusok esetében nincs olyan, amelyben az innovatív minta többségben lenne, még a főmondatokban is, ahol a legnagyobb ennek a mintának a részesedése, ez csak 33,0%. A nagyobb számú előfordulással rendelkező igemódosító-típusok közül a névszói-igei állítmány az, amely egyrészt kiválik a többi típus közül, másrészt párhuzamot mutat mind Károlyi fordításával, mind pedig Károlyi Sándor leveleivel abban, hogy ez a típus viszont gyakrabban fordul elő fordított szórendű tagadással. A vizsgált szempontból egy jellemző köti csak össze a két fordítást egymással (szemben a Károlyi-levelekkel): az *amíg*-típusú időhatározói mellékmondatok fordítása, amelyek jellemzően itt sem valamilyen kötőszó + megszakított szórendű taga-

[10] A vizsolyi biblia különleges nyelvhasználatára Simonyi (1902: 366) is felfigyelt: „érdekes, hogy Károlyi Káldival szemben mindig a mai nyelvszokás szerint mondja: *nem veszitek be* stb."

[11] Bár véletlenül ugyanannyi volt a tanulmányozható tagadó mondat a Káldi-fordítás és a vizsolyi biblia megfelelő szakaszában, ez nem jelenti azt, hogy pontosan ugyanazok a mondatok kerültek be a vizsgálatba. A két fordítás ugyanis több helyen különbözik abban, hogy van-e egy-egy tagadott igének igemódosítója (7a vs. 7b), ill. ha van, akkor milyen típusú az igemódosító.

(7a) Es vittem ő̃tet az te tanituánidnac , és *nem gyogyithattác* ő̃tet (Mt. 17, 15, vizsolyi biblia)

(7b) és a' tanítványidnak vittem őtet, és *nem gyógyították-meg* őtet. (Mt. 17, 15, Káldi fordítása)

dással járnak, hanem *míg,* vagy *mígnem* kötőszóval, melyek után nincs már tagadószó a tagmondatban.

(8) Bizony mondom néked, ki nem jősz onnét, *míg nem meg-fizeted* az utólso fillyért. (Mt. 5,25; Káldi fordítása)
(9) Haſonló mennyéknek orſzága a' kováſzhoz, mellyet vévén az aſzſzony'állat el-egyelíte három véka liſztbe, *míg mind meg-kováſzoſodnék*. (Mt 13,33; Káldi fordítása)

Érdemes még nagyon röviden kitérni a két bibliafordításnak a *Vulgatá*hoz való viszonyára, bár e tekintetben problémás az összehasonlítás, hiszen csak Káldi követte kizárólag a *Vulgatát*, a vizsolyi biblia fordítói számos egyéb forrást is felhasználtak. A tagadás két változata ebben az összevetésben csak nem-igekötői igemódosítónál vizsgálható, mivel a latin szórend követése csak ebben az esetben merül fel mint lehetőség. A két fordítás abban azonos eredményeket mutat, hogy a fordított szórend hány esetben követi a latin eredetit is egyben (32), és hány esetben van úgy fordított szórend, hogy ez egyben eltérés is a latin mintától (4). A megszakított szórend választásánál már vannak eltérések: a vizsolyi biblia vizsgált szakaszában 7-7 példa van arra, hogy a fordító a latinnal összhangban, ill. a latintól eltérően a megszakított szórendet választja; a Káldi-fordításban 10 latin mintát követő megszakított szórendű mondat van, és 13 olyan, amely a latin minta ellenére megszakított szórendű, mint az alábbi példában:

(10a) Nemo venit ad Patrem, nisi per me. (Jn. 14, 6)
(10b) senki **nem mehet az atyához** hanem én általam. (vizsolyi biblia)
(10c) Senki **az Atyához nem megyen,** hanem csak énáltalam. (Káldi fordítása)

Tekintettel arra, hogy a Káldi-féle fordítás a vizsgált szempontból jól megfeleltethető a TMK, ill. a Károlyi-levelezés részletesebb feldolgozása alapján nyert adatoknak, feltételezhető, hogy nem a regiszterbeli különbség magyarázza a vizsolyi biblia kiugró adatait. Az azonban közismert, hogy a vizsolyi biblia nem egy ember műve: mint Károlyi Gáspár az előszóban megfogalmazta, „hozzá kezdettem volna egy nehány Iámbor tudos atyafiackal, kic nékem az forditasban segitseggel voltac". Nem kizárható tehát az sem, hogy esetleg a vizsgált szakasz épp nem Károlyi Gáspár munkája, és esetleg kevésbé javította a szöveget szerkesztőként (az itt vizsgált szempontból). Ezért érdemesnek tűnt a kérdéses két evangéliumi könyvet összevetni azzal az írással, amely biztosan Károlyi Gáspár munkája: a *Két könyv* c. értekezéssel.

5.3. A *Két könyv* és a biblia

A vizsolyi biblia tehát egy fordítóközösség műve, melyben a legfontosabb szerepet vitathatatlanul Károlyi Gáspár játszotta: megkapva a fordítótársak munkáit, ő illesztette az egészet össze, hozzátéve saját részét, és szintén ő készítette a

fejezetek elején lévő összegzéseket, ill. a jegyzeteket (Szabó 2012: 103). Mégis, mivel az egyes bibliai szakaszokat más-más fordította, a vizsgálat során mindenképpen kérdés, hogy a fenti elemzés alapját képező újszövetségi evangéliumok sajátos, a vizsgált szempontból a kor átlagától eltérő nyelvváltozata valóban Károlyi Gáspárhoz köthető-e. Összehasonlítási alapként az 1563-ban megjelent *Két könyv* c. mű kínálkozik, amely viszont kizárólag Károlyi munkája, s mint Szabó (2012: 53–4) írja:

> „stílusát a benne lévő hatalmas mennyiségű bibliai idézet határozza meg, amelyeket csak részben jelöl a lap szélén. Nem szó szerint, hanem szabadon fordít, ezért ezek a szövegek magyarosabbak is lesznek, mint majd a vizsolyi Biblia mondatai. Különböző típusú szövegekről van szó, itt az önálló író nyilvánul meg, akit nem köt még meg a bibliafordítás hatalmas felelőssége, saját mondatai és a Szentírásé sokszor össze is folynak [...] Károlyi az élőbeszéd nyelvét használja, de ott szárnyalnak leginkább a mondatai, amikor a fejedelmek (vagyis a főnemesség) bűneit ostorozza."

Az evangéliumi szakaszok és a *Két könyv* azonban megnyugtatóan hasonlítanak egymásra abban a tekintetben, hogy az igemódosítót is tartalmazó tagadó mondatokban meglepően magas a fordított szórend aránya (46,6% a *Két könyv*ben, 52,2% a vizsolyi bibliában). Ha pedig az igemódosítók közül csak az igekötős tagadó mondatokra irányul a vizsgálat, ott is elég markáns a különbség (36,6% a *Két könyv*ben, 46,6% a vizsolyi bibliában, szemben a TMK 12,7%-nyi fordított szórendű adatával). Az alacsonyabb adatszám miatt sok részletkérdésre nem érdemes kitérni, mégis úgy látszik, hogy a vizsgált bibliai szakaszok egyéb jellemzői a *Két könyv*re is érvényesek, például az, hogy az innovatív szórend használatának elsődleges terepe a független főmondat (aránya a *Két könyv*ben 67,8%, a bibliában 62,1%).[12] Mindez arra utalhatna, hogy ez a kivételes használati arány Károlyihoz, vagy legalább Károlyihoz is köthető.

5.4. A váratlan fordulat

Mindennek alapján szépen lekerekíthető lett volna a fenti vizsgálat, és már csak kikapcsolódásként volt tervbe véve magának az előszónak az áttekintése – ez is biztosan Károlyi Gáspár munkája, és azt feltételeztem, hogy megnyugtatóan ugyanaz a minta rajzolódik majd ki a pár lapnyi szöveg alapján, mint amit a két evangélium, illetve a *Két könyv* vizsgálata alapján kaptam. Nem ez történt: meglepő módon az előszó nyelvhasználata sokkal inkább a TMK általános, ill. Károlyi Sándor részletesebb adataihoz áll közel, mint a két evangéliumhoz vagy

[12] Az okhatározói mellékmondatok ugyancsak mindkét forrásban kiugróan magas arányban fordított szórendűek, bár a *Két könyv*ben mindössze 6 fordított szórendű példa áll szemben 3 megszakított szórendűvel.

a *Két könyv*höz, hiszen itt a 7 fordított szórendű tagadó mondatra 23 megszakított szórendű jutott.

Adott tehát két mű, amelyekről biztosan tudható, hogy Károlyi Gáspár a szerzőjük, a bibliai előszó és a *Két könyv*, és ezek között – bár az előbbi csak pár lapnyi – meglehetősen szembeötlő az eltérés. A két újszövetségi részlet az utóbbival mutat párhuzamot. Már csak érdeklődésből, hogy magán a biblia szövegén belül mekkora eltérések lehetnek, végül átnéztem egy ószövetségi szakaszt is, Judit, Eszter és Jób könyvét, ezeknek terjedelme (legalábbis lapszámra) nagyjából megfeleltethető a *Máté-* és *János-evangélium* egységének.

Ha ezzel a két szakasszal kezdődött volna a vizsgálat, akkor valószínűleg ugyanakkor véget is ért volna, hiszen nagyjából ismételni lehetett volna mindazt, ami a két előzmény-vizsgálat (TMK, Károlyi Sándor) alapján már kirajzolódott. A 153 feldolgozott tagadó mondat közül itt 43 volt fordított szórendű, azaz az összes tagadó mondat 28,1%-a. Érdekes módon itt az igemódosítók szerinti bontás azonban nem eredményezett eltérő adatot az igekötőknél, azaz az igekötőt tartalmazó tagadó mondatoknak is 27,2%-a fordított szórendű. A mondattípus hatása itt is érvényesül, s ugyancsak a főmondatok azok, amelyekben jelentősebb az innovatív szórend aránya: 34,9%, ami azonban messze van az újszövetségi 61,1%-tól, sokkal inkább a Károlyi Sándornál megfigyelt 30,5%-hoz áll közel.

Ha tehát csak a vizsolyi biblia vizsgált újszövetségi adatait vetjük össze a TMK adataival, akkor az eltérés elég jelentősnek tűnik (52,2%-nyi fordított szórend áll szembe a TMK 12,7%-ával[13]). Ha azonban az egyéb feldolgozott források is bekerülnek a sorozatba, már sokkal elmosódottabbá válnak a vonalak (a fordított szórend százalékos aránya a *Két könyv*ben: 46,6%, a vizsolyi biblia vizsgált ószövetségi adataiban: 28,1%, az előszóban: 23,3%), s az 52,2% éppúgy biztosan Károlyi Gáspárhoz köthető, mint a 23,3%.[14] Ennek alapján joggal tehető fel a kérdés, hogy nem pusztán véletlenszerű variációról van-e szó, és a néhány kirajzolódó jellegzetesebb kombinációtól eltekintve[15] tulajdonképpen esetleges, hogy mikor választja a nyelvhasználó a megszakított, s mikor a fordított szórendet a tagadó mondatokban (azokban az esetekben, amikor nincs olyan független változó, amely meghatározná vagy befolyásolná a választást). Ez azonban azért tűnik – legalábbis általánosságban – valószerűtlennek, mert a TMK nagyobb számú adatának feldolgozása összegzésben és több szempontú

[13] Bár meg kell jegyezni, hogy a TMK esetében csak az igekötős tagadó mondatok adatai vannak egyelőre összesítve. Mivel Károlyi Sándor levelezésében (ez a TMK forrásanyagának jelenleg legnagyobb alcsoportja) az igekötős tagadó mondatok esetében a fordított szórendűek aránya szintén 12,7%, az összes igemódosítót egy kategóriaként vizsgálva pedig 24,5%, feltételezhető, hogy a TMK teljes anyagában is nagyobb lesz 10-15%-kal majd az összes igemódosítós tagmondatban a fordított szórendűek részesedése.

[14] E között a két szélső(bb) érték között azonban a különbség szignifikáns (p= 0.005649).

[15] Névszói-igei állítmány – fordított szórend, *amíg / hacsak / ha* kötőszavas mellékmondatok – megszakított szórend.

bontásban is (perek vs. levelek, nyelvjárások, ill. nyelvjáráscsoportok) elég homogén eredményeket hozott.

6. Két regiszter, egy probléma

A fő kérdést tehát az, hogyan egyeztethető össze a TMK vizsgálata alapján kapott stabil megoszlás a vizsolyi biblia többféleségével. A mai magyarban a (lényegesen ritkább) megszakított szórendű változat egyfelől bizonyos alárendelés-típusokban használatos, másfelől, mint azt már Simonyi (1902) leírta, „Ma (…) ezt a formát [=megszakított szórendű tagadás] csak indulatos beszédben szoktuk alkalmazni, leginkább fenyegetésben, fogadkozásban, bizakodásban, bizonygatásban, továbbá ha a beszélő vagy a cselekvő erősen ellenzi a cselekvésnek megtörténtét." Elég gyakori (van olyan vélemény is, hogy univerzális, Kiparsky–Condoravdi 2006) jelenség a nyelvekben, hogy kétféle tagadó forma van, melyek közül az egyik a jelöletlen, neutrális tagadást fejezi ki, a másik pedig jelölt, a hangsúlyos tagadást kódolja. A tagadás nyomatékosítása a leírások szerint valamilyen lexikális elemmel történik (névmással, vagy minimális mennyiséget kifejező elemmel); a kétféle mai magyar változat, ahol a nyomatékos és a neutrális tagadás között pusztán szórendi különbség van, ebből a szempontból kivételes, de a funkció, amelyet a jelölt forma, azaz a megszakított szórendű tagadás (főmondatban) kifejez, ugyanaz.

Feltételezhető-e vajon, hogy a kétféle szerkezetű tagadó forma között ugyanez lehetett a különbség a 19. század előtt is, csak éppen fordítva, azaz hogy a megszakított szórendű tagadás volt neutrális, és a fordított szórendű nyomatékos? Bár a kérdés írásos szövegek alapján aligha válaszolható meg teljes bizonyossággal, mégis vannak jelek, amelyek ezt alátámasztani látszanak. Egyrészt feltűnő, hogy a vizsgált tagmondattípusok közül leginkább a főmondatokra jellemző a fordított szórend használata. Cristofaro (2005) monográfiájában a mellékmondatokat a főmondatoktól megkülönböztető fő funkcionális jellemzőként a pragmatikai asszertivitás hiányát látja. Lambrechtet követve leírja, hogy a pragmatikai állítás a közlésnek azon része, melyet a hallgató a közlés következményeként fog úgy megismerni mint a beszélő állítását, míg a pragmatikailag előfeltételezett rész az, amely a hallgató számára – a beszélő feltételezése szerint – már ismert volt, s Cristofaro ezt az állított – előfeltételezett megkülönböztetést megfelelteti a főmondat – mellékmondat megkülönböztetésnek. Lambrechttől idézett példamondata *(Végre találkoztam a nővel, aki a földszintre költözött)* azt illusztrálja, hogy itt a beszélő feltételezi, hogy a hallgató szintén tudja, hogy valaki a földszintre költözött, és arról tájékoztatja a hallgatót, hogy ezzel a nővel ő találkozott. A mellékmondat tehát a pragmatikailag előfeltételezett része a közlésnek, a főmondat pedig az állított része. Ebből a szempontból mindenképpen érdemes lesz részletesebben megvizsgálni azokat az alárendelt tagmondatokat, melyekben fordított szórendű a tagadás, de talán feltételezhető, hogy a tagadás nyomatékosítása, azaz a fordított szórend használata nagyobb arányban várható a pragmatikailag állított főmondatokban, mint az előfeltételezett mellékmondatokban.

Bizonyos mellékmondattípusokban alig, vagy egyáltalán nem fordul elő a fordított szórend, s elképzelhető, hogy a magyarázat itt is hasonló természetű. Azokat a környezeteket, melyek közel determinisztikusak (a megszakított szórend választásának irányában), összekötheti, hogy esetleg ezekben a tagadás maga más természetű. Croft (2000) – egyebek mellett – a *mielőtt, míg, hacsak*-kötőszavas alárendelt mondatokban megjelenő tagadást hívja mellérendelt *(paratactic)* tagadásnak: mint írja, más típusú alárendelt mondatok előfeltételezik a bennük lévő propozíció igazságát, míg az ilyen kötőszóval bevezetett tagmondatok nem feltétlenül, s a következő két példamondattal szemlélteti ennek a speciális mellékmondattípusnak a jellemzőit:

(11a) Sue cried before she finished her thesis.
(Sue sírt, mielőtt befejezte a dolgozatát.)
(11b) Sue died before she finished her thesis.
(Sue meghalt, mielőtt befejezte (volna) a dolgozatát.)

A beágyazott mondatban lévő esemény még nem történt meg, amikor a főmondatban lezajló esemény már lejátszódott, s lehet, hogy nem is fog: Croft szerint ezt kódolhatja az a tagadás, amely más nyelvekben (szemben az angol példákkal) ebben a grammatikai környezetben megjelenik. Jin–Koenig (2017) több nyelvet összehasonlítva vizsgálják az általuk expletív tagadásnak nevezett jelenséget, és szintén szemantikai természetű magyarázatot adnak arra, miért tűnik fel egyes főmondati állítmányok vonzataként megjelenő tagmondatokban, illetve bizonyos, a Croft által is vizsgált tagmondattípusokban rendszeresen ez az atipikus tagadás. Érdekességképpen megemlíthető, hogy a szerzőpáros listáján szereplő igék közül a *tagad* a TMK szövegeiben szintén járhat expletív tagadást tartalmazó mellékmondattal:

(12) Azt ugyan tagadta, hogy ő nem törte, hanem a tyúkok törték el.
(Bosz. 273, 1737.)
[=Tagadta, hogy ő törte el]

További vizsgálati irány lehet tehát az, hogy ha feltételezhető, hogy azokban a környezetekben (szinte) soha nem fordulhat elő tagadásnyomatékosítás, ahol expletív/parataktikus tagadás van, akkor a *tagad* ige *hogy*-kötőszós vonzatában például csak megszakított szórendű tagadás várható. Hasonlóképpen érdemes lehet végignézni a többi olyan, a szerzőpáros listáján szereplő igét is, melyeknek mellékmondatában más nyelvekben expletív tagadás figyelhető meg: vajon a régebbi szövegekben a magyarban is megjelenik-e a mellékmondatban a taga-

dás, és ha igen, akkor itt is érvényes-e, hogy ezekben az esetekben az csak megszakított szórenddel járhat.[16]

Ha helyes a feltételezés, hogy a fordított szórend a pragmatikailag jelölt, nyomatékos tagadást kódolja, ez magyarázza a TMK szövegeire jellemző stabil megoszlást. Ugyanakkor vannak olyan források mind az ómagyar, mind a középmagyar korból, melyekben a fordított szórendű, azaz az itt nyomatékosabbnak feltételezett tagadás a kor átlagától eltérő módon, lényegesen gyakrabban jelenik meg. Az ómagyarban ez eddig a huszita korpuszhoz tartozó kódexekről volt megállapítható (de a későbbi, szélesebb körű vizsgálat ezt a képet még árnyalhatja), a középmagyarban pedig – egyelőre – a Károlyi által írt *Két könyv*ről, illetve a vizsolyi biblia vizsgált újszövetségi evangéliumairól. Mivel Károlyi Gáspár családjáról tudható, hogy a délvidékről menekültek el a török elől, és a huszita bibliával kapcsolatban is felmerül a forrás fordítóinál a délvidéki származás lehetősége, elképzelhető magyarázat lenne az is, hogy az innovatív forma gyakoribb használata esetleg egy olyan nyelvjárás jellegzetessége volt, amely a későbbiekben a török pusztítás miatt eltűnt. Két tényező is óvatosságra int azonban: egyfelől a huszita biblia forrásának származtatása mégiscsak nagyon bizonytalan, másfelől pedig Károlyi Gáspár esetében az is megfigyelhető volt, hogy maradt tőle olyan szöveg is, amely a kor átlagához hasonló megoszlást mutat. Egyelőre tehát biztosabbnak tűnik az a következtetés, hogy bármi volt is a két változat között a különbség, az olyan természetű volt, hogy bizonyos grammatikai környezetekben nagyobb teret engedett a nyelvhasználó egyéni választásának.

A 19. század során a fordított szórend használata egyre gyakoribbá vált, s a változás eredményeként a korábban neutrális, nyomatéktalan megszakított szórend a mai magyarban már igen ritka, használata bizonyos mellékmondattípusokra korlátozódik, illetve speciális pragmatikai szerepe van. Elképzelhető, hogy épp annak köszönhetően vált az eredetileg nyomatékos fordított szórend neutrálissá, hogy a 19. század során a beszélők egyre gyakrabban választották. Lefolyásukban ilyen típusú változásokat ír le a Jespersen-ciklus azzal a (természetesen jelentős) különbséggel, hogy a lexikális eszközzel nyomatékosított tagadásban – a túlhasználat következtében – a tagadás nyomatékosítására szolgáló elem funkcionális elemmé, tagadószóvá válik; az eredeti tagadószó a változás következtében eltűnhet, az eredetileg nyomatékos tagadás pedig neutrálissá válik. Ha a 19. századi változás a magyarban a Jespersen-ciklus egy speciális esetének tekinthető, az egyaránt magyarázatot adhatna arra, hogyan vált az eredetileg nyomatékos tagadás neutrálissá, és arra is, hogy bizonyos tagmondattípusok miért maradtak ki a változásból (mivel ezekben szemantikailag speciális a tagadás, és nyomatékosításuk emiatt eleve nem lehetett jellemző). Az azonban külön magyarázatot igényelne, hogyan válhatott a

[16] További érv lehet a fordított szórendű tagadás nyomatékos volta mellett az is, hogy kizárólag ez a szórend fordul elő akkor, amikor a tagadószót a *csak* vagy az *is* partikula nyomatékosítja (Gugán, kézirat).

megszakított szórendű, eredetileg neutrális tagadás nyomatékossá. Csak feltételezésre épülő feltételezés, de elképzelhető egy olyan forgatókönyv, hogy ez a 19. századi változás speciális melléktermé ke. A megszakított szórendű tagadás ugyanis nem tűnt el teljesen, és az újabb innovációnak tekinthető, hogy a rendelkezésre álló minta főmondatokban exaptáció (l. Dér 2008) révén új funkciót kapott.

7. Összegzés

A fenti elemzés azt mutatta, hogy a tagadás szempontjából a vizsolyi biblia mindenképpen különleges forrásnak tekinthető: bizonyos részei (Eszter, Judit és Jób könyve, valamint az előszó) hasonló megoszlást tükröznek a két változat között, mint a középmagyar kori[17] magánlevelek, illetve boszorkányperes jegyzőkönyvek. Más részeiben azonban (*Máté* és *János evangéliuma*) lényegesen gyakoribb az innovatív, a jelen dolgozatban nyomatékos tagadásnak tartott fordított szórend. Bár a vizsolyi biblia egy munkaközösség alkotása, nem nyújthat magyarázatot a jelenségre az, hogy az egyik típusú megoszlás Károlyi Gáspárra, a másik típus pedig más fordító(k)ra jellemző, mert míg a biztosan Károlyi Gáspárhoz köthető előszóban megfigyelhető minta a korra jellemző használatnak feleltethető meg, a szintén Károlyi Gáspárhoz kapcsolható *Két könyv* című műben látható megoszlás a biblia újszövetségi részeire hasonlít. Mindössze tehát annyit lehet csak egyelőre megállapítani, hogy Károlyi Gáspár az itt bemutatott két másik középmagyar kori szövegalkotóhoz, Káldi Györgyhöz és Károlyi Sándorhoz képest változatosabb eloszlásban használja a tagadás kétféle változatát. Hogy ezzel egyedülálló-e a középmagyar korban, vagy még sok más szerzőre jellemző ugyanez, és ha igen, akkor megragadható-e a szerzők valamilyen közös (nyelvjárási, szociolingvisztikai vagy egyéb) tulajdonsága, az csak további kutatások segítségével dönthető el. Ez a vizsgálati irány még rengeteg feladatot és lehetőséget tartogat, hiszen a középmagyar kor már igencsak forrásbő periódus.

Korpuszok

Ómagyar korpusz http://omagyarkorpusz.nytud.hu/en-intro.html

Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXIV: 243–64.

[17] Pontosabban: elsősorban középmagyar kori. A TMK kései ómagyar kori leveleket is tartalmaz, amikor azonban az itt szereplő adatokat gyűjtöttem belőle, ezek a levelek még nem voltak benne.

Történeti magánéleti korpusz http://tmk.nytud.hu/

Novák Attila–Gugán Katalin–Varga Mónika–Dömötör Adrienne 2017. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 51: 1–28.

Magyar történeti szövegtár http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form

Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged.

http://parallelbible.nytud.hu/

Hivatkozások

Croft, William 2000. *Explaining language change: An evolutionary approach.* Longman. Harlow; New York.

Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. *Nyelvtudományi Értekezések 158*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

É. Kiss Katalin 2014a. The evolution of functional left peripheries in the Hungarian sentence. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax.* OUP. Oxford. 9–55.

É. Kiss Katalin 2014b. A tagadó és a kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 34–52.

Gugán Katalin 2015. És mégis: mozog?: Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban. In: Kenesei István–É. Kiss Katalin (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII: Diakrón mondattani kutatások*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Gugán Katalin 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 91–110.

Gugán Katalin, kézirat. *A magyar tagadó mondatok története és a nyelvi változás modelljei*. (Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2017.11.21-én)

Hegedűs Veronika 2015. A predikátummozgatás megszilárdulása: Az ige-igekötő szórend és igemódosítók az ómagyarban. In: Kenesei István–É. Kiss Katalin (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII: Diakrón mondattani kutatások.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 179–200.

Jin, Yanwei–Koenig, Jean-Pierre 2017. *A Cross-linguistic Study of Expletive Negation*. http://www.cssp.cnrs.fr/cssp2017/abstracts/Jin-Koenig.pdf

Kalivoda Ágnes 2017 [MS]. *Az igekötős igék szintaxisa korpuszvezérelt megközelítésben.*

Kertész Manó 1925. Finnugor szórendi kérdések: A tagadó, tiltó és felszólító mondat szórendje. *Magyar Nyelvőr* 42–6.

Kiparsky, Paul–Cleo Condoravdi 2006. Tracking Jespersen's cycle. In: Janse, M.–B. D. Joseph–A. Ralli (szerk.): *Proceedings of the 2nd International Conference of Modern Greek Dialects and Linguistic Theory*. Mytilene. Doukas. 172–97.

Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–527.

Kroch, Anthony–Taylor, Ann 2000. *Verb-object order in Early Middle English*. http://www.ling.upenn.edu/~kroch/papers/digs99.pdf, letöltve 2018.04.02.

Molecz Béla 1900. *A magyar szórend történeti fejlődése.* Budapest.

Simonyi Zsigmond 1902. A magyar szórend: VI. A kirekesztő (tagadó) szórend. *Magyar Nyelvőr* 359–79.

Szabó András 2012. *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár*. Kálvin Kiadó. Budapest.

Gugán Katalin
MTA Nyelvtudományi Intézet
Finnugor és Nyelvtörténeti Osztály
gugan@nytud.hu

Nyelvjárások konvergenciája a korai nyomtatványokban és a Károlyi-bibliában

Kalcsó Gyula

1. Bevezetés

Írásom arra a két kérdésre keresi a választ, hogy a Károlyi-biblia nyelvében hogyan ragadhatók meg (azonosíthatóak-e egyáltalán) Károlyi saját nyelvjárásának, valamint idiolektusának jellemzői, valamint hogyan viszonyul a nyomtatvány nyelve a korszakban kialakulóban lévő nyomtatott nyelvi normához. Korábbi korpuszvizsgálatom (Kalcsó 2009) alapján megállapítható, hogy a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századának névszóinflexiós toldalékjai milyen nyelvi változókat[1] alkottak, valamint ezek milyen változóértékekkel, milyen megoszlásban fordultak elő a nyomtatványokban. Károlyi idiolektális és dialektális sajátosságait egyetlen ismert saját műve, a *Keet kẽnyẽ* vizsgálatával próbálom meg a névszóinflexiós nyelvi változók szintjén azonosítani. Az adatokat összevetem az 1576-ig tartó időszak adataival, valamint megvizsgálom, hogy ezek alapján a vizsolyi bibliában kimutathatók-e Károlyi saját nyelvének a nyomai. Tudjuk, hogy a szöveg több fordító közös munkája, ezért az is fontos kérdés, hogy milyen konszenzus született a használandó nyelvvel kapcsolatban, milyen változóértékek jelen(het)nek meg, melyeket utasítják el, ugyanis ezek a döntések a korai magyar nyomtatott írásbeliségben zajló sztenderdizáló tevékenység jelentős lépései.

A korai nyomtatványok nyelve bonyolult egyveleget alkot, továbbá egy-egy mű létrejöttében számos nyelvi tényező szerepet játszik. Az írásbeliségben mindig érvényesülő normatív hatásokon túl a szerzők idiolektális sajátosságai keverednek a korrektorok, nyomdászok (szedők) beavatkozásainak eredményeként megjelenő nyelvi megoldásokkal, amelyeket ráadásul sokféle indíték vezérelhet: a saját idiolektushoz igazítás ösztönösebb igényétől az egészen tudatos, határozott nyelvi és stílusnormához való igazodásig. Ez utóbbiak persze maguk is képlékenyek még, és sokszor egy-egy jelentősebb nyomdász-szerző

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2018. *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 76–96.

[1] A nyelvi változó fogalmát Tagliamonte (2006) alapján értelmezem. Ezen belül is l. *The Linguistic Variable*. In: Tagliamonte (2006: 70–98).

idiolektusát tükrözik. Mindezek kibogozása egy-egy nyomtatvány esetében általában aprólékos mikrofilológiai munka eredménye lehet, amely azonban számos lényeges információt felszínre hozhat az ún. sztenderd változatok létrejöttének körülményeivel kapcsolatban. Az ilyen jellegű, valamint az „irodalmi nyelvre" irányuló vizsgálatoknak nagy hagyományuk van a magyar nyelvtörténeti kutatásokban (l. pl. Benkő 1960, Deme 1959, Molnár 1963, Szathmári 1968). Ezek a vizsgálatok azonban nem alkalmazták (még nem alkalmazhatták) a (variációs) szociolingvisztika módszereit. Az írásbeliségben megjelenő változók kérdése és azok nyelvi változásban betöltött szerepe vitatott területe a (történeti) szociolingvisztikának (vö. Schneider 2002). Jelen vizsgálatban mégis abban a fogalmi keretben próbálok maradni, amelyet Herzog–Labov–Weinreich (1968) jelölt ki, és amelyet újabban többek között pl. Tagliamonte (2006) képvisel, alkalmasnak tartom ugyanis arra, hogy a korai magyar nyelvű nyomtatványokban zajló nyelvi egységesülési folyamatokat viszonylag konzisztens keretben tárgyaljuk[2]. Mivel a XVI. századi magyar nyelvű nyomtatványokban zajló nyelvi egységesülési folyamatok egyértelműen a későbbi írott sztenderd kialakulásának a kezdetét jelentik (l. fentebb, az „irodalmi nyelvre" irányuló kutatások hivatkozásait), ezért a vizsgálatban támaszkodom Cseresnyési (2004)-re és Lanstyák (2015)-re is, amely munkák a sztenderdizálási tevékenység különböző fajtáival foglalkoznak.

2. Konvergens folyamatok a korai magyar nyelvű nyomtatványok nyelvében

A korai nyomtatványokban különböző nyelvjárásokhoz köthető idiolektusok kölcsönhatása jellemző. A nyelvváltozatok közötti érintkezésre a szakirodalom egyaránt használja a dialektuskeveredés (dialect mixture) és a dialektuskiegyenlítődés (dialect levelling) fogalmakat (vö. Trudgill 1986). Lanstyák (2015) szerint az ilyen érintkezések során mehet végbe a sztenderdizálással kapcsolatos tevékenységek egyik lehetséges előzménye, a koinésodás[3]. „Koinésodáson azokat a nyelvi folyamatokat értem, melyek során nyelven belüli vagy nyelvközi kontaktushelyzetben kölcsönösen érthető földrajzi vagy társadalmi dialektusok, ill. kölcsönösen érthető, közeli rokon nyelvek érintkezéséből egy új, mintegy kompromisszumos, viszonylag stabil dialektus, ill. nyelv jön létre, a koiné" (i. m.: 37). A prototipikus koinésodás beszélt nyelvváltozatokban zajlik, spontán kiegyenlítődési folyamat, amelynek eredményeképpen a kiinduló változatok eltűnnek, és helyükbe egy új dialektus lép. A korai nyomtatványok nyelvében végbemenő egységesüléshez leginkább az ún. regionális koinék (i. m.: 38) kialakulása hasonlít.

[2] Ennek a szemléletmódnak a jegyében íródott Németh Miklós több munkája, l. pl. Németh (2004), (2009).

[3] Lanstyák (2015) összefoglalja a koinésodás fogalmával kapcsolatos legfontosabb szakirodalmi előzményeket is (l. i. m.: 37).

Trudgill (1997)-ben a következőt találjuk: „**KOINÉ** *(koiné)* – Olyan nyelvváltozat, amely **dialektus-érintkezés** során, KOINÉSODÁS eredményeként jött létre. A koinésodás folyamata **dialektus-keveredésből** és ezzel egyidejű vagy ezt követő **kiválasztódásból** és **egyszerűsödésből** áll. A városi dialektusok gyakran koinék, amelyek az eredeti nyelvjárások keverékén alapulnak; a sztenderd nyelvek is lehetnek olyan nyelvváltozatok, amelyek bizonyos mértékben keresztülmentek a koinésodás folyamatán. A *koiné* szó jelentése az ógörögben 'közös' volt." (Trudgill 1997: 37–8.)

A koinésodással foglalkozó szakirodalomból Siegel (1985, 1993), valamint Trudgill (1986) megegyeznek abban, hogy a dialect mixture és dialect leveling (dialektuskeveredés és nyelvjárások kiegyenlítődése) következménye a koinésodás, valamint a koiné kialakulása. A fogalmat Kerswill (2004) Siegel (1985) alapján a következőképpen határozza meg: „a koine is a stabilized contact variety which results from the mixing and subsequent levelling of features of varieties which are similar enough to be mutually intelligible, such as regional or social dialects. This occurs in the context of increased interaction or integration among speakers of these varieties" (i. m.: 510).

Cseresnyési László (2004) a következőképpen határozza meg a koinét és a koinésodást: „A nyelvi tervezésnek, a sztenderdizáció tudatosan irányított folyamatának, illetve a többé-kevésbé spontán kiegyenlítődéssel való normaformálódásnak számos típusát ismerjük. Az inherensen érthető nyelvváltozatok (dialektusok) kiegyenlítődésével ún. új dialektusok (angol: neodialects, »new« dialects) jönnek létre. Lodge (1999) szerint alapvetően ilyen folyamat nyomán jött létre a középkor végén a párizsi beszélt nyelv, de a jelenség teljesen általános, az új dialektusok létrejöttéhez például a mai japán nyelvben vö. Inoue (1983, 1986, 1990, 1991). […] A folyamat három lépcsőből áll. Először normaként kezdenek kezelni egy regionális változatot – ez a kiválasztás. Mivel a változat használói zömükben nem anyanyelvi beszélői a kiválasztott dialektusnak: megindul egy spontán kiegyenlítődési folyamat, amelynek során nyelvi kompromisszumok születnek. Az ily módon létrejött nyelvváltozat már nem regionális jellegű. Végül a norma a csoport anyanyelvévé válik, nativizáció, bővül és finomodik, elaboráció. A jelenség neve koinéisodás, a végtermék neve koiné, vö. Siegel (1985 és 1993)." (Cseresnyési 2004: 172–3, az idézetben szereplő hivatkozásokat l. ott). Itt lényeges mozzanat, hogy megkülönbözteti a tudatos sztenderdizálódást és a spontán koinésodást, valamint hogy a szakirodalomban leírt koinésodási folyamatok elsősorban beszélt nyelvi változatok esetében zajlottak le. Egyes szerzők a sztenderdizáció fogalmát egyenesen kizárólag az írásbeliségben zajló folyamatra használják: „in the strictest sense, no spoken language can ever be fully standardized. Writing and spelling are easily standardized; spoken standardization is an »ideology«, an idea, not a reality. If languages were not standardized, they would break up into regional spoken dialects and end in mutual unintelligibility" (Milroy–Milroy 1985: 24).

Úgy tűnik, hogy a sztenderdizáció során egységesülő írásbeliség és a koinésodás során egységesülő beszélt nyelv valójában csak a közvetítő közegben

és a tudatosság meglétében vagy hiányában tér el egymástól: a két folyamat egyébként hasonló. Több szerző kapcsolatba is hozza őket: bizonyos művekben a koiné a sztenderd előzménye (l. pl. Milic 2007, Hidalgo 2001 – itt több tanulmányban is), másokban a sztenderdizáció része. Ez utóbbira jó példa a sztenderdizációval foglalkozó számos külföldi munka közül az egyik legtöbbet idézett mű, Ferguson (1997), amely a sztenderd kialakulását az alábbi folyamatok egymásutánjaként írja le: 1. grafizáció, 2. sztenderdizáció, 3. modernizáció. Ezek közül a sztenderdizáció egyik eleme a koinésodás, amelyet a túl provinciálisnak érzett megoldások kerüléseként, azok kiiktatásaként definiál (Ferguson 1997: 69–70).

A XVI. századi nyomtatványokban zajló nyelvjáráskeveredés révén meginduló koinésodás olyan nyelvváltozatot alakít ki, amely később alkalmas lesz a sztenderdizáció révén a sztenderd nyelvváltozat szerepének a betöltésére. Ilyen történeti koinésodási folyamatot ír le többek közt Milic (2007), Schiffmann (1998), Trudgill et. al. (2000), Tuten (2000 és 2003). A XVI. századi szótárak, helyesírási ajánlások és nyelvtanok kétségkívül a sztenderdizáció első jeleinek számítanak. Ezek a korai kodifikációs aktusok azonban még csak sztenderdizációs kísérletek, gyakori sikertelenségüknek (pl. Dévai Bíró Mátyás vagy Heltai Gáspár helyesírási rendszere kudarcának) oka épp az, hogy nincs kiforrott, autonóm lektus, amelyet rögzíthetnének (Dévai Bíró helyesírása pl. kiejtésbeli ingadozások jelölését is megengedi). Később, a nyelvújítás idején zajló kodifikáció azonban már sikeres lehet, hiszen addigra kiformálódik az a new-dialect (magyarul esetleg újdialektusnak lehetne nevezni), amely autonóm változatként már sztenderdizálható.

Ugyanakkor felfedezhetők a sztenderdizálási tevékenység első lépéseinek, a kiválasztásnak és az (elsődleges) kodifikálásnak (vö. Lanstyák 2015: 37–41) a nyomai is. „A kiválasztás (szelektálás) korpusztervezési – egyetemesebb terminológiával korpuszalakítási – tevékenység, makroszinten a leendő standard nyelvváltozat alapjául szolgáló nyelvjárás és/vagy szociolektus kijelölését jelenti, mikroszinten pedig az egyes nyelvi változók konkrét változatainak (variánsainak) a formálódó standardba való beemelését. […] a kiválasztási folyamat eredményét a […] kodifikálás rögzíti és mintegy szentesíti, s egyszersmind elérhetővé teszi a lakosság szélesebb rétegei számára” (i. m.: 39–40).

A korai magyar nyelvű nyomtatványokban zajló koinésodási-kiválasztási folyamatok elemzését végeztem el korpuszvizsgálatomban (Kalcsó 2009), amely az 1527 és 1576 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványok közül 103 reprezentatív mintájában (1 millió 200 ezer n terjedelmű szövegkorpuszban) a nyomtatványok nyelvében megjelenő névszóinflexiós nyelvi változók változóértékeinek a megoszlását vizsgálta[4]. A megoszlásvizsgálat alapján azt lehet megállapítani, hogy az első fél évszázadban a koinésodáshoz hasonló folyama-

[4] A továbbiakban a *változóérték* és az *(alak)változat* kifejezéseket egyenértékűen használom.

tok zajlanak, egy-egy esetben már megtörténik egyes változóértékek kiválasztása is. Az alábbiakban foglalhatók össze a konvergens folyamatok eredményei:

- a többesjel és a birtokos személyjelek után a relatív tő magánhangzója inkább nyílt;
- a T/1. birtokos személyjel inkább zárt;
- a T/3. birtokos személyjel ugyan még inkább középzárt, de már gyakrabban mutat háromalakú illeszkedést;
- megjelenik az inessivus és illativus következetes megkülönböztetésének az igénye (bár sokszor inkább még csak a „hiperkorrekció" utal rá);
- a *-vAl* rag gyakrabban hasonul;
- az *-On* rag gyakrabban mutat háromalakú, következetes illeszkedést;
- a *-bÓl, -rÓl, -tÓl* ragok domináns alakjai a középzártak;
- a *-hOz* rag esetében is gyakoribb a labialitás szerinti illeszkedés,
- a *-szOr* is gyakrabban illeszkedik;
- a *-kor* végződés használata a *koron, kort, korban* névutós megoldások helyett;
- kiszorulnak a marginálisabb nyelvjárási jelenségek (az *í*-zés, a ragvégi nazális megnyúlása stb.).

3. Névszóinflexiós alakváltozatok a *Keet kőnyő*ben

Károlyi idiolektális és dialektális sajátosságainak a kiszűrésére alkalmas lehet az 1563-ban, Debrecenben, Török Mihály gondozásában megjelent műve, a *Keet kőnyő* (RMNy. I. 192). A korpuszban nyelvi változóként azonosított névszóinflexiós alakok megjelenését és eloszlását vizsgálom meg a nyomtatványban[5], így kirajzolódhat egy kép, amelyet talán nagyobb mértékben Károlyihoz köthetünk, mint a vizsolyi biblia nyelvében megmutatkozó sajátosságokat, hiszen ebben a korai művében egyedüli szerzőként nem kellett nyelvi kompromisszumokat kötnie. Az alábbiakban felsorolom a korpuszban is vizsgált változókat, valamint azok megjelenését a *Keet kőnyő*ben, de részletesebben csak a nagyobb adatszámú jelenségeket vizsgálom meg[6], ezek értékeit összevetem a korpuszvizsgálat eredményeivel. Külön kiemelem az északkeleti vidékhez köt-

[5] A nyomtatványról készült fotómásolat letölthető PDF formátumban a Magyar Elektronikus Könyvtárból (l. Források).

[6] A változóértékekre sokszor kevés példa van, azok a korpuszvizsgálat eredményeihez hasonló megoszlást mutatnak, további boncolgatásuktól nem várhatunk említésre méltó eredményeket. Pl. a *-hOz* ragra nincs palatális labiális adat, de a illabiálisak mind illeszkednek: *Iftenhez* (D r), *kőfseghez* (B v) stb. Ez a korpusz nyomtatványainak mintegy a felében jellemző. Az *-On* háromalakúnak és következetesen illeszkedőnek tűnik, bár a labiális palatálisra csak egy szóalak van például (7 adatban): *földőn* (M r, M ix r) stb. (ez megegyezik egyébként a korpuszból nyert eredményekkel). A *-szOr* a maival megegyező háromalakú illeszkedést mutat: *Sokzor* (H viii v), *ecczer* (A ij r), *előzzőr* (K vi r) stb., ez a korpusz nyomtatványainak a többségében is így van. A *mikor* és az *akkor* névmási alakok mellett egyetlen *mikoron* adat fordul elő (A ij v), ez is összhangban van a korpuszvizsgálat eredményeivel.

hető szerzők adatait is, hogy az esetleges nyelvjárási összefüggések előkerüljenek.

A *Keet kő̃nyő̃*ben a többesjel és a birtokos személyjelek után a relatív tő magánhangzója mindig nyílt: *nagiobbakat* (A iiij r), *tanaczoſokat* (B v r), *orzagokat* (B v v), *iſteneket* (C v v), *bezedemet* (E vi v) stb. A korpuszban az északkeleti Sylvester János és Komjáthy Benedek, valamint az erdélyi Székely István műveiben nagyon gyakoriak a középzártak (Kalcsó 2009: 81, 84), e tekintetben tehát a *Keet kő̃nyő̃* nem dialektális sajátságot tükröz, hanem a kor átlagának felel meg.

A T/1. birtokos személyjel zárt: *haiyunc* (B v), *vrunc* (M x v), *orzagũc* es *nẽzetſegű̃nc* (B r) stb; de: *ʃʒaruonkat* (H v v), *kezőncbe* (D iij r). A korpuszban néhány szerző esetében kizárólagos a középzárt forma, közülük Szikszai Hellopeus Bálint a környékről való (i. m.: 88), vagyis úgy tűnik, hogy a *Keet kő̃nyő̃* ebből a szempontból sem északkeleti változatokat használ. A T/3. birtokos személyjel középzárt, háromalakú, szabályosan illeszkedő: *ʃʒiuő̃c* (D r), *Az kyral alat valo Vrak is meg tanulliac, hogy kitalioknac* (sic!) *engedelmeſec legenec* (C v) stb. A korpuszban a minták zöme ilyen (i. m.: 94).

A ragok közül a *-vAl* a nyomtatványban kivétel nélkül hasonult alakban fordul elő. A korpuszban többek között Batizi András, Sylvester és Komjáthy műveiben szinte kizárólagosak a hasonulatlan formák. Túlnyomórészt hasonulatlanok még a szintén az északkeleti országrészhez köthető Bornemisza Péter, Huszár Gál és Szikszai Hellopeus Bálint alakjai (i. m.: 103). A korpusz adatai alapján az északkeleti vidékre jellemző hasonulatlanságnak tehát ugyancsak nincs nyoma a *Keet kő̃nyő̃*ben.

Az inessivusi és illativusi ragok használatában tapasztalható ingadozás régi jellemzője nyelvünknek, Németh Miklós „hat évszázados stabil váltakozás”-nak nevezi (l. Németh 2009: 5.3. fejezet). Az inessivusban a *Keet kő̃nyő̃* sosem használ *-ba/-be* formát, viszont vannak hiperkorrekt alakok: *kinec Satoraban be ment vala* (C vi r), *Lazarrul az iras azt mongya, hogy Abraham kebeleben vitetet az gazdag penig pokolbã temettetet* (K v v); *Nẽ veti az ő̃ bizodalmat emberben, es emberi czelekedetbẽ* (C ij r) stb. Az inessivusi *-ba/-be* teljes hiánya a korpusz nyomtatványaiban igen ritka, a kevés számú szövegrészlet között van az északkeleti nyelvjáráshoz köthető Bornemisza és Szikszai Hellopeus (Kalcsó 2009: 98). A hiperkorrekció megjelenése azonban a nagyfokú nyelvi tudatosság egyértelmű jele, az inessivusi *-ba/-be* hiányát emiatt sem lehet dialektális sajátosságnak minősíteni.

A *-bÓl, -rÓl, -tÓl* raghármas nyelvállása a korai magyar nyomtatványok egyik legszínesebben variálódó jelensége[7]. Benkő (1957) a következőt írja: „Míg a *-ból/-ből* és *-ról/-ről* határozóragok hosszú magánhangzója nyíltabb irányú *(ó, ő)* monoftongizáció révén jött létre, addig a mai *-tól/-től* rag – a *tëụ̈ ~ töụ̈* ’tő’ szó diftongusának zártabb monoftongizációja következtében – jórészt *-túl/-től* for-

[7] A kérdéskörről részletesebben írtam Kalcsó (2007)-ben.

májúvá alakult ki. Ennek a fejlődésnek megfelelően középkori nyelv-emlékeink nagyobb részében a *-ból/-ből; -ról/-ről; -túl/-tűl* ragsort, illetőleg ennek előzményeit találjuk […]. Egyes nyelvjárástípusokban azonban már a XV. század folyamán analógiás kiegyenlítődés történt: az *ó, ő*-s változatok lettek uralkodóvá a ragsor minden tagjában […]. Az *ó, ő*-s kiegyenlítődés középső és főként keleti nyelvjárástípusainkra volt jellemző. Tiszta *ú, ű*-s kiegyenlítődésre, vagyis *-búl/-bűl; -rúl/-rűl; -túl/-tűl* ragsorra a XV. századból nincs példánk. A következő században azonban ez a folyamat is megindul, elsősorban a nyugati magyar nyelvterületen." (Benkő 1957: 81; a térképmellékleteken a ragsor történeti változásai.) Hasonló képet vázol föl Korompay (1988, 1992) is, azzal a különbséggel, hogy a TNyt.-ban felteszi a *tëu̯ ~ töu̯* nyíltabb irányú fejlődését is, amelynek eredményeképpen a kései ómagyarban a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* kombináció (a TNyt. alapkorpuszában főtípusként) is megjelenik, illetőleg a kései ómagyar korban a keleti-északkeleti vidékek esetében számol egy *-ból/-ből, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* ragsorral (Korompay 1992: 373–5). Vagyis lehetséges, hogy egyrészt bizonyos nyelvjárásokban már a kései ómagyarban a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragsor a kiinduló helyzet (ez esetben a zárt irányú kiegyenlítődésről természetesen nem lehet beszélni), másrészt a *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tűl* kiinduló helyzetből kétféle irányban, és lehet, hogy a nyelvterület több részén is, egymástól függetlenül megindult az analógiás kiegyenlítődés a kései ómagyar korban: egyfelől a középzárt alakok (a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragsor), másfelől a zárt alakok (a *-búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* ragsor) kizárólagos használata felé. Bármelyik irányban indult meg a kiegyenlítődés, az mindenképpen ingadozásokon keresztül valósulhatott meg.

A *Keet kőnyö*ben a *-bÓl* rag kivétel nélkül középzárt: *hazbol* (A iij r), *Bibliabol* (C iij v), *melyből* (címlap), *tőből* (E v) stb. A *-rÓl* esetében a 49 veláris zárt adat mellett van 4 középzárt (valamint a *róla* névmási alakok 6 adata): *okairul* (címlap), *dologrul* (A iiij r), *Kyralyrul* (E ij v) stb.; de: *irgalmaſſagarol* (C vi v), *alnokſaginkrol* (K iij v), *oradrol* (K r), *birodalmirol* (L vi r); a palatálisak viszont mind középzártak: *Erről* (A ij r), *földről* (C v), *es az kereſztien ember meg eſmertetic az czelekedetekből, mint az tűz az melegſegről, es az io fa az io giümölczről* (M ix v – M x r) stb. A *-tÓl* esetében a veláris alakok mind zártak: *hazatul* (A ij r), *birodalomtul* (B r), *baluantul* (D v r) stb; a palatálisak viszont két kivétellel mind középzártak: *Törököktől* (A ij r), *teſtitől es lelkitől* (C viii v), *Moſeſtől* (E ij v); de: *Iſtentul* (B iij r), *Mozeſtul* (L iiij v) – ez utóbbi biztosan palatális olvasatú, mivel a Mózes név a *-tÓl* raggal az összes többi adatában középzárt palatális. A *-tÓl* alakjaival korrelálni látszik a *-stUl*: *Azert ime az Iſten meg ver tegedet mind feleſegeſtől, giermekeſtől marhaſtul* (!), *nepeſtől* (D vi r) stb. (bár a *-stul* alakra csak ez az egy adat van). Ez a korreláció a teljes korpuszban jellemző[8].

[8] L. Kalcsó (2013).

A raghármas tehát *-ból/-ből, -rúl/-ről, -túl/-től* formájú ebben a nyomtatványban. Ezzel egyedülálló a korpusz szövegei között, számos bonyolult kérdést vet föl, ugyanakkor úgy tűnik, hogy a *Keet kőnyő* nyelvi változóinak ez a csoportja az egyetlen, amely lényeges különbséget mutat a korpusz más részeihez képest. Ez esetben nem a nyelvállás analógiás kiegyenlítődése miatti ingadozással van dolgunk, ugyanis a palatális-veláris alakok nyelvállás szerinti megoszlása teljesen következetes és kivétel nélküli a *-rÓl* és a *-tÓl* esetében. Nem is pusztán ortográfiai vagy tipográfiai oka van, hiszen mind *ő,* mind *ű* betű előfordul a nyomtatványban. Vagy Károlyi saját idiolektusának (talán dialektusának) az alakjai ezek, vagy a korrektor (nyomdász, esetleg szedő) javította ily módon. Azon túl, hogy az ilyen jellegű, „felemás" javítás példátlan és kevéssé valószínű, lehetőségünk van a nyomdai beavatkozás lehetőségét máshogyan is megvizsgálni.

Ugyanebben az évben, ugyanazon nyomdász gondozásában jelent meg a debreceni nyomdában Melius Juhász Péter prédikációgyűjteménye is, az RMNy. I. 194. jelzetű nyomtatvány. Korpuszbeli mintája elég nagy méretű, több mint 6 ezer szavas. A *-tÓl* ingadozik: *meg foſʒtáttac Iſtennec dűczőſegetől* (B r), *Nem emberektől, ſem emberec által, hanem Iſtentől hiuattáttam* (B ij v) stb.; de: *meg mente, az halaltul kentűl* (Pp v), *ammit iſtentűl kerec* (Dddd iiij v), *ez vilagtul romlaſtul valo allát ſʒerint* (Pp ij r) stb.; a zárt alakokra több példa van. A *-bÓl* kizárólag középső nyelvállású a mintában: *az Vy Teſtamentombol ammely Conciokat czinaltam a' Gőrög textusbol fordetottam, ackiket penig a' Prophetac iraſſabol a' Sido nyelből* (A iiij r); a *-rÓl* ugyancsak: *ſʒol az hiuec haboruſagokrol, a' valaſʒtáſrol, feiedelőmſegről, az kereztieni ſʒabadſágrol, es az vy elétről* (B v), ellenpélda nélkül. Molnár (1963) összefoglalja a Melius műveire jellemző változóértékeket, és a mintának megfelelő megoszlást mutat be: a *-tÓl* többnyire zárt alakban (egy-egy műben némi ingadozást mutatva), a *-rÓl* középső nyelvállásban, a *-bÓl* ugyancsak (kis ingadozással) többnyire középzárt (i. m.: 183). Vagyis úgy tűnik, hogy Melius művének ingadozását eltűrte a nyomdász, abban jelentősebb javítást nem eszközölt, vagy ha igen, akkor csak a *-bÓl* és a *-rÓl* esetében, azokat következetesen középső nyelvállásúra javítva. Mindezek fényében nem valószínű, hogy a *Keet kőnyő*ben máshogy járt volna el, tehát annak alakjait tarthatjuk Károlyi sajátjának.

4. Adatok a Károlyi-biblia újszövetségi részében

Ezek után meg kell vizsgálnunk a Károlyi-biblia adatait is. Az újszövetségi rész elérhető és kereshető a Magyar generatív történeti szintaxis projekt keretében elkészült Régi magyar konkordanciában (RMK, Sass–Simon 2012). Mivel a forrás az RMK-ban csak betűhíven hozzáférhető (nincs normalizált változat), ezért a keresőkifejezések összeállításakor körültekintően kellett eljárni, és számításba kellett venni a lehetséges ortográfiai variánsokat. Az adatok bemutatásakor minden esetben közlöm a lekérdezések keresőkérdéseit, de már csak azokat, amelyek a vizsgálat szempontjából relevánsak (nem közlöm például az ortográfiai variánsok ellenőrzésére szolgáló, ám találat nélküli keresések kérdé-

seit). Az idézett adatok forrásának megjelölése az RMK gyakorlatát követi: a vizsolyi biblia saját lapszámozására hivatkozik. Az idézett adatokban meghagytam a sortörést jelölő @@ karaktereket.

4.1. A többesjel utáni hangzó nyelvállása

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'kot\)\)$']

48 találat, ebből 10 a keresett változóérték: *mikor az Sidóc Ieruſálem-@@ből küldénec ő hozzáia papokat és Leuitákot* (80v), *ha az ieleket és czudákot nem lát-@@tyátoc* (84v), *Mert miképpen az attya tá-@@mazt halottakot* (85r–85v), *Vőnec pálma ágákot* (94r), *és az papoktól és Phariſeuſoktól ſʒol-@@gákot* (99r), *Es téſʒec tſudákot az ęgbe oda fel* (105r), *és az Apaſta-@@loc ſoc tſudákot és ieleket téſʒnec vala* (105v), *el küldéc az ſʒólgákot az tőmlőtzbe* (108v), *ſoc beſʒéddel intéc az atya-@@fiakot* (120r), *Hálákot aduán mindenko-@@ron mindenekről* (175r).

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'koᵉt\)\)$']

Nincs találat.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'ket\)\)$']

1685 találat. Ebből több száz a többesjel utáni nyíltabb hangzó adata: *Ackor Herodes titkon hiuat-@@uán az bőlczeket* (2r), *és azt miuelem hogj embereket haláſʒſʒatoc* (4v), *és azképpen tani-@@tandgja az embereket* (5r) stb. Ezek esetében akár a középső nyelvállás is feltételezhető volna, de a nagyszámú alsó nyelvállású veláris példa, valamint a középső nyelvállású labiálisak teljes hiánya arra utal, hogy túlnyomórészt (vagy kizárólag) nyíltabbaknak kell gondolnunk őket.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'kat\)\)$']

1021 találat. Ebből több száz a többesjel utáni nyíltabb hangzó adata. Példák néhány lexémára, amely zártabb hangzóval kapcsolt tárgyraggal is szerepelt: *az kőſſég kőzőtt nagy czudákat és ieleket czelekeſʒic vala* (109r), *Es látám az halottakat* (234r), *hogy az Iſten ez kőuekből tá-@@mazthat fiakat az Abraham-@@nac* (3v), *hálákat a-@@da az Iſtennec* (15r), *Eſmét el külde más rendbéli ſʒolgákat* (22r) stb.

4.2. Az E/1. birtokos személyjel utáni zártabb hangzó

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'mot\)\)$']

99 találat. Ebből 15 a birtokos személyjel adata: *Vegyétec fel az én igámot reátoc* (11v), *és ezen az kő ſzá-@@lon eppitem fel az én Anya ſzent Egy házamot* (16v), *meg be-@@tſűllic az én fiamot* (21v), *ſem engemet nem eſmér-@@tec lſm az én attyámot* (89v), *nagy kéuánſággal kéuánta látni ezt az én napomot* (90v), *és eſmérem az én iuhaimot* (92r), *énis eſmérem az én at-@@tyámot* (92r), *Wram te moſo-@@dé meg az én lábaimot?* (95r), *Az én lá-@@baimot ſoha meg nem moſod* (95r), *hanem mind kezeimet lábaimot* (95r), *láttya az én atyámot* (96v), *az én paranczolatimot meg tartſátoc* (96v), *Ha az én paranczolatimot meg tartandgyatoc* (97r), *mert nem eſmértéc ſem az én at-@@tyámot* (98r), *és botſátandom az én vijomot az ſzegec helyébe és az ő óldalába* (102v).

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'mat\)\)$']

123 találat. Ebből 65 a keresett változóérték adata. Példák néhány lexémára, amely zártabb hangzóval kapcsolt birtokos személyjellel is szerepelt: *AE-@@gyptumból hijttam ki az én fia-@@mat* (3r), *temeſ-@@ſem el az én attyámat* (8r), *ez pedig kőny húllatá-@@ſáual őntőze az én lábaimat* (58r), *Legelteſd az én iuhaimat* (102v), *Az ki az én paranczolatimat tudgya és meg tartya azokat* (97r) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'moᵉt\)\)$']

Nincs találat.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'met\)\)$']

386 találat. Ebből több mint száz az E/1. birtokos személyjel utáni nyíltabb hangzó adata: *Adom az én tőruényemet ő beléiec* (1r), *Valaki azért hallya én tő-@@lem az én beſzédimet* (7v), *Mert az én teſtemet egyebec előt meg kente az én temetéſemre* (45v) stb. Ezek egy része elvileg lehet középső nyelvállású is, de a nagyszámú alsó nyelvállású veláris példa, valamint a középső nyelvállású labiálisak teljes hiánya arra utal, hogy túlnyomórészt (vagy kizárólag) nyíltak lehetnek.

4.3. Az E/2. birtokos személyjel utáni zártabb hangzó

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'dot\)\)$']

61 találat. Ebből 8 a T/1. birtokos személyjel utáni nyíltabb hangzó adata: *ne kéfértſed az te Wradot Iſtenedet* (4r), *és ortzá-@@dot moſd meg* (6v), *Tiztellyed az te attyádot* (15r), *menyiſzer akartam egybe gyűyteni az te fiaidot* (23v), *Az te wradot Iſtenedet imadgyád* (53r), *vedd fell az te nyoſzolyadot és menyel* (85r), *vedd fel az te nyoſzolyadot és meny el* (85r), *ditſőicz meg az te fiadot* (99r).

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'dat\)\)$']

134 találat. Ezek jó része az E/2. birtokos személyjel utáni adat. Példák olyan lexémákra, amelyek esetében a személyjel után zártabb hangzóval kapcsolt tárgyrag is szerepelt: *Az te Wradat Iſtenedet imádgyad* (4r), *kellyfel vedd fel az te nyoſzoliádat* (32v), *Es az ki az te ortzádat egy fe-@@lől űti* (55r), *hozd ide az te fiadat* (61r), *Tiſztellyed az te atyá-@@dat és az te anyádat* (71v) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'doᵉt\)\)$']

Nincs találat.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'det\)\)$']

242 találat. Ezek jó része az E/2. birtokos személyjel utáni adat: *ne kéfértſed az te Wradot Iſtenedet* (4r), *kend meg az te feiedet* (6v), *Hirdetem ez te neuedet az én atyámfiainac* (197r) stb. Ezek egy része a többesjel és az E/1. adataihoz hasonlóan lehet középső nyelvállású is, de a javarészt alsó nyelvállású velárisok, valamint a középső nyelvállású labiálisak teljes hiánya arra utal, hogy túlnyomórészt (vagy kizárólag) nyíltak lehetnek.

4.4. A T/1. birtokos személyjel zártabb alakjai

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'onk']

90 találat. Ebből csupán egy a T/1. birtokos személyjel adata: *atyámfiai az mi há-@@boruſágonkat melly raytunc eſett Aſiában* (160v).

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'ᵉőnk']

20 találat. Ebből 9 a vizsgált jelenség példája: *Mimódon vagyon azért hogy hallyuc őket az mi nyel-@@uőnkőn ſzóllani* (104v), *hallyuc hogy ſzóllyác az mi nyel-@@uőnkőn az Iſtennec nagyſágos dólgait* (104v), *éltem az mi hi-*

@@tőnknec amaz fegyhetetlen ʃzer-@@zeti ʃzerint (131r), *mert az Iſtennec ʃze-@@relme ki ontatott a' mi ʃziuőnk-@@be* (138v), *Ki megis bęlegzet minket és adta az léleknec zálagiát az mi ʃziuőnkbe* (161r), *vgyan ő az a' ki fénlet az mi ʃziuőnkben* (162v), *kegyelem-@@mel meg erősſitetni az mi ʃzi-@@uőnknec* (205v), *tiztit meg minket minden bűnőnkből* (216v), *hatalmasb Iſten az mi ʃziuőnknél* (217v).

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'unk']

145 találat. Ebből 44 a T/1. birtokos személyjel adata. A *háborúság* után a toldalék *-unk* alakban is előfordul: pl. *minket vigaztal min-@@den háboruſágunkban* (160r). Egyéb szóalakok példái: *táplálāſunkra valótis a-@@dánac mi nékűnc* (133r), *azonképpen bőuől-@@kődic az mi vigaztaláſunkis az Chriſtus által* (160r), *Mert meg emlekezhettec a-@@tyámfiai az mi múnkánkról és nyomoruſágunkról* (183v) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'űnk']

94 találat. Ezek zöme a T/1. birtokos személyjel adata. A nyíltabbal előfordulók közül a *hit* lexéma esetében található zártabb személyjeles alak is: *Neuellyed az mi hitűnket* (69v); egyéb példák: *Az mi minden napi kenye-@@rűnket add meg nékűnc ma* (5v), *el botſáſſuc feleſégűnket* (39v), *hogy az mi ʃzentſégűnket Iſteni félelemben vigyűc véghőz* (163v) stb.

4.5. A *-bA* és a *-bAn*

Az inessivus és illativus statisztikai vizsgálata nem elemzett korpuszok esetében manuális gyűjtést igényel. A teljes körű gyűjtés elvégzése azonban már csak azért sem szükséges, mert a vizsolyi biblia bármely szövegrészletébe beleolvasva látható, hogy a korszakra jellemző módon mind az inessivusi *-ba/-be,* mind a (hiperkorrekt) illativusi *-ban/-ben* alakok előfordulnak, akár ugyanazon szóalak esetében is, pl.: „MEG tęruén pedig fel ménénec Baſan vtán, és ki iőué mi *előnkbe* a' Baſanbéli O G Király minden ő népéuel *egyetembe*, hogy meg hartzolna mi velűnc *Edreiben*. De az WR monda én nékem: Ne félly tőle, mert te *kezedben* adtam őtet minden ő népéuel és főldéuel *egyetembe*, és vgy czelekedgyel ő véle, az mint czelekedtél Sihonual az Emorręuſoc királyáual, melly *Hesbonban* lakic vala. *Kezűnkbe* adá annac okaért az mi WRVNC Iſtenűnc a' Baſanbéli O G királtis minden ő népéuel *egyetembe*…". Mivel a Két kőnyőben az inessivusi *-ba/-be* teljesen példátlan volt, csak a hiperkorrekt *-ban/-ben* fordult elő, ezért itt a pontos arányok feltárása nem is annyira lényeges. A *-ban/-ben* alakok kismértékű túlsúlya arra utalhat, hogy a hiperkorrekció a vizsolyi bibliában is jellemzőbb:

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'ba\)\)$']

732 találat.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'ban\)\)$']

1138 találat.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'be\)\)$']

818 találat.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'ben\)\)$']

1120 találat.

4.6. A *-vAl* rag

A vizsolyi bibliában a nem hasonuló toldalék *v*-jét *u* jelöli.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'ual\)\)$']

182 találat. Ebből a mássalhangzós szövégen előforduló, azaz nem hasonuló 9 példa: *Máſod napon eſmét áll vala az Iános kęt tanituańual egye-@@temben* (80v), *Mert mi ma-@@gunc hallottuc és tudgyuc hogy ez bizonual ez világnac amaz meg tartóia* (84v), *kęt vitęz kőzőtt kęt vas lantzual meg kőteztet-@@uén* (115v), *és parant-@@ſolá hogy meg kőtőznéc kęt vas lántzual* (126v), *mert az Izrael-@@nec reménſégeiért vétettem kőr-@@nyůl ez vas lantzual* (133r), *Az ſʒeretet az mi felebarátun@@kat nem illeti gonoſʒual* (145v), *min@@den hatolamual* (187r), *ſatorban lakuán Iſáckal és Iácob ual vgyan azon igéretnec őrő-@@kőſiuel* (203v), *és meg kőté azt az lántzual ezer eztendeig* (233v).

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'uel\)\)$']

412 találat. Ebből 14 hasonulatlan: *meg neuel-@@hetné egy ſinguel nagyobra az ő teſténec magaſſágát* (6v), *ki néki adós vala ſzáz pénzuel* (18v), *kiben mind az egéſʒ alkotmány ſʒép renduel és moddal rakattatuan* (134v), *Kiben az egéſʒ alkotuány ſʒép renduel rakattatuán* (174r), *és léſʒnec éhuel haláſoc és háboru-@@ſágoc* (44v), *En pedig ehuel haloc meg* (68v), *Es terehuel meg terheltettél vólt* (222v), *Kőſʒőnetet iroc az én tulay-@@don kezemuel* (187v), *De be-@@lől rakuac váttoc kép mutatáſſal és minden Iſten tőruénye ellen való bűnuel* (23v), *és meg kereztelkeduén az Philepuel vala* (111v), *minęmő teſtuel iőnec ki?* (158v), *azonnal nem tanátskoztam a'teſtuel és vérrel* (169v), *Es meg teléc az templum fűſtuel az Iſtennec ditſőſégénec és ereiénec miatta* (230v), *gonoſʒ erkőltſuel* (135r).

A mássalhangzóra végződő szavak *-vAl* ragos alakjainak a zöme azonban hasonul (főként a hasonulatlanul is előforduló lexémák ellenpéldáira szorítkozva): *és bizonnyal meg tud-@@tác hogy én te tűlled iőttem* (99r), *Az értz miues Sándor ſoc gonoſʒʃʒal vólt énnékem* (193r), *Nem fizetuén gonoſʒʃʒal az gonoſʒért* (211v), *kic erőuel és hatalomal nagyobbac* (215r), *nagy hatalomal és ditző-@@ſéggel* (23v), *hogy illyen nagy hatalommal parantſol az tiztáta-@@lan lelkeknekis* (31v), *Az eggyic adós vala őt ſʒáz pénzzel* (58r), *meg beſʒéllé renddel az mellyeket I-@@ſten tſelekedett vólna* (126r), *Kőſʒőnetet iroc énis Pál az én ſáiátt kezemmel* (159r), *hogy az ő felebaráttya vétkezic nem halálra való bűnnel* (219v) stb.

4.7. A *-bÓl* rag

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'b(o|ó)l\)\)$']

424 találat. A legtöbb ezek közül az elativusi rag adata: *Ha azért Ióſeph Dáuid maguából való vólt* (1r), *iőuénec ő eleibe kęt őr-@@dőngőſőc az koporſókból* (8v), *on-@@nét az tartomáńból ki iőuén* (15r), *kic ki ſʒednec az ő orſʒágából minden botrán-@@kozáſokat* (14r) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'bő̰l\)\)$']

400 találat. Ezek legtöbbje is elativusi alak: *mely-@@ből ſʒűlettetnéc az Meſsias* (1r), *hogy az Iſten ez kőuekből tá-@@mazthat fiakat az Abraham-@@nac* (3v), *veſd ki előſʒer azt az gerendát az te ſʒemedből* (7r) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'b(u|ú)l\)\)$']

6 találat. Elativusi adat nincs.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'bu^{e}l\)\)$']

Nincs találat.

4.8. A *-rÓl* rag

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'r(o|ó)l\)\)$']

169 találat. A legtöbb a delativus adata: *Magyarázd meg nékűnc amaz főldbe vetett konkolról való pél-@@da beſʒédet* (13r), *és az nagy Babylonról meg emlekezéc az Iſten* (230v), *ſʒóloc pedig az Chriſtuſról és az ő Anja ſʒent egy házáról* (176v), *és látá hogy az kő el vétetett vólna az koporſórol* (102r) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'rő̊l\)\)$']

187 találat. Zöme a delativus adata: *az ő̊ bűnő̊krő̊l ſoha meg nem emlekezem* (1r), *tőbbé ſemmirő̊l nem me-@@ric vala ő̊tet meg kérdeni* (74r), *ſzűkſég vólna il lyen módon munkáloduán az erő̊telenekrő̊l gondot viſelni* (125v) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'r(u|ú)l\)\)$']

14 találat. Ebből 5 delativusi alak: *es azt mondgya ho-@@gy mikor az tő̊ruentő̊l valo meg ſzabadulaſ-@@rul ſzol* (140r), *V-@@tolſzor ſzol az kereztrő̊l es abban valo vigaz-@@talaſokrul* (140v), *honnet alkolmatoſſagot veuen diſpural az valaztaſrul* (141v), *Az után eſmet ſzol az poganyoc hiuatalarul* (143r), *az Salomon á-@@garúl az Nathan ágára ſzőkő̊llic* (1r).

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'rűl\)\)$']

23 találat. 10 delativus: *MIkoron le ſzállott vólna (Ieſus) az hegyrű̊l* (7v), *és az ſereg diſzno hanyot hom loc nagy magas helyrű̊l a' tenger-@@be rohana* (35r), noha el tő̊rő̊ltetic ez főldrűl az ő̊ élete (112r) stb.

4.9. A *-tÓl* rag

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 't(o|ó)l\)\)$']

371 találat. Ezek zöme az ablativus adata: *és meg gyógyúla az ő̊ leánya az ſzem pillantáſtól fogua* (16r), *és el válaſztia ő̊ket egy máſtól* (26r), *melynec neueztetett vala az Angyaltól minec elő̊tte ő̊ fogantatnéc az ő̊ aña méhében* (51v), *Meg láſſátoc hogy meg óltalmaz zátoc magatokat az Phariſęuſoc és Sadducęuſoc kouáſſzától* (16v) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'tő̊l\)\)$']

370 találat. Zöme az ablativus adata: *tálláltatec viſelő̊ſ-@@nec az ſzent Lélektő̊l* (2r), *Meg óltalmazzatoc maga-@@tokat az emberektő̊l* (9v), *mint az Páſztor el válaz-@@tya az Iuhokat az keczkéktő̊l* (26r) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 't(u|ú)l\)\)$']

29 találat, ebből mindössze 4 ablativusi alak: *mellyec a' terméſzetnec indu lattyátúl viſeltetnec* (215r), *Az hazaſoktul vő̊t haſonlatoſſag altal mutattya meg* (140r), *hogy minec vtanna meg ſzaba dultunc az tő̊ruennec ſatzoltato keuanſaga-@@tul* (140r), *idegennec az hartzoláſtul* (189r).

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'tůl\)\)$']

99 találat. Többségük az ablativus adata: *az én leányom az o̊rdo̊gtůl gonoſʒul gyo̊ttretic* (15r), *Mert imé engemet ez ido̊-@@tůl fogua bódognac mondanac minden nemzetſégec* (49v), *mert félnec vala a' ko̊ſſégtůl* (75v) stb.

4.10. A *-stUl*

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ '(s|s̄|ſ)t(u|ú|o|ó|ů|o̊)l\)\)$']

298 találat, ebből sociativusi: *Az Sálomon mag-@@ua pedig mindeneſto̊l el fogy Ochoziásban* (1t), *minde-@@neſto̊l fogua el veſʒne minden em ber* (23v), *látác hogy gyo̊kereſto̊l meg ſʒáradott vólna* (42v), *és az ház fedele által botſá-@@tác azt mind ágyaſtól ko̊zikbe* (55r), *ſʒakagy ki gyůkereſtůl és plántáltaſſál az tengerbe* (69v), *mert mindeneſtůl tizta* (95r), *el menénc kéſér-@@uén minket mindenec feleſége-@@ſto̊l gyermekeſtůl* (126r).

4.11. A *-hOz*

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'hoz\)\)$']

302 találat. Ezek legtöbbje a rag adata.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'hez\)\)$']

7 találat, 4 az allativus példája: *Meg engedi az Apaſtal az ſidoknac ho-@@gy az Iſten to̊ruenyhez nagy buzgoſagoc vagyon* (143r), *Az feiedelemeghez való engedelmeſſe-@@gre int* (145r), *mindenekhez el iu-@@tott* (147v), *az bůn pediglen minec v-@@tánna véghez mégyen* (206v).

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'ho̊z\)\)$']

189 találat. A zöme allativus, nagyon gyakran illabiális tövön: *hogy Herodesho̊z viſʒſʒa ne mennénec* (3r), *haſonlitom azt az bo̊lts emberho̊z* (7v), *Eſmet haſonlatos az men-@@nyeknec orſʒága az mezo̊ben el reytett kénczho̊z* (14r), *féle-@@lemmel és rettegéſſel vigyetec végho̊z az ti iduo̊ſſégteket* (178v) stb.

A *-hOz* esetében megvizsgáltam azt is, hogy az illabiális alakváltozat előfordul-e labiális tövön:

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'o̊.*hez\)\)$']

Nincs a keresett változóértéknek megfelelő találat.

A labiális tövön használt labiális (azaz illeszkedő) alakok száma elenyésző az illabiális tövön használatkéhoz képest:

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ 'o͡.*ho͡z\)\)$']

18 találat. 8 a labiális tövön előforduló labiális rag példája: *IO͡n pedig hogy az elſo͡ho͡z haſonló máſod ʃzomba-@@ton az vetéſeken menne által* (55r), *azon ko͡zbe az o͡rdo͡g azt a' fo͡ldho͡z u͡té és ſzaggatni kezdé* (61r), *ko͡ho͡z* (122r), *Es nem ragaztatuán az fo͡-@@ho͡z* (182r), *Mely példa vala ackori ie-@@len való ido͡ho͡z képeſt* (201r), *tekintettel haſonlatos vala az Iaſ-@@pis és Sardius ko͡ho͡z* (224v), *egy na-@@gy malom ko͡ho͡z haſonló ko͡uet fel vo͡n* (232r), *melynec világoſſága ha-@@lonlatos vala az drágalatos ko͡-@@ho͡z* (234v).

4.12. A *-szOr*

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ '(s|s̄|ſ)+(z|z̄|ʒ|ʒ́|ǯ)+o͡r\)\)$']

33 találat, 13 a keresett szuffixum adata (csak az *először* szóalak példái): *és az elo͡lʒo͡r való le u͡-@@léſt az lakodalmokban* (44r), *Es minden pogány népec ko͡zo͡tt kell elo͡ſʒo͡r az Euangeli-@@umnac predikáltatni* (44v), *Meg találá az elo͡ſʒo͡r az o͡ attyafiát az Simont* (81v), *annakoért valaki elo͡-@@ſʒo͡r az vízben ſzálhatot añac meg háboritáſa után* (85r) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ '(s|s̄|ſ)+(z|z̄|ʒ|ʒ́|ǯ)+or\)\)$']

33 találat, ezek mindegyike a keresett végződés adata, minden lexémára hozok példát, amelyen előfordul: *Vtólſʒor pedig el ku͡ldé az o͡ maga fiát* (21v), *három-@@ſʒor meg tagadſʒ engemet* (27r), *máſodſʒor ſzóla a' kakas* (47r), *Ezzel harmadſʒor ielente-@@tett meg Ieſus az tanituániok-@@nac* (102v) stb.

Lekérdezés: [W FOCUS w_3a ~ '(s|s̄|ſ)+(z|z̄|ʒ|ʒ́|ǯ)+er\)\)$']

116 találat. Ebből 78 az *előszer* alak példája, a többi adatban mindenhol illabiális tövön szerepel, azaz illeszkedik: *békélljel meg elo͡ſʒer attjádfiával* (5r), *vala-@@meniſʒer én ellenem vétkezic ?* (18v), *Nem mondom hogy hętſʒer tſac, ha-@@nem hetuenhętſʒer ſzeris* (18v) (sic!), *menyiſʒer akartam egybe gyu͡yteni az te fiaidot* (23v), *Bo͡ytu͡lo͡c kętſʒer egy heten* (71v), *kęt ezerſʒer való ſzáz ezer* (227r) stb.

5. Összegzés

Károlyi nyelve a *Keet ko͡nyo͡*ben határozott normatív döntéseket tükröz, a kor átlagának megfelelő alakokat használ. A tárgyrag és a birtokos személyjelek előtti relatív tő magánhangzója alsó nyelvállású, a T/1. birtokos személyjel

mindig zárt, a *-vAl* mindig hasonul. Egyáltalán nem használ innesivusban *-ba/-be* alakokat, viszont a hiperkorrekt *-ban/-ben* előfordul, így önmagában a két rag használata is a nagyfokú tudatosságról, normakövetésről árulkodik. Ezen változók esetében nagy a valószínűsége annak, hogy realizációik nem regionális válotozóértékek, mivel többségük az északkeleti kötődésű szerzőknél más alakváltozatokban jelenik meg a korai magyar nyomtatványok korpuszában. Csak a *-rÓl* és a *-tÓl* esetében tapasztalható szokatlan alaki megoszlás azonosítható a *Keet kőnyő* egyedülálló sajátosságaként (így valószínűleg Károlyi idiolektális, talán dialektális formáiként): a palatális változatok középső, míg a velárisak felső nyelvállásúak.

Ezzel szemben a vizsolyi bibliát sokkal nagyobb fokú nyelvi heterogenitás jellemzi. Bár a többesjel és a birtokos személyjelek után inkább nyílt a relatív tő magánhangzója, a kisszámú ellenpélda mégis azt jelzi, hogy a kialakulóban lévő norma követése még nem teljesen következetes. A T/1. birtokos személyjel is inkább zárt már, de mind a palatális, mind a veláris változata előfordul középső nyelvállásban is. A *-vAl* hasonulatlanul elő-előfordul mássalhangzós töveken. Az inessivus és illativus lényegesen nagyobb mértékben ingadozik, mint a *Keet kőnyő*ben. A *-bÓl* a biblia újszövetségi részében is kivétel nélkül középső nyelvállású alakban jelenik meg. A *-rÓl* dominánsan középső nyelvállású, de vannak zárt adatai is. A *-tÓl* esetében szokatlan megoszlást látunk: a középső nyelvállású alakok mellett jelentős számban fordulnak elő felső nyelvállású palatális alakok, de velárisak alig. Azaz a rag a vizsolyi bibliában *-tól/-től ~ -túl* alakúnak mutatkozik, holott a *Keet kőnyő* veláris alakjai épp felső nyelvállásúak voltak, és a palatálisak esetében nem volt ingadozás. A *-stUl* ebben a nyomtatványban is korrelálni látszik a *-tÓl*lal: egyetlen *-stul* alakváltozat sincs benne, viszont a *-stól, -stől* és a *-stül* egyaránt előfordul. Úgy tűnik tehát, hogy a vizsolyi bibliában szándékosan kerülik a felső nyelvállású veláris alakok használatát mind az ablativus, mind a sociativus esetében. Említésre méltó még a *-hOz,* amely az RMK adatai alapján *-hoz/-höz* formájú az újszövetségi részben (mindössze 4 illabiális palatális adat van). A *Keet kőnyő*vel ugyan nem (mert abban nincs palatális labiális alak), de a korpuszvizsgálat eredményeivel összehasonlítható, és eszerint a vizsolyi biblia elüt a korszak kialakulóban lévő normájától, ami már a labialitás szerinti illeszkedés (vö. Kalcsó 2009: 136–42). Ezzel szemben a *-szOr* esetében nem látszik labializáló hajlam, sőt: az *először* szóalak nagyszámú példájában illabiális alakváltozat szerepel a labiális tövön. Ez a szóalak 13 példában labiális toldalékkal is előfordul, az illabiális változat a hagyományosabb forma, amely nagy szerepet játszhatott a *-szOr* toldalékká válásában (vö. Korompay 1992: 362).

Arra a kérdésre tehát, hogy a vizsolyi bibliában megragadhatók-e, azonosíthatók-e Károlyi idiolektusának, ill. nyelvjárásának a jellegzetességei, határozottan nemmel kell válaszolnunk. Még a *Keet kőnyő*ben is csak a változók szűk köre esetén lehet a dialektális háttérre gyanakodni. A biblia újszövetségi része (amelyet egyébként szokás Károlyihoz kötni, l. pl. Bottyán 1982: 53.) jóval kevertebb, egy-egy esetben ráadásul a kor nyomtatványainak átlagától is eltérő

nyelvi képet mutat. A változóértékek zöme azonban a 16. század folyamán kikristályosodó nyomtatott nyelvi normát tükrözi, sokkal inkább köthető a nyomtatványokban zajló konvergens folyamatok, koinésodásszerű nyelvi egységesülés hatásához, mint valamely nyelvjáráshoz vagy idiolektushoz.

Források

RMK = Régi magyar konkordancia. http://rmk.nytud.hu
Károlyi Gáspár: *Két kőnyő*. http://mek.oszk.hu/03400/03469/03469.pdf
Katona Tamás (szerk.) 1981. *Biblia I–II.* A Károlyi-biblia hasonmás kiadása. Magyar Helikon. Budapest.

Hivatkozások

Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Bottyán János 1982. *A magyar biblia évszázadai.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest.
Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXVII.* Tinta Kiadó. Budapest. (Főként 6.2.: Nyelvi tervezés, sztenderdizáció, koiné. 165–73.)
Deme László 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Nyelvtudományi Értekezések 20.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Ferguson, Charles A. 1997. Standardization as a Form of Language Spread. In: R. Kirk Belnap–Niloofar Haeri (szerk.): *Structuralist studies in Arabic linguistics: Charles A. Ferguson's papers, 1954–1994.* Brill. Leiden, New York, Köln. 69–80.
Herzog, Marvin I.–Labov, William–Weinreich, Uriel 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (szerk.): *Directions for Historical Linguistics.* University of Texas Press. Austin. 95–195.
Hidalgo, Margarita (szerk.) 2001. *Between Koineization and Standardization: New World Spanish Revisited. International Journal of the Sociology of Language* 149.
Kalcsó Gyula 2007. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában. *Magyar Nyelv* 103: 282–300.
Kalcsó Gyula 2009. *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban*. Líceum Kiadó. Eger.
Kalcsó Gyula 2013. A sociativusi toldalék a 16. században. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szeged. 99–104.

Kerswill, Paul 2004. Koineization and Accomodation. In: Chambers, Jack K.–Trudgill, Peter–Schilling-Estes, Natalie (szerk.): *The Handbook of Language Variation and Change.* Blackwell Publishers Ltd. Oxford. 669–702.

Korompay Klára 1988. Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszóragozásában. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése I–II.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 605–10.

Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 355–410.

Lanstyák István 2015. A standardizálás mint nyelvalakító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2015/2: 37–8.

Milic, Nikola 2007. Language Standardization and the Print Culture in 16th Century Italy. In: Naomi Hilton et al. (szerk.): *CamLing 2007: Proceedings of the Fifth University of Cambridge Postgraduate Conference in Language Research.* Cambridge Institute of Language Research. Cambridge. 185–91.

Milroy, James–Milroy, Lesley 1985. *Authority in language: investigating language prescription and standardisation.* Routledge and Kegan Paul. London, New York.

Molnár József 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Németh Miklós 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Németh Miklós 2009. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században.* JGyF Kiadó. Szeged.

Schneider, Edgar W. 2004. Investigating Variation and Change in Written Documents. In: Chambers, Jack K.–Trudgill, Peter–Schilling-Estes, Natalie (szerk.): *The Handbook of Language Variation and Change.* Blackwell Publishers Ltd. Oxford. 67–96.

Sass Bálint–Simon Eszter 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–64.

Schiffmann, Harold F. 1998. Standardization and Restandardization: the case of Spoken Tamil. *Language in Society* 27: 359–85.

Siegel, Jeff 1985. Koinés and koinéization. *Language in Society* 14: 357–78.

Siegel, Jeff (szerk.) 1993. *Koinés and Koinéization. International Journal of the Sociology of Language* 99.

Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Tagliamonte, Sali A. 2006. *Analysing Sociolinguistic Variation.* Cambridge Universtiy Press. Cambridge.

Trudgill, Peter 1986. *Dialects in Contact.* Basil Blackwell Ltd. Oxford–New York.
Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába.* JGYTF Kiadó. Szeged.
Tuten, Donald N. 2000. Linking social change and linguistic change: Koineization in early Castile. In: Steven N. Dworkin–Dieter Wanner (szerk.): *New Approaches to Old Problems: issues in Romance historical linguistics.* Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 97–105.
Tuten, Donald N. 2003. *Koineization in Medieval Spanish.* Walter de Gruyter. Berlin.

Kalcsó Gyula
Eszterházy Károly Egyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
kalcso.gyula@uni-eszterhazy.hu

Igeneves szerkezetek és mondattagolás *Máté evangéliuma* Károli-féle szövegében és a forrásszövegekben

Kiss Sándor

1. Célkitűzés és munkahipotézis

Tanulmányom tárgya az igenevek használata egy magyar bibliai szövegben és forrásszövegeiben. A választott korpusz *Máté evangéliuma* Károli Gáspár fordításában, a forrásként szolgáló latin és görög szöveggel együtt[1]. Tekintettel arra, hogy Károli szövegének közvetlen előképe a *Vulgata* latin szövege lehetett, amely viszont lehetőség szerint híven követi a görög eredetit[2], a kontrasztív vizsgálatot latin-magyar vonatkozásban végeztem el; utalni fogok a görög forrásra, valahányszor szükségesnek látszik.

Az igenevek az ige kategóriáit korlátozottan jelenítik meg; az ige főnévi, melléknévi és határozói transzformációi ezeket a kategóriákat változó és nyelvenként is különböző mértékben „mentik át", miközben a szóban forgó, immár absztraktabb jelentésű (az igei vonzatstruktúrát megőrző) igealakok alkalmassá válnak nem-igei (tehát főnévi, melléknévi, határozói) funkciók betöltésére[3]. Ez egyben természetesen azt jelenti, hogy az igenevek mondattani szinonímiába lépnek az őket „kibontó", hasonló funkciójú, ám több információt hordozó igei alakulatokkal, vagyis főnévi, melléknévi és határozói szerepű mellékmondatokkal. Mint a fordítás elemzése során látni fogjuk, tömörítés tekintetében a szöveg megalkotója nem csupán az egyszerű mondaton belül

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2018. *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 97–119.

[1] A vizsgált szöveganyag forrásait l. a függelékben.

[2] Az evangéliumok *Vulgatá*ban található szövegét a IV. század végén alkotta meg Jeromos, egybevetve a korábbi latin fordításokat a görög szöveghagyomány egyik (ma legfontosabbnak tartott) ágával. L. erről Amphoux (2014: 87–8).

[3] Vö. É. Kiss Katalin megállapítását a magyar igenevek transzformációs történetével kapcsolatban: „Az alakilag az igei alaptagon megjelenő, jelentéstanilag az egész VP-re vonatkozó igenévképző a VP-nek csupán a mondatban betöltött szerepét változtatja meg; a VP belső felépítését nem érinti" (É. Kiss 1999: 112). Eltekintve az igenevek készletében mutatkozó eltérésektől az elv a latinra és a görögre is alkalmazható.

kifejezett funkció és a mellékmondat között választhat, hanem alárendelés és mellérendelés között is, hiszen a mellékmondatból önálló mondatot alakíthat, különböző kapcsolási lehetőségekkel. A fordítónak e stiláris választásai képezik tanulmányom egyik központi témáját.

Ezek a választások természetesen a nyelvi rendszer által megszabott kereteken belül lehetségesek, így első feladatunk a forrásnyelvek és a célnyelv rendelkezésre álló eszközeinek összevetése. Ami először a formakészletet illeti, magyar-latin összevetésben megfeleltethetők egymásnak a következő alakok: folyamatos szemléletű főnévi igenév[4] (*dicere* = *mondani*); folyamatos (általában a cselekvő igenemhez tartozó) melléknévi igenév (*dicens* = *mondó*); befejezett (tárgyas igéknél a szenvedő igenemhez tartozó[5]) melléknévi igenév (*dictus* = *mondott*); beálló (szintén szenvedő) melléknévi igenév (*dicendus* = *mondandó*). Formai szempontból „többlet" a latinban a cselekvő igenemhez tartozó beálló szemléletű melléknévi igenév (*dicturus* 'aki mondani fog / készül'), valamint a névszóragozásban részt vevő főnévi igenévi jellegű absztraktum („gerundium", pl. *ad dicendum* 'mondásra / mondáshoz')[6]. A magyarban a latinhoz képest „többlet" a határozói igenév, a szövegben főként *-ván*/*vén*, ritkábban *-va*/*ve* végződéssel (*mondván*, *mondva*)[7]. Az alakok használatához tegyünk néhány előzetes megjegyzést. Egyrészt a határozói igenév, amely tárgyas igék esetében cselekvő és nem-cselekvő igenemhez is tartozhat (*valamit mondva ~ valaki által mondva*), szövegünkben, mint látni fogjuk, túlnyomórészt cselekvő jellegű. Másrészt a latinban külön alakként nem létező határozói igenév a magyarban a *-t*/*tt* és az *-ó*/*ő* végű igenevekkel bonyolult munkamegosztásba lép: utóbbiak beépülhetnek a főnévi csoportba és maguk is főnevesülhetnek, míg a határozói igenév alapfunkciója szerint módhatározóként csatlakozik az igei állítmányhoz, ugyanakkor azonban állítmányi szerepben (kopulával vagy esetleg anélkül) passzív transzformáció megvalósításában vesz részt, olykor vetélkedve a *-t*/*tt* végű melléknévi igenévvel (*valami védve van ~ valami védett*). Morfo-szintaktikai megoldás szempontjából eltérés a magyar és a két forrásnyelv között, hogy utóbbiakban a „független" (főmondati nominális szintagmával nem egyeztetett) participiális szerkezet külön felszíni esetjelölést lap (latin „ablativus absolutus": alanyesetű *homo loquens* helyett *homine loquente* = *az ember beszélvén* / *amikor az ember beszél*; a görögben „genitivus absolutus"). A főnévi

[4] A latinban saját végződéssel ellátott befejezett szemléletű főnévi igenév (*dixisse*) nem fordul elő a szövegben.

[5] Ez az igenév a tárgyatlan igéknél – a latinban és a magyarban egyaránt – természetesen kívül marad az igenemek oppozícióján (mozgást jelentő igéknél cselekvő jelentésűnek fogható fel: *ventus* = *(aki) jött*). E megállapítás azokra az igékre is vonatkozik, amelyek a latinban – jelentésüktől függetlenül – csak szenvedő igeragozással rendelkeznek („deponens" vagy „álszenvedő" igék: *egredi* 'kimenni' ~ *egressus* '(aki) kiment').

[6] Az ún. supinum (pl. *dictu* 'a mondásra nézve') nem fordul elő a szövegben.

[7] A görögben az igenevek morfológiája többé-kevésbé illeszkedik az aspektusok és igenemek rendszeréhez, amiből számos alaki megkülönböztetés (ill. a latinhoz képest alaktani többlet) adódik.

igenevet tartalmazó tárgyi mellékmondatok (*video hominem venire = látok egy embert jönni*) lehetséges kormányzó igéi a magyarban szűkebb halmazt alkotnak, mint a forrásnyelvekben (tipikusan az 'érzékelés' területére korlátozódnak, de pl. kognitív jelentéssel általában nem működnek: *scio hominem venire = *tudok egy embert jönni* helyett *tudom, hogy jön egy ember*). Azonban a IV. században, amikor a *Vulgata* keletkezett, az „accusativus cum infinitivo" helyettesítése kötőszavas, ragozó igét tartalmazó mellékmondattal (*scio quod homo venit* típus) a latin nyelvben már jelentős mértékben előrehaladt, ami e ponton mérsékli a latin-magyar kontrasztot.

A felsorolt morfoszintaktikai eltérések ellenére megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy a fordító – kihasználva az igenév-rendszerek között fennálló számos hasonlóságot – jó eséllyel törekedhetett az adott mondattani területen tükörfordításra, amit a szöveg szakrális volta elvileg elő is írt a számára. Ha a tükörfordítás lehetséges volna, de nem valósul meg, vagy más megoldásokkal keverve mutatkozik, felmerül, hogy mi lehet az eltérés – nem közvetlenül nyelvtani – oka. A nyelvi rendszerek közötti különbségek természetesen kényszeríthetik a fordítót pótló megoldások kidolgozására – ilyenkor kérdés, hogy ezek mennyire válnak szokásossá, és milyen irányban befolyásolják a mondanivaló bemutatását, más szóval hogyan alakítják a stílust. Mint utaltam rá, a változtatások különösképpen érinthetik a mondattagolást, a ritmust és a mondatok szövegbe ágyazódását. Előlegezhetjük összbenyomásunkat: a magyar szöveg pontosan kíván idomulni az eredeti megfogalmazásokhoz, azonban a szakrális előkép tisztelete nem vezet a nyelvtani szabályok áthágásához. A célnyelv által kínált lehetőségeket a fordító hajlékonyan alkalmazva koherens és – amennyire mai nyelvérzékünkkel meg tudjuk ítélni – nem idegenszerű szöveget hoz létre. Az összehasonlító vizsgálat során a latin szövegben előforduló igenévtípusokból indulok ki, megállapítva először a jellegzetes megfeleléseket, majd a jellegzetes átalakításokat; ezután említem azokat a kivételes megoldásokat, amelyek feltehetően nem véletlenszerűek és így tanulságosak.

2. Az igenevek a forrásszövegekben és a fordításban

2.1. Melléknévi igenevek

2.1.1. Folyamatos melléknévi igenév

A *dicens* típusú igenév (participium imperfectum) transzformációs története szerint egy *qui dicit* 'aki mond(ja)' vonatkozó mellékmondatnak felel meg, utóbbi viszont olyan önálló mondatnak, amelynek alanya referenciális azonosságot mutat az alkalmazandó vonatkozó névmás előzményével: *homo* V + *homo dicit* → *homo qui dicit* V → *homo dicens* V (NP_m V + NP_m *mondja* → NP *aki mondja* V → *mondó* NP V). Az előzményként szolgáló NP funkcionálisan természetesen nem kötött (lehetséges *hominem qui dicit = az embert, aki mondja* stb.); a latinban a jelző egyeztetési szabálya miatt a funkciót az igenév is jelzi (*hominem dicentem = a (valamit) mondó embert* stb.). Azonban az igenév integrálása a főnévi csoportba nem kötelező: azt mondhatnánk, hogy a „*homo dicens*

V” alakulatnak van egy „*homo* V *dicens*” változata, amelyben az igenév sohasem megszorító értelmű, hanem másodlagos predikációt vezet be, mélyszerkezeti állítmányként kapcsolódva a befogadó mondat valamelyik főnévi csoportjához, rendszerint alanyához. Szemantikai szempontból ilyenkor az igenév rendszerint módbeli vagy időbeli többletet ad hozzá az elsődleges predikatív viszonyhoz; az időbeli többlet lehet a befogadó mondat alanyához kapcsolódó cselekvéssor bővítése: *homo* V *dicens* = *homo* V + *homo dicit*. A magyarban a *mondó* típusú igenév legtöbbször a főnévi csoporthoz tartozik, továbbá főnevesülhet, de a másodlagos predikátum szerepében jellemzően a határozói igenév váltja fel: NP V *mondva* / *mondván* = NP V + NP *mond(ja)* (tehát a főigéhez adott többletként: ’úgy, hogy mondja’, ’közben ezt mondja’, ’majd ezt mondja’)[8].

Forrásszövegeinkben a (latinban *-ns*, a görögben tipikusan aktív -ων és nem-aktív[9] -μενος végződésű) folyamatos melléknévi igenév elsősorban a főnévi csoporton kívül használatos, legtöbbször az elsődleges cselekvés módhatározói vagy időhatározói kiegészítésére vagy a cselekvéssor továbbvitelére. Főnévi csoporton belüli jelzőként a magyar fordításban – mint várható – az *-ó*/*ő* végű igenévnek felel meg:

> 12,20 Arundinem quassatam non confringet et linum *fumigans* non exstinguet → Az megtörödött nádat nem rontja el, és az *füstölgő* gyertyabelet nem oltja el (görög nem-aktív τυφόμενον)

A megfeleltetés történhet a mondatszerkezet átalakítása árán, mint a következő mondatban, ahol *habere* ’birtokolni’ nem fordítható tárgyas igével:

> 9,36 sicut oves non *habentes* pastorem → mint az pásztor nélkül *való* juhok[10]

A mondatbeágyazás feltételeként szabott referenciális azonosság (befogadó mondatbeli NP_m = beágyazott mondatbeli NP_m) implicite fennáll ’humán’ jelentésű NP-vel, ami lehetővé teszi az igenév főnevesítését:

[8] A határozói igenév jelentéstartományáról a régi és a mai nyelvben l. részletesen Horváth László értekezését (1991).
[9] Tehát mediális és passzív.
[10] A *habere* okozta nehézség kiküszöbölése birtokra utaló jelzős szerkezettel: 12,10 *et ecce homo manum* habens *aridam* → *és íme vala ott egy* megszáradott kezű *ember*; egyszerű jelzővel: 9,32 *ecce obtulerunt ei hominem mutum, daemonium* habentem → *íme hozának neki egy* ördöngös *némát* (hasonlóképpen 12,22). A *daemonia habens* ’(testében) ördögöket birtokló’ kifejezés a főnevesülés felé tart és a fordításban is megfelelhet egyszerű főnévnek: 8,28 *duo habentes daemonia* → *két ördöngösök* (hasonló 8,16). Egyszerű főnevesült igenevet találunk a görögben (δαιμονιζόμενος ’(ördögtől) megszállott’).

> 7,8 *pulsanti* aperietur → az *zörgetőnek* megnyittatik (hasonlóan τῷ κρούοντι)
> 8,10 et *sequentibus* se dixit → és mondá az őtet *követőknek* (hasonlóan τοῖς ἀκολουθοῦσιν)

A szövegösszefüggés mindkét esetben világossá teszi az igenév jelentését. Főnevesülés azonban adódhat ilyen kontextus nélkül is, világos szemantikai összefüggés alapján (szintén 'humán' szemantikai jeggyel):

> 24,19 Vae autem praegnantibus et *nutrientibus* in illis diebus → Jajj az terhes asszonyi állatoknak és az *szoptatóknak* az napokon

(A 'terhes' jelentésű melléknév a latinban és a görögben szintén főnevesül, a magyar fordító itt főnévi kiegészítést tartott szükségesnek.)

A „főnévi csoport" fogalmát a forrásnyelvekben tágabban kell értelmeznünk, mint a magyarban, mivel jelzők és különösképpen alárendelést is tartalmazó igeneves szerkezetek (a latin grammatika szerint „participium coniunctum"-ok) az egyeztetés lehetőségeit kihasználva a latinban és a görögben – akár más elemek közbeiktatásával – eltávolodhatnak a főnévi magtól, létrehozva így a „megszakított főnévi csoportnak" nevezhető felszíni alakulatot. A magyar főnévi csoportban a főnevet megelőző jelzői keret kevéssé terhelhető, így a fordító bonyolultnak érzett szerkezetek esetében lemond az igeneves transzformációról és a „verbum finitum"-hoz tér vissza, általában vonatkozó mellékmondatot alkalmazva:

> 13,45 simile est regnum caelorum homini negotiatori *quaerenti* bonas margaritas → hasonlatos az mennyeknek országa az kereskedő emberhez, *ki* szép drágaköveket *keres* (görögben igenév: ζητοῦντι)
> 20,30 Et ecce duo caeci *sedentes* secus viam (…) clamaverunt → És íme két vakok, *kik ülnek vala* az út mellett (…) kiáltanak vala (görög igenév: καθήμενοι)

Tipikus megoldás a vonatkozó mellékmondat, amikor az igenévhez (prófétáktól származó) idézet tartozik:

> 13,14 adimpletur eis prophetia Isaiae *dicens*: „Auditu audietis (…)" → betelik őbennük az Izajás prófétálása, *mely azt mondja*: „Hallván halljátok (…)" (görög névelős igenév: ἡ λέγουσα)

Érthető, hogy találhatunk vonatkozó mellékmondatot az elöljárós és így tárgyesetű igenévvel szerkesztett, gyakori fordulat visszaadására[11]:

[11] Ebben a kifejezésmódban az elöljárós főnévi csoport a passzív szerkesztés miatt jön létre ('ami mondatott az így szóló próféta *által*'). A mondat aktív átalakításakor a fordító „megmentheti" az

> 12,17 ut adimpleretur, quod dictum est per Isaiam prophetam *dicentem* (…) → hogy beteljesednék az, *mit mondott volt* Izajás, ki így szólott (…) (szintén elöljáró és általa vonzott eset a görögben)

Főnevesült igenevek bonyolultabb szerkesztés esetén szintén megfelelhetnek vonatkozó mellékmondatnak:

> 14,21 *Manducantium* autem fuit numerus fere quinque milia virorum → És *akik ettek vala*, valának úgy mint ötezer férfiak (főnevesült igenév a görögben is)

A főnévi csoportba nem integrálódó melléknévi igenév (l. fentebb: *homo* V + *homo dicit* → *homo* V *dicens*) funkcionális szempontból viselkedhet ugyanúgy, mint azok a melléknevek, amelyek – másodlagos predikátumként – a mondat valamelyik főnévi csoportjához kapcsolódnak, és erről olyan információt adnak, amely az elsődleges predikációt módosítja („attributum praedicativum"); ugyanakkor a kommunikációs perspektíva célpontjaként viselkednek. Elképzelhetjük a következő összefüggést: *homo abit* + *homo est tristis* → *homo abit tristis*. Az ilyen használatú melléknév tipikus magyar megfelelője határozószó, amely azonban egy főnévi referens állapotát jellemzi: *az ember elmegy* + *az ember szomorú* [az elmenéskor] → *az ember szomorúan elmegy* / *megy el*. A racionalista nyelvelméletben kidolgozott ekvivalencia szerint[12] *dicit = est dicens*, ami képletszerűen is megerősíti az igenév másodlagos predikációban játszott szerepét (*az ember vmit mondva elmegy*). Melléknév és igenév ilyen használatát jól szemlélteti szövegünkben:

> 19,22 adulescens (…) abiit *tristis* → az ifjú (…) elmene *megszomorodván* (görögben szenvedő igenév: λυπούμενος)

A most vázolt szerepben a latin *-ns* végű igenév fordítására közvetlenül kínálkozik a határozói igenév (*-ván*/*vén*, szövegünkben csak ritkán *-va*/*ve*). Ezt jól

---

igenevet, mintegy módbeli kiegészítéssel folytatva az elsődleges állítmányt: 13,35 *ut adimpleretur, quod dictum erat per prophetam* dicentem → *hogy betelnék az, mit a próféta szólott ezt* mondván (vö. 3,3). A (szintén elöljáróval szerkesztett) „participium coniunctum"-ban lappangó időhatározói árnyalatot bontja ki a fordításban szereplő mellékmondat itt: 21,23 *accesserunt ad eum* docentem *principes sacerdotum et seniores populi → az papi fejedelmek és az írástudók hozzája menének,* mikor tanítana.

[12]Vö. Arnaud–Lancelot: *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal* (1660), Genève, Slatkine Reprints, 1980, 110. Értelmezéséhez vö. még Chomsky (1966: 42–3). Az ekvivalencia explicit módon is megjelenhet a latinban (s persze más nyelvekben) az állítmányi szerepet betöltő „kopula + igenév" képletben, amelyet tekinthetünk a folyamatos aspektus körülírt kifejezésének (példánkban a magyar fordítás egyszerű igével él): 7,29 erat *enim* docens *eos sicut potestatem habens et non sicut scribae eorum → mert* tanítja vala *őket nagy méltósággal, nem úgy, mint az írástudók*. Hasonló körülírás a görögben: ἦν διδάσκων.

mutatja a következő példa, ahol az igenév feltétlenül fókuszhelyzetben van, és megszüntetése a mondat mondanivalóját is megszüntetné:

> 6,5 amant in synagogis et in angulis platearum *stantes* orare → örömest imádkoznak *fennállva* gyülekezetekben és utcáknak szegletén (görögben is igenév: ἑστῶτες)

Az igenév használatának lényegéhez tartozik, hogy az igeneves tömörítés elrejthet valamilyen szemantikai kapcsolatot az elsődleges és a másodlagos predikáció között. A következő példában az igenév állapoton kívül ellentétre is utal, megengedő értelmű:

> 13,13 *videntes* non vident et *audientes* non audiunt neque intellegunt → *látván* nem látnak, és *hallván* nem hallanak, sem értenek (igenevek a görögben is: βλέποντες, ἀκούοντες)

A fordító szükségét érezhette, hogy a lappangó árnyalatot mellékmondat formájában kifejtse. Így az igenévnek megfelelhet okhatározói mellékmondat:

> 22,29 Erratis *nescientes* Scripturas neque virtutem Dei → Tévelygetek, *mivelhogy* nem tudjátok az írásokat, sem az Istennek hatalmát
> 27,4 Peccavi *tradens* sanguinem innocentem → Vétkeztem, *hogy* elárultam az ártatlan vért

A viszony lehet célhatározói:

> 27,49 Sine, videamus, an veniat Elias *liberans* eum → Hadd lássuk, ha eljő az Illés, *hogy* megszabadítsa őtet

és lehet feltételes is:

> 21,22 omnia, quaecumque petieritis in oratione *credentes*, accipietis → valamit kérendetek könyörgéstekben, *ha* hiendetek, elveszitek

(tömörítő igenév a fenti példák görög megfelelőjében is). A fentebb igenévi tömörítésben megjelent megengedő értelem is kibontható mellékmondattal:

> 21,32 Publicani autem et meretrices crediderunt ei. Vos autem *videntes* nec paenitentiam habuistis postea, ut crederetis ei → Az fukarok és az paráznák hivének neki, ti pedig, *kik* ezt láttátok, nem tértetek meg azután, hogy neki [ti. Keresztelő Jánosnak] hinnétek (görögben szintén igenév: ἰδόντες)[13]

Röviden visszatérve a *homo (est) tristis* 'az ember szomorú' típusú, névszói vagy igenévszói állítmányú szerkezetekhez, néhány megjegyzést tehetünk azoknak a mondatoknak a fordításáról, ahol a mondott szerkezet belső logikai felépítését megőrizve egy befogadó mondat állítmányának tárgya lesz, oly módon, hogy – a *homo abit tristis*-féle mondatokhoz hasonlóan – a melléknév (ill. igenév) a kommunikációs perspektíva fókuszába kerül. A *hominem tristem invenio* mondattípus szokásos magyar megfelelőjében a másodlagos predikációt datívuszi rag jelzi (*az embert szomorúnak találom*), az igenév azonban megőrzi a *-ván*/*vén* ragot (az adott mondattípusban az igenév preferenciális értelmezésben a tárgyhoz és nem a mondat alanyához kapcsolódik):

> 26,40 (vö. 26,43) Et venit ad discipulos et invenit eos *dormientes* → Akkor mene az ő tanítványaihoz, és találá őket *aludván* (hasonló szerkezet a görögben)

Az *invenire* '(valamilyen állapotban) találni' igén kívül elsősorban a *videre* 'látni' ige működik a tárggyá alakított igeneves attributív szerkezetek alárendelőjeként. A magyar fordítás a 'látni' típus szokásos mellékmondati bővítményeit alkalmazza (tehát nem *aludván lát,* hanem *aludni lát* vagy *látja, hogy alszik*). Így magyar megfelelők „accusativus cum infinitivo"-val:

> 3,16 vidit spiritum Dei *descendentem* sicut columbam et *venientem* super se → látá az Istennek lelkét *eljőni* mint egy galambot, és őrá *szállani*
> 26,64 videbitis Filium hominis *sedentem* a dextris Virtutis[14] et *venientem* in nubibus caeli → meglátjátok az Embernek Fiát *ülni* az Istennek hatalmas jobbja felől, és *eljőni* az ködökben (a görög szövegben mindannyiszor melléknévi igenév, amelyet a latin szöveg pontosan leképez)

Áttekinthetőbb, „verbum finitum"-ot tartalmazó mellékmondattal szerkesztve:

> 3,7 Videns autem multos pharisaeorum et sadducaeorum *venientes* ad baptismum suum, dixit eis → Mikoron pedig látta volna, hogy az

[13] Kevésbé tipikus kapcsolatban a mondat jelentősebb átalakítása sem kizárt, így az eredeti igenév szemantikai tartalmát a fordításban elvont főnév is hordozhatja: 11,1 *cum consummasset Iesus* praecipiens *Duodecim discipulis suis, transiit inde → mikoron elvégezte volna az tizenkét apostoloknak való* parancsolását*, elmene onnét*.
[14] var. *virtutis Dei*

> farizeusok és szadduceusok közül sokan *jőnének*[15] őhozzá, hogy megkereszteltetnének, mondá nekik

A főnévi igeneves átváltás lehetetlen, ha az állítmányi igenevek állítmányi melléknévvel vegyülnek (példánkban a *sanos* melléknévnek is ige felel meg):

> 15,31 ita ut turba miraretur videntes mutos *loquentes*, debiles *sanos*, et claudos *ambulantes*, et caecos *videntes* → úgyannyira, hogy az sokaság álmélkodnék rajta, mikor látnák, hogy az némák *szólnak*, az csonkák *épülnek*, az sánták *járnak*, az vakok *látnak* (a latin igenevek megfelelői a görögben is igenevek, mindkét példában)

Jellegzetes funkciója a főnévi csoportba nem integrált, de a mondat valamelyik főnévi csoportjával (rendszerint az alannyal) egyező *-ns* végű igenévnek az olyan módbeli pontosítás, amely – az „attributum praedicativum"-tól eltérően – nem válik a kommunikációs perspektíva elsődleges célpontjává. Ezt a módhatározói vagy időhatározói jellegű másodlagos predikátumot a magyarban legközvetlenebbül a *-ván*/*vén* végződésű igenév adja vissza:

> 14,19 *aspiciens* in caelum benedixit et fregit et dedit discipulis panes → az égre szemeit *felemelvén* hálákat ada az Istennek, és mikor megszegte volna az kenyereket, adá az tanítványoknak (a görögben is igenév: ἀναβλέψας)
> 14,25 Quarta autem uigilia noctis venit ad eos[16] *ambulans* supra mare → az éjszakának pedig negyedik részén mene hozzájuk Jézus az tengeren *járván* (περιπατῶν)

Szövegünkben az *-ns* végű latin igenév gyakran szolgál a befogadó mondat alanyához kapcsolódó cselekvéssor bővítésére, oly módon, hogy az elsődleges predikátummal kifejezett történés előzményét vagy folytatását a felszíni szerkezetben alárendelt formában fejezi ki, az alanyként szereplő főnévi csoporttal grammatikailag egyeztetve, de a főnévi csoportba nem integrálódva. Az előfordulások túlnyomó többségében a fordító alkalmazkodik a forrásszövegben talált mintához, ahogyan a latin szöveg is a görög megoldást ülteti át. A főigét megelőző vagy azt követő *-ván*/*vén* végződésű igenevek, ill. a köréjük épülő szerkezetek a cselekvések összefüggéseinek, adott esetben rétegezettségének bemutatásával hozzájárulnak a szöveg jellegzetes stílusának kialakításához. Időbeli sor első elemének igeneves kifejezését szemlélteti a következő példa:

[15] Feltételes mód a gyakran mellékmondati függőséget jelző latin kötőmód mintájára.
[16] var. *ad eos Iesus ambulans*

> 1,24 *Exsurgens* autem Ioseph a somno fecit, sicut praecepit ei angelus Domini → *Felserkenvén* pedig József az álomból, úgy cselekedék, az mint neki az angyal parancsolta vala (görögben passzív alakú igenév: ἐγερθείς)

Ez a kapcsolódás az elbeszélés tipikus fordulatává lesz helyváltoztatást vagy helyzetváltoztatást jelentő igenevek esetében, amelyek gyakran készítik elő a mondat főigéjét:

> 2,11 Et *intrantes* domum viderunt puerum cum Maria matre eius, et *procidentes* adoraverunt eum → És *bemenvén* az házba, megtalálák az gyermeket az Máriával, az ő anyjával, és *leborulván* tisztességet tőnek neki (görög igenevek: ἐλθόντες, πεσόντες)
> 8,33 Pastores autem fugerunt et *venientes* in civitatem nuntiaverunt omnia → Az pásztorok pedig elfutának, és az városba *bemenvén* tudtukra adák mindezeket (gör. ἀπελθόντες)

A fordító oly jellegzetesnek érezhette a kapcsolatot, hogy a ragozott igét tartalmazó időhatározói mellékmondatot is átalakíthatja e minta szerint:

> 12,9 Et cum inde *transisset*, venit in synagogam eorum → És *elmenvén* onnét mene az ő zsinagógájukba (csaknem szó szerinti ismétlés 15,29)[17]

A főige után helyezett igenevek tovább vihetik a cselekvések időbeli sorát:

> 20,20 Tunc accessit ad eum mater filiorum Zebedaei cum filiis suis, *adorans* et *petens* aliquid ab eo → Akkor mene őhozzája az Zebedeus fiainak anyja, az ő fiaival egybe, térdre *leesvén* és *akarván* őtőle valamit kérni
> 8,5-6 accessit ad eum centurio *rogans* eum et *dicens* → hozzája mene az centurio *kérvén* őtet és ezt *mondván* (a görög megfelelés mindannyiszor igenév)

Mind a módhatározói, mind a cselekvéssort időben bővítő *-ns* végű igenevek megfelelhetnek a fordításban valamilyen mellékmondatnak, amelyet a fordító feltehetően áttekinthetőbb szerkezetűnek érzett. Vonatkozó mellékmondat lesz a következő módhatározói kiterjesztésből:

[17] Feltűnő e két mondat görög szövegében a latin megfogalmazástól eltérő – viszont a magyarral egyező – igeneves megoldás: μεταβάς. A görög igenév feloldása időhatározói mellékmondattal gyakori a latin fordításban.

> 3,1-2 In diebus autem illis venit Ioannes Baptista *praedicans* in deserto Iudaeae et *dicens* → Akkor az időben előjöve Keresztelő János, *ki predikál vala* Júda országnak pusztájában, és ezt *mondja vala* (igenevek a görögben)

Egyidejűséget jelző melléknévi igenévi kiterjesztés felel meg magyar időhatározói mellékmondatnak a következő példában:

> 4,18 *Ambulans* autem iuxta mare Galilaeae, vidit duos fratres → *Mikoron pedig járna* Jézus az Galileának tengere mellett, láta két atyafiakat (görög περιπατῶν)

Az előidejűséget – és gyakran okot is – jelölő, előre helyezett melléknévi igenevet általában mellékmondattal adja vissza a fordító, ha az igenév érzékelést jelöl:

> 5,1 *Videns* autem turbas, ascendit in montem → *Mikoron pedig látta volna* az sokaságot, felméne egy hegyre (görög igenév: ἰδών)
> 8,10 *Audiens* autem Iesus, miratus est → Ezeket pedig *mikor hallotta volna* Jézus, elcsodálkozék (görög ἀκούσας)[18]

A mellékmondat kibonthat az igenévből egy olyan viszonyt, amely abban a domináns időviszony mellett implicit maradt. Így értelmezhetjük a *hogy* kötőszót (kb. 'azáltal, hogy' jelentéssel) a következő példában:

> 26,12 *Mittens* enim haec unguentum hoc supra corpus meum, ad sepeliendum me fecit → Mert *hogy* ez ez kenetet *töltötte* az én testemre, az én temetésemre nézve művelte (görögben igenév: βαλοῦσα)

Hasonlóan indokolt lehet egy árnyalat érzékeltetésére a feltételes kötőszó használata:

> 15,9 sine causa autem colunt me, *docentes* doctrinas mandata hominum → hiába tisztelnek pedig azzal is, *ha* oly tudományokat *tanítanak*, melyek embereknek parancsolatai (görög igenév: διδάσκοντες)

Az *-ns* végű igenév másodlagos predikációban betöltött szerepéből következik, hogy fennáll az átváltási lehetőség az (alárendelt elemekkel bővíthető) igenév és egy különálló, „verbum finitum"-ot tartalmazó mondat között. A világosabb tagolás kedvéért tehát a fordító a mondat transzformációs történetét visszafelé követve eljuthat két olyan (fő)mondat egymás mellé helyezéséhez, amelyek

[18] A latin szöveg klasszikus mintákhoz alkalmazkodva a *cum* 'amikor, miután' kötőszóval bevezetett mellékmondatokban kötőmódot használ. A fordító ezt feltételes móddal adja vissza, és ezt a módhasználatot átviszi az igenévből alakított mellékmondatokra.

megegyeznek egy főnévi típusú referenciában. Egyszerű példák, ahol a magyar szöveg az időviszonyokat kibontva jelzi, hogy az eredeti igenév a főigéhez képest korábbi vagy későbbi eseményt jelöl:

> 9,10 ecce multi publicani et peccatores *venientes* simul discumbebant cum Iesu et discipulis eius → íme sok publikánusok és bűnösök *jövének* őhozzája, *és* együtt Jézussal és az tanítványokkal letelepedének (görög igenév: ἐλθόντες)
> 2,13 ecce angelus Domini apparet in somnis Ioseph *dicens* → íme az Úrnak angyala megjelenék Józsefnek álomban, *és mondá* (görög igenév: λέγων)

Az igenévhez csatlakozó hosszabb alárendelt csoport indokolhatja a változtatást:

> 19,28 sedebitis et vos super thronos duodecim, *iudicantes* duodecim tribus Israel → ti is ültök tizenkét székekben, *és megítélitek* az Izraelnek tizenkét nemzetségét (görög igenév: κρίνοντες)[19]

Feltűnőbb azonban az ezzel ellentétes irányú átalakítás, vagyis két mondat egybeolvasztása határozói igenév segítségével. Helyváltoztatást jelölő igék esetében láttuk már, hogy az előrehelyezett 'amikor elment' típusú időhatározói mellékmondat egy gyakran képviselt mintát követve a fordításban 'elmenvén' típusú igenévvé lesz; a minta ugyanígy hat az eredeti mellérendelésre ('elment és' → 'elmenvén'):

> 2,8 Ite *et* interrogate diligenter de puero → *Elmenvén* oda szorgalmatosan értekezzetek meg az gyermek felől
> 9,25 intravit *et* tenuit manum eius → *bemenvén* megfogá az leányzónak kezét

Különböző átváltások révén stiláris változatossághoz juthat el a fordító. A következő példában a latin mondat mellérendelés formájában mutatja be a 'mozgás' és a 'kommunikáció' kifejezését, míg a magyar szöveg szokásos minta szerint az előbbit alárendeli az utóbbinak, viszont jobban szétválasztja az 'imádva odafordulás' (*adorabat*) és a 'beszéd' (*dicens*) mozzanatát. (A változatossághoz hozzájárul a *princeps unus* 'egy fejedelem' magyarázata vonatkozó mellékmondattal.)

[19] A *habere* ige használata a forrásszöveg igeneves mondatának jelentősebb átalakítását teheti szükségessé: 8,9 *Nam et ego homo sum sub potestate,* habens *sub me milites* → *Mert én is fejedelemség alá vettetett ember vagyok,* és vannak *az én hadnagyságom alatt vitézek*.

> 9,18 ecce princeps unus accessit *et* adorabat eum *dicens* → íme egy ember, *ki* a zsinagógának fejedelme vala, *eljővén* térdre esék őelőtte, *és mondá*[20]

A helyváltoztatást jelölő, előre helyezett igéken kívül is megtaláljuk a „verbum finitum" igenévre váltását szoros időbeli vagy logikai kapcsolatban:

> 27,60 advolvit saxum magnum ad ostium monumenti *et* abiit → nagy követ *tévén* az koporsó szájára, elmene (a görögben igenév)
> 13,44 (vö. 13,46) vendit universa, quae habet, *et* emit agrum illum → minden marháját *eladván* megveszi az mezőt (a görögben is mellérendelés)

2.1.2. Befejezett melléknévi igenév

A *dictus* típusú igenév (participium perfectum) olyan vonatkozó mellékmondatból származtatható, ahol a vonatkozó névmás a mellékmondat állítmányának tárgya; a *dicens* típusnál alkalmazott sémát módosítva a „*homo* V + *hominem dixi* → *homo quem dixi* V → *homo dictus* V" képletet kapjuk (NP_m V + $NP_{m\ acc}$ *mondtam* → NP *akit mondtam* V → *mondott* NP V). A *dictus* és *mondott* típusokat 'befejezett' jelentésű igenevekként tartjuk számon, alapvető jelentésmozzanatuk azonban az, hogy a 'nem-aktív' igenemhez tartoznak; 'befejezett' jelentésük a kontextus alakulása szerint sokszor felfüggesztődik. (Így egy *divisus est* 'fel van osztva' kifejezésről olykor nehéz megmondani, hogy eredményt vagy előzményre nem utaló állapotot jelöl[21].) Hasonlóan a *-ns* végű igenévhez, ez a *-tus*/*sus* végű igenév is használatos jelzőként a főnévi csoportban (ill. a főnévi csoporthoz egyeztetés révén kapcsolt, alárendelést is tartalmazó „participium coniunctum"-ként), főnevesülhet, és megjelenhet az elsődleges predikációt kibővítő másodlagos predikátumként is.

A főnévi csoporton belül a *-tus*/*sus* végű igenév magyar fordítására közvetlenül kínálkozik a *-t*/*tt* végű igenév:

> 23,27 similes estis sepulcris *dealbatis* → hasonlatosak vagytok az *megfehérített* koporsókhoz (görög nem-aktív befejezett igenév: κεκονιαμένοις)

---

[20] Az igeneves alárendelés a latinban kétségkívül részben a görög mintát utánozza, a görög eredeti azonban még gazdagabb igenevekben. Az idézett 2,8-ban a 'menjetek el' helyén 'elmenvén' található, mint a magyarban (πορευθέντες); 9,25 hasonló (εἰσελθών); a 9,18 görög megfelelője a 'kifejezte tiszteletét' (*adorabat*) központi elem előtt és után is igenevet használ (ἐλθών, λέγων).

[21] Ez az igenév kopulához társítva többé-kevésbé grammatikalizálódott körülírásként a latin igerendszerben a befejezett szemléletű passzívum jelölésére használatos: ezen a ponton a rendszer nem nyújt egyszerű igelakot. Jegyezzük meg, hogy az említett aspektuális bizonytalanság az egyik kiindulópontja volt a folyamatos szemléletű szintetikus passzívum eltűnésének és körülírt formával történő helyettesítésének (*dividitur* helyett *divisus est*). A latin befejezett melléknévi igenév jelentéskörének pontos leírására vö. pl. Bassols de Climent (1948: 148–9).

12,20 Arundinem *quassatam* non confringet → Az *megtöródött* nádat nem rontja el (előzőhöz hasonló görög alak: συντετριμμένον)

Ez a megfelelés az igenév főnevesülésekor is működik:

24,31 congregabunt *electos* eius a quattuor uentis → az ő *választottait* egybegyűjtik az négy szélekről
25,34 Venite, *benedicti* Patris mei → Jertek el, én Atyámnak *áldottai* (mindkét példában főnevesült igenév a görög szövegben is)

A fordítás visszaadhatja a főnévi csoportba lépő igenevet a neki alárendelt szintagmákkal együtt (a latinban „megszakított főnévi csoport" is lehetséges):

13,44 Simile est regnum caelorum thesauro *abscondito* in agro → hasonlatos az mennyeknek országa az mezőben *elrejtett* kincshez
5,14 Non potest civitas abscondi supra montem *posita* → Nem rejtethetik el a hegyen *építettetett* város (a görög szövegben e két idézett mondat szórendje pontosan ugyanaz, mint a latinban, vö. *civitas* (…) *supra montem posita* = πόλις (…) ἐπάνω ὄρους κειμένη)

Mindamellett a nagyobb világosság követelménye előírhatja vonatkozó mellékmondat használatát az igenév helyett, így a következő, a fordító által feltehetően bonyolultnak érzett mondatban:

12,25 Omne regnum *divisum* contra se desolatur, et omnis civitas vel domus *divisa* contra se non stabit → Minden ország, *valamely magában meghasonlik*, elpusztul, és egy város is vagy ház népe, *amely meghasonlik magában*, meg nem maradhat (nem-aktív igenév a görögben is: μερισθεῖσα)

Egy magyar vonatkozó mellékmondat megfelelhet a főnévként használt melléknévi igenévnek is, így a következő példában egy egyszerű átalakítás visszavezet az igenév forrásához, egy passzív mellékmondathoz:

13,35 eructabo *abscondita* a constitutione mundi → kimondom azokat, *melyek* az világ fundamentumának felvetésétől fogva *eltitkoltattak volt* (az *abscondita* görög megfelelője hasonló főnevesült passzív igenév: κεκρυμμένα 'az elrejtett dolgok')

Egyszerűbb szerkezetekben lehetséges az ellenirányú mozgás, azaz a mellékmondat igenévvé tömörülhet:

> 10,6 (vö. 15,24) potius ite ad oves, *quae perierunt* domus Israel → menjetek inkább az Izraelnek *eltévelyedett* juhaihoz (a görög eredetiben szintén igenév, névelős értelmezőként hátravetve: πρὸς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα)

A kopulaként használt befejezett melléknévi igenév, mint szó volt róla, passzív vagy azzal rokonítható szerkezetet hoz létre a latinban; a magyar fordítás ezt könnyen megfeleltetheti egy „*van* + *-va*/*ve*" típusú mondatnak, ahol a határozói igenév szenvedő és befejezett értelmű[22]:

> 11,10 Hic est, de quo *scriptum est* → Mert ez az, kiről *meg vagyon írva* (a görögben egyszerű passzív perfectum: γέγραπται 'megíratott')

Ugyanakkor a fordítónak itt rendelkezésére áll a magyar szintetikus szenvedő ige. A latinban lehetséges a kopula megtakarítása:

> 22,4 tauri mei et altilia *occisa*[23], et omnia *parata* → az én tulkaim és madaraim *megölettettek*, és mindenek *készek*

Szövegünkben a „participium perfectum" másodlagos predikátumként és egyben a kommunikációs perspektíva célpontjaként kapcsolódhat a mondat valamely főnévi csoportjához, elsősorban tárgyához. A szenvedő értékű határozói igenév itt is használható a magyarban:

> 12,44 invenit (sc. domum)[24] vacantem, scopis *mundatam* et *ornatam* → találja azt (sc. a házat) üresen, szépen *megseperve* és *ékesítve* (három tárgyesetű igenév a görögben)

Az *-ns* végű igenévhez hasonlóan a *-tus*/*sus* végű igenév is kapcsolódhat úgy egy főnévi csoporthoz (leginkább az alanyhoz), hogy nem lesz fő kommunikációs célpont, de az elsődleges állítmányhoz mód-, ok- vagy időhatározói jellegű pontosítást szolgáltat. Ennél az igenévnél is megfigyelhető, hogy a kapcsolat az elsődleges állítmánnyal nem mindig egyformán szoros, tehát az igenév sokszor egy időbeli sor kibővítőjeként is felfogható. A tipikus megfelelés a magyarban a határozói igenév:

---

[22] Úgy tűnik, hogy a *-t*/*tt* végű igenév a magyarban főként melléknévi értelemben tölt be állítmányi szerepet, nem utalva közvetlenül valamilyen előző történésre (*nyitott ajtó*, *adott körülmények*; ezért feltűnő az ismert Babits-verscím: *Örök dolgok közé legyen híred beszőtt*).

[23] Egyes változatokban a kopula megjelenik: *occisa sunt*. A *parata* (= *parata sunt*) fordításaként egyszerűbbnek látszott a melléknév. A görög szövegben kopula nélküli igenév (τεθυμένα) és melléknév (ἕτοιμα) található.

[24] var. *invenit eam*

> 21,29 Ille autem respondens ait: „Nolo”; postea autem paenitentia *motus* abiit → És az felelvén mondá: „Nem megyek”, de aztán *meggondolván magát*[25] elmene
> 20,34 *Misertus* autem Iesus, tetigit oculos eorum → És *könyörülvén* rajtuk illeté az ő szemeiket (görög igenév mindkét példában)

Az időbeli sort jellegzetesen egészíti ki egy előrehelyezett, mozgást jelentő igenév, legtöbbször *egressus* 'kimenvén, elmenvén' (ἐξελθών)[26]:

> 15,21 Et *egressus* inde Iesus, secessit in partes Tyri et Sidonis → *Kimenvén* onnét Jézus mene Tírusznak és Szidónnak tartományába

A szerkesztés tovább lazul, ha az igenév kilép alárendelt helyzetéből és a fordításban „verbum finitum”-má lesz – ami persze lehetővé teszi egy rejtett jelentésárnyalat (a következő példában ellentétviszony) kibontakoztatását:

> 14,9 Et *contristatus* rex propter iuramentum et eos, qui pariter recumbebant, iussit dari (sc. caput Ioannis Baptistae) → És *megszomorodék* az király, *de* az ő esküvéseiért és az lakodalmasokért parancsola előhozatni (sc. Keresztelő János fejét) (a mondatot szenvedő alakú igenév vezeti be a görögben is: λυπηθεὶς ὁ βασιλεὺς)

2.1.3. Beálló melléknévi igenevek

2.1.3.1. A -turus/surus *végű igenév*

Ez az aktív igenemhez tartozó és utóidejűséget jelölő igenév („participium instans activi”) latin szövegünkben kizárólag igenévszói állítmányban, kopulától kísérve jelenik meg, noha egyébként a többi melléknévi igenévhez hasonlóan főnévi csoport elemeként is használatos. Az itt szereplő fordulat nagyjából jövő idővel egyenértékű. A hagyományos, szintetikus jövő idő, amely néhány évszázad múlva eltűnt a nyelvből, a *Vulgatá*ban még teljes jogú tagja az ige alakrendszerének; a 'jövő' érték szóban forgó körülírása feltűnő módon legtöbbször a 'jönni' igével, az *X. venturus est* ('X. jönni fog / eljövendő', hagyományos *veniet*) típusú kifejezésekben fordul elő. Tárgyatlan igéről lévén szó, a magyarban kínálkozik az *-andó*/*endő* végű, szintén jövőre utaló igenév (amely tárgyas igék esetében többnyire passzív jelentésű), a fordító azonban kevésszer él ezzel a megoldással:

> 16,27 Filius enim hominis *venturus est* in gloria Patris sui → Mert az Embernek Fia *eljövendő* az ő Atyjának dicsőségével

[25] Szó szerinti fordításban: 'megbánástól indíttatva'.
[26] Az alanyhoz tartozó cselekvést jelölő igenév: 'aki kiment' (a deponens *egredi* igéről vö. 5. jegyzet; *misertus* helyzete hasonló).

Viszont – kihasználva a magyar jelen idő kontextuálisan megalapozható ’jövő’ értékét – alapmegoldásként a jelenhez fordul:

> 24,44 (vö. 24,42) qua nescitis hora, Filius hominis *venturus est* → amely órában nem gondolnátok, abban *jő el* az Embernek Fia
> 26,21 Unus vestrum me *traditurus est* → Tiközületek egy ma *elárul* engemet

A „verbum finitum”-mal történő fordítás lehetővé teszi a jövőben rejlő ’szükségesség’ mozzanat kibontását:

> 17,12 sic et Filius hominis *passurus est* ab eis → ezenképpen következik, hogy az Embernek Fia is *szenvedjen* őtőlük
> 24,6 *Audituri* enim *estis* proelia et opiniones proeliorum → Következik ez is, hogy *halljátok* hadakozásukat és hadakozásuknak híreit [további igék felszólító módban][27]

2.1.3.2. A **-ndus** *végű igenév*

Ez az igenév („participium instans passivi”), amely a nem-aktív igenemen belül jelöl utóidejűséget, ill. ezzel összefüggésben szükségességet, ritka latin szövegünkben. Ha igenévszói állítmányban szerepel, fordítása történhet szenvedő igével, amely valamiképp utal a jövőre:

> 17,22 Filius hominis *tradendus est* in manus hominum → Az Embernek Fia *jövendőbe adattatik* az emberek kezébe (a görögben μέλλει + szenvedő főnévi igenév)

A következő példában ez az igenév névszói állítmányként szükségességet jelöl egy mondást jelentő igének alárendelt, általános ágensű mondatban: *dicit cavendum a* + NP ’azt mondja, tartózkodni kell + NP-tól’. A fordítás kifejtett mellékmondattal történik:

> 16,12 Tunc intellexerunt quia non dixerit *cavendum* a fermento panum, sed a doctrina pharisaeorum et sadducaeorum → Akkor megérték, hogy nem arról szólott volna, hogy az kenyérnek kovászától, hanem *hogy* az farizeusok és szadduceusok tudományától *oltalmaznák meg magukat* (a görögben a mondást jelentő igétől függő főnévi igenév)

[27] A ’szükségesség’ jegyét mindkét példában a *következik* ige vezeti be, amely a *sic et* ’ugyanígy’, ill. *enim* ’ugyanis’ kifejezések tartalmát hangsúlyozza. A görög szöveg latin fordítása az *-urus est* körülírással különböző egyszerű igealakokat és más jövőre utaló kifejezéseket ad vissza, közöttük a jövő idő egyik jellegzetes körülírását (μέλλει + főnévi igenév).

2.2. Melléknévi igenévvel szerkesztett mellékmondat

A folyamatos és a befejezett szemléletű melléknévi igenév egyaránt viselkedhet egy mellékmondat állítmányaként oly módon, hogy nem egyezik nyelvtanilag a főmondat egyetlen főnévi csoportjával sem. Különállásának és egyben függő helyzetének jelölője, hogy – a vele egyező mellékmondati „alannyal" együtt – a latinban ablatívuszba kerül. A szerkezet ezért a „független ablatívusz" (ablativus absolutus) nevet kapta (megfelelője a görögben genitivus absolutus). A főmondathoz képest időviszonyt (és gyakran ezzel összeszövődő oksági viszonyt) jelöl, a használt igenévtípus szerint az egyidejűség vagy az előidejűség jegyével.

A magyar fordítónak rendelkezésére áll a *-ván/vén* végződésű igenév hasonló szerkesztése (a magyar szintagmában nem jelenik meg az alanyesettől különböző eset a különállás és a függőség jelölésére). Ezzel a lehetőséggel azonban a fordító alig él. Alakíthatja ugyanis a mondatot úgy, hogy a határozói igenevet tartalmazó mondatdarab alanya azonos legyen a főmondat alanyával, továbbá kibonthatja az igeneves szerkezetbe sűrített viszonyt „verbum finitum"-ot tartalmazó mellékmondattal.

A latin „ablativus absolutus"-hoz hasonló „független" igeneves mellékmondatot választott a fordító a következő példában:

> 9,33 *eiecto daemone*, locutus est mutus → az ördögöt *kiűzvén* abból megszólala az néma (szó szerinti fordítás volna: *az ördög kiűzetvén* [ti. *Jézus által*]; ugyanezen fordulat a görög szövegben, szenvedő igenévvel és „genitivus absolutus"-szal: ἐκβληθέντος τοῦ δαιμονίου)

A latin „ablativus absolutus" mondaton belüli elszigeteltsége sokszor feloldható úgy, hogy az igenév alanya a főmondat alanyával lesz azonos, és így ad hozzá időbeli vagy mondatbeli kiterjesztést a főmondathoz (ugyanúgy, mint amikor a határozói igenév eleve a főmondat alanyával grammatikailag egyező latin igenévnek felel meg):

> 21,17 *relictis illis*, abiit foras extra civitatem in Bethaniam → *őket elhagyván*, kimene az városból Betániába (a magyar fordítás szó szerint a *relinquens illos* kifejezésnek felelne meg)
> 15,39 *dimissis turbis*, ascendit in naviculam → *elbocsátván az sokaságot* hajóba üle (ugyanígy aktív szerkezetté alakítva a latinban *dimittens turbas* volna; a görögben mindkét példában a főmondat alanyával egyező előidejű, aktív melléknévi igenév szerepel, ami a magyar megoldásra emlékeztet)

Ha a két tagmondat alanya nem közelíthető egymáshoz a fent leírt módon, a magyar fordítás jellegzetes megoldása az időhatározói mellékmondat:

> 14,15 (vö. 14,23; 16,2; 26,20) *Vespere* autem *facto*, accesserunt ad eum discipuli → És *mikor estvefelé volna*, hozzája menének az tanítványok (a

két alany említett távolsága következtében a latin kifejezés valamennyi változatának „genitivus absolutus” felel meg a görögben: változatlanul a latinnak megfelelő ’este keletkezvén’ jelentéssel: ὀψίας γενομένης)
9,18 [egyidejűségként bemutatott viszony:] Haec *illo loquente* ad eos, ecce princeps unus accessit et adorabat eum → *Mikor ezeket mondaná Jézus*, íme egy ember, ki (az zsinagógának)[28] fejedelme vala, eljővén térdre esék őelőtte (a görögben is folyamatos szemléletű melléknévi igenév a „genitivus absolutus”-ban: αὐτοῦ λαλοῦντος)

2.3. Főnévi igenév

A főnévi igenév (infinitivus) mondatbeli viselkedését vizsgálva egyszerűbb és bonyolultabb szférákat különböztethetünk meg. Egyrészt a latinban és a magyarban is létezik az igéknek egy olyan köre, amely megenged, sőt szükségessé tesz főnévi igenévi kiterjesztést oly módon, hogy az igenév mélyszerkezeti alanya a főigéhez képest nem változik. A főige kifejezhet modalitást (szükségességet, lehetőséget vagy ezekkel rokon árnyalatokat), mozgást jelentő igék esetében pedig cél jelölésével egészülhet ki (*akarok* / *tudok* / *szeretnék* / *félek szólni*; *megyek szólni*). Bonyolultabbak a viszonyok, ha a főigétől olyan infinitívuszos tárgyi mellékmondat függ, amelynek új mélyszerkezeti alanya van, de ennek kifejezése a felszíni szerkezetben a főigével is fenntart valamilyen vonzatszerű szemantikai kapcsolatot (*hagyom* / *látom őt menni*). Az igeneves mellékmondat azonban a latinban (és a görögben) ilyen kapcsolat híján is működhet, a függőség jeleként a mélyszerkezeti alanyt felszíni tárgyesetté alakítva (**parancsolom* + *őt menni*).

A modalitást vagy mozgást jelentő igékhez csatlakozó és a mélyszerkezeti alanyt fenntartó főnévi igenév elvileg fennmarad a fordításban:

2,22 *timuit* illuc *ire* → *nem mere odamenni*
14,23 *ascendit* in montem solus *orare* → *elmene* az hegyre magának *imádkozni* (a görög szerkezetek hasonlók)

Mindamellett a mozgást jelentő igék mellett jóval szokásosabb az explicit, célhatározói *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondat:

8,29 *Venisti* huc ante tempus *torquere* nos? → Jöttél ide, *hogy* minket *gyötrenél* idő előtt?
20,28 Filius hominis *non venit ministrari* sed *ministrare* → az Embernek Fia *nem jött, hogy szolgáljanak neki*, hanem *hogy ő szolgáljon* (a görög szövegben főnévi igenevek; az utóbbi példában a latinhoz hasonlóan szenvedő, majd cselekvő igenév)

[28] Zárójeles kiegészítés a szövegben.

Az infinitívuszos tárgyi mellékmondat fordítása jellegzetesen kifejtett idejű tárgyi mellékmondattal történik, amely a főige jelentése szerint tartalmazza vagy nem tartalmazza a 'szükségesség' jegyét. Szövegünkben a mellékmondat igéi mind a 'szükségesség' modalitása felé orientálódnak[29]:

> 13,30 *Sinite* utraque *crescere* usque ad messem → *engedjétek, hogy* mind az kettő *növekedjék* együtt az aratásig[30]
> 3,7 quis *demonstravit* vobis *fugere* a futura ira? → kicsoda *intett meg* titeket, *hogy* az Istennek következendő haragját *eltávoztatnátok*? (a latinhoz hasonló szerkesztések a görögben)

Az itt szereplő igék: *sinere* 'hagyni, engedni (valamit)', *demonstrare* 'megmutatni (valakinek valamit)' valamilyen vonzatszerű kapcsolatot tartanak fenn a mellékmondat mélyszerkezeti alanyát kifejező *utraque* 'mindkettőt', *vobis* 'nektek' szavakkal.

Tárgyeset és főnévi igenév mellékmondati összekapcsolása kifejtheti a latinban egy főmondati állítmány tartalmát vonzatszerű felszíni kapocs nélkül. Ezt a klasszikus latinban gyakran alkalmazott mellékmondattípust szövegünkben leggyakrabban a *iubere* 'parancsolni' igével találjuk, amelynek szokásos magyar megfelelője felszólító értelmű tárgyi mellékmondat:

> 14,28 *iube* me *venire* ad te super aquas → *parancsolj, hogy* hozzád *mehessek* az vizeken

A következő, két mellékmondatot tartalmazó szekvenciában az első főnévi igenevet megőrzi a magyar fordítás:

> 14,22 *iussit* discipulos *ascendere* in naviculam et *praecedere* eum trans fretum → *kényszeríté* Jézus az ő tanítványait hajóba *ülni*, hogy elől *elmennének* az túlsó partra (a görögben tárgyeset és főnévi igenév mindkét példában)

A latin (és a görög) mondat nem feltétlenül tölti ki a tárgyi pozíciót (az előző példákban *me*, *discipulos*), ha a kontextus ezt megengedi; a fordító alkalmazkodik ehhez az eljáráshoz (a példában szenvedő infinitívusz, akárcsak a latinban és a görögben):

---

[29] Valójában a 'szükségesség' jegyét nem tartalmazó *video eum venire* 'látom őt jönni' típusú „accusativus cum infinitivo" a kései latinban visszaszorul; helyettesítője a *video quod* / *quia uenit* 'látom, hogy jön' típusú kötőszavas mellékmondati szerkesztés, vö. pl. 17,12 *Dico autem uobis quia* (var. *quod*) *Elias iam venit → De mondom nektek, hogy az Ilyes már eljött*.

[30] A *sinere* igével található főnévi igeneves megfelelés is: 24,43 non sineret perfodi *domum suam* → nem hagyná *megásni az ő házát*. A főnévi igenév passzív értékét ('a ház megásatik / feltöretik') a latin (és a görög) morfológiailag jelzi, a magyar fordítás hagyatkozhat a kontextusra.

> 14,9 rex (…) *iussit dari* (sc. caput Ioannis Baptistae) → az király (…) *parancsola előhozatni* (sc. Keresztelő János fejét) (ἐκέλευσεν δοθῆναι) (a példában a *iussit* 'parancsola' tárgyán kívül a *dari* 'előhozatni' tárgya is hiányzik)

Ebben a szerkezeti típusban a fordító számára a *iubere* igéhez képest egyszerűbbnek tűnt a személytelen *oportet* 'kell', amelynek mellékmondatát személyragos vagy személyrag nélküli főnévi igenévvel (és esetleg datívusszal) adja vissza (δεῖ + tárgyeset + főnévi igenév a görögben):

> 24,6 *oportet* enim *haec fieri*[31] → mert *szükség mindezeknek meglenni*
> 26,35 Etiam si *oportuerit me mori* tecum, non te negabo → Ha *meg kell* veled *halnom* is, meg nem tagadlak tégedet

Szövegünkben ritka az alanyi szerepű – és így nem főigétől függő – infinitívusz; a fordító megőrzi a bonyolult mondatszerkesztés ellenére:

> 15,20 non lotis autem manibus *manducare* non coinquinat hominem → mosdatlan kézzel *enni* pedig nem fertőzteti meg az embert (főnévi igenévi alany a görögben is)

Jegyezzük meg végül, hogy a fordító kihasználhatja a főnévi igenév és az igéből képzett elvont főnév közötti rokonságot, és használhatja ez utóbbit absztraktabb jelentésű mondatban:

> 5,17 Nolite putare quoniam ueni *solvere* Legem aut Prophetas; non veni solvere, sed adimplere → Ne gondoljátok, hogy jöttem az törvénynek és az prófétáknak *eltörlésére*; nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább hogy betöltsem

2.4. Gerundium

Az igei vonzatot megőrző, egyébként azonban (korlátozott mértékben) névszóként ragozható, *-nd-* képzős igenév, a „gerundium" jelentésében és használatában a magyar *-ás*/*és* képzős főnevekhez áll közel. Szövegünkben legtöbbször *ad* elöljárós, irányt vagy célt jelölő tárgyesete fordul elő, amelynek magyar megfelelője ragos (ill. névutós) főnév vagy célhatározói mellékmondat:

> 26,12 Mittens enim haec unguentum hoc supra corpus meum, *ad sepeliendum me* fecit → Mert hogy ez ez kenetet töltötte az én testemre, *az én temetésemre nézve* művelte

[31] var. *oportet enim fieri*

> 20,19 tradent eum gentibus *ad illudendum* et *flagellandum* et *crucifigendum* → adják őtet az pogányok kezébe, *hogy megcsúfolják*, *megostorozzák* és *megfeszítsék*

A gerundium szövegünkben előforduló másik alakja a genitívusz. A fordításban ez kiszabadul a birtokviszonyból és önálló főnévi igenévvé vagy határozóragos főnévvé lesz:

> 9,6 Filius hominis habet potestatem in terra *dimittendi* peccata → az embernek fiának vagyon hatalma az földön *megbocsátani* az bűnt
> 11,15 = 13,9 Qui habet aures *audiendi*, audiat → Akinek vagyon füle az *hallásra*, hallja

A latin gerundium görög (elöljáró nélküli vagy elöljárós) főnévi igenévnek felel meg.

3. Összegezés

A tanulmány lezárása előtt szeretnék két általánosabb megjegyzést tenni. Egyrészt a források és a fordítás összevetéséből kiviláglik, hogy Károli Gáspár sikerrel ültette át magyarra az eredeti szövegek egységes tónusát, a pontos elbeszélés dísztelen pátoszát. Az elemzés megmutatta, hogy bizonyos pontokon a fordító önkéntelenül is előnyben részesített olyan mondattani megoldásokat, amelyek a stiláris egységet erősítették. A legjellegzetesebb eljárás e téren a két mondatból álló szekvenciák összevonása egyetlen mondattá határozói igenév segítségével, gyakori latin fordulat utánzásaként (*intravit et tenuit* → *bemenvén megfogá* típus, l. fentebb). Másrészt a magyarban nem létező vagy nem szokásos igei fordulatok ekvivalensét a fordító – rendszeres vagy alkalmi megoldások formájában – mindig gondosan kidolgozza (példa lehet a „*habere* + tárgyeset” ’birtokolni valamit’ fordítása, l. 10. és 19. jegyzet).

A latin és a magyar szöveg összehasonlítása (háttérben a görög eredetivel) igazolja munkahipotézisünket: Károli Gáspár fordítása pontosan követi a latin mintát a mondatok jelentését illetően, és általában alkalmazkodik hozzá a szintagmatikus elrendezés tekintetében is. Elemzésünkben a tipikus megfeleléseken kívül igyekeztünk rámutatni azokra a pontokra, ahol a nyelvtani rendszerek közötti különbség a fordítót útkeresésre kényszerítette; ezek az eredetibb megoldások jól illeszkednek a szöveg egészébe. A szöveg koherenciájára a fordító egyébként mindenkor ügyelt, ez zárójeles kiegészítéseiből is látszik. A latin szöveg értő tolmácsolása és a magyar nyelv pontos és alkotó kezelése a vizsgált grammatikai területen így kiváló összhangba kerül; további nyelvtani és szókincsbeli elemzések még sokféle nyelv- és stílustörténeti haszonnal járhatnának.

Források

A Károli-szöveget internetes régi magyar adatbázis alapján idézem (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-search.html).

Latin szöveg: *Novum Testamentum Latine* (szerk. Nestle–Aland). Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart, 1984.

Görög szöveg: *Greek–English New Testament = Novum Testamentum Graece* (szerk. Nestle–Aland). Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart, 1981.

Hivatkozások

Amphoux, Chtistian-Bernard (szerk.) 2014. *Manuel de critique textuelle du Nouveau Testament*. Safran. Brüsszel.

Bassols de Climent, Mariano 1948. *Sintaxis histórica de la lengua latina II*. Escuela de Filología de Barcelona. Barcelona.

Chomsky, Noam 1966. *Cartesian Linguistics*. Harper – Row. New York.

É. Kiss Katalin 1999. *Mondattan*. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris. Budapest. 15–184.

Horváth László 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kiss Sándor
Debreceni Egyetem
Francia Tanszék
kiss.sandor@arts.unideb.hu

Milyen fordítási elv szerint jött létre a Károli-biblia? Az Ótestamentum nyelvének vizsgálata a forrásszöveg(ek) fényében

Koltai Kornélia

Bevezető[1]

Tanulmányom témája a Károli-biblia (Vizsoly, 1590) fordítási elveinek bemutatása a feltételezett forrásszövegek tükrében – leszűkítve a vizsgálatok körét az Ótestamentum-fordításra.

Írásom a következőképpen épül fel. Először is áttekintem azokat a részleteket Károli *Elöljáróbeszéd*éből, amelyekben a forrásszövegekre, illetve a saját fordítására reflektál. Ezt követően térek rá a forrásokra. A források rövid bemutatása után az összehasonlító elemzésem módszertanát és magát az elemzést: négy ótestamentumi fejezet kontrasztív vizsgálatát ismertetem, majd a vizsgálatok alapján feltárt eredményeket közlöm. Menet közben szót ejtek a kutatás korlátairól is. Végezetül pedig az eredményekből kiindulva, azokkal szoros összefüggésben – s a vizsgálat korlátozott voltát is szem előtt tartva – megfogalmazom, hogy Károli milyen fordítási elv-elvek mentén hozhatta létre az első teljes magyar nyelvű bibliafordítást – már ami az Ótestamentumot illeti.

Tanulmányommal remélhetőleg sikerül árnyalnom a szélsőséges vélekedéseket Károli héber forráshasználatával és hébertudásával összefüggésben, valamint célom, hogy újabb lendületet vegyenek a Károli-biblia forrásszövegeivel, fordítástechnikai vonatkozásával kapcsolatos kutatások is.

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2018. *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 120–147.

[1] Jelen tanulmány az NKFIH K-125486 számú kutatási pályázathoz kapcsolódik.

A Károli-fordítás forrásszövegeire és a fordított szövegre reflektáló részletek az *Elöljáróbeszéd*ből

*Elöljáróbeszéd*ében Károli leszögezi, hogy a „zsidó betű" mint kútforrás rendelkezésére állt az „Ótestamentom könyveinek" fordításakor,[2] de nagyban támaszkodott a *Vulgata*-„editióra",[3] a *Septuagintá*ra,[4] illetve más, korabeli latin fordításokra is; valamint „sok tudós bölcs magyarázó" meglátását, értelmezését is beépítette munkájába.

A kortárs latin fordítások létrehozóit meg is nevezi: Vatablus, Münster, Pagninus és Tremellius.

> „(…) ez Bibliának fordításában nem köteleztük magunkat az Vulgata editióhoz, (…) hanem követtünk sok jámbor tudós embereket és azoknak fordítását, az hetven magyarázóknak görög nyelvre való fordításokat. Vatablust, Munsterust, Pagninust, Tremelliust (…), ezmellett sok tudós bölcs magyarázókat."[5]

A *Vulgatá*hoz ambivalensen viszonyul: egyfelől azt állítja Jeromos latin fordításáról – a reformáció szellemében –, hogy nem tökéletes, vannak benne hibák,[6] amelyeket csak az újabb latin fordítások orvosolhatnak,[7] ugyanakkor elismeri azt is, hogy nem tudta figyelmen kívül hagyni vállalkozásához, számos esetben rászorult a *Vulgata* segítségére. Összességében igen nagy figyelmet szentel az *Elöljáróbeszéd*ben Jeromos fordításának, direkt és indirekt módon vitázva a tridenti zsinat azon határozatával, amellyel az Egyház a *Vulgatá*t hivatalos Bibliájává, kanonikus rangra emelte.

> „Azért jóllehet, a Jeronymus Bibliájának méltóságát mi helyén hagyjuk, és távol legyen mitőlünk, hogy azt szidalmaznónk (…). Sőt (…) azt mondjuk, hogy azzal mi is igen segíttettönk és azholott a szükség hozza, örömest élünk vele. De ahhoz magunkat semmiképpen nem akarjuk kötelezni (…)."[8]

---

[2] Vö. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 180). A Biblia Hebraica Stuttgartensia (BHS)-kiadáson (German Bible Society. Stuttgart, 1967/77) alapuló digitális szöveg a következő oldalon érhető el: https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/biblia-hebraica-stuttgartensia-bhs/read-the-bible-text/ (letöltés ideje: 2017.09.05.).

[3] A stuttgarti *Vulgata*-kiadáson (Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart, 1983[3]) alapuló digitális szöveg a következő oldalon érhető el: http://drbo.org/lvb/index.htm (letöltés ideje: 2017.10.05.).

[4] Az Alfred Rahlfs és Robert Hanhart által szerkesztett *Septuaginta*-kiadáson (Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart, 2006[2]) alapuló digitális szöveg a következő oldalon érhető el: https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/ (letöltés ideje: 2017.10.05.).

[5] Zvara Edina szövegközlése, l. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 179).

[6] Vö. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 182–4).

[7] Vö. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 186).

[8] Zvara Edina szövegközlése, l. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 182).

Károli arra is kitér az *Elöljáróbeszéd*ben, hogy amennyiben a héber, illetve a latin nyelvű kifejezések-szövegrészek grammatikailag nem bizonyultak megfelelőképpen átültethetőknek, akkor ő a magyar nyelv szabályaihoz igazodott.

> „(…) idegen szólásnak módját nem követtük, sőt inkább azmi darabosnak tetszett, vagy az zsidó, vagy az deák szólásnak módjában, annak is kimondásában az magyar nyelvnek szólásának módját követtük."[9]

A klasszikus, illetve kortárs latin nyelvű fordításokon kívül magyar, részleges, a reformáció szellemében készült bibliafordításokra is hivatkozik: konkrétan Heltai Gáspár és Melius Juhász Péter munkáira, melyek néhány évtizeddel korábban kerültek kiadásra.

> „Bizony az Heltai Gáspár munkája és az Melius Péteré bizonságot tészen arról, hogy találtattak volna olyak ezelőtt is, kik az munkát nem restellették volna, ha az fejedelmek arra gondot viseltek volna, az tanítókat felébresztették volna (…)."[10]

A felhasznált források-fordítások felsorolása mellett többször szóba hozza azokat a tekintélyes tudósokat is, akiknek az értelmezései segítették a megértésben, s ezáltal hozzájárultak a helyes magyar nyelvű megoldások megtalálásához.

> „Követtönk ez fordításban sok jámbor tudós embereket, kik az zsidóból, azmely nyelven íratott az Ótestamentom, igazán fordították az Bibliát, mint Vatablust, Pagninust, Munsterust, Tremelliust (…), követtük az Vulgata editiót is, és ezmellett sok magyarázó doktorokat. Azkik ezelőtt valami részt fordították az Bibliában, azokat is nem utáltuk meg, hanem megtekintettük."[11]

Az *Elöljáróbeszéd* tanúsága szerint tehát nem csupán az eredeti héberre támaszkodott Károli az Ótestamentum-fordítás elkészítésekor, ilyen értelemben a reformáció „Hebraica veritas"-elvét csak megszorításokkal érvényesítette.

Kérdés azonban, hogy mennyire lehet tényként elfogadni az *Elöljáróbeszéd*ben feltüntetett adatokat.[12] A kutatónak nincs más lehetősége, minthogy a célnyelvi szöveg alapján rekonstrukciós metodikával alátámassza vagy éppen megkérdőjelezze ezen információk hitelességét.

---

[9] Zvara Edina szövegközlése, l. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 186).
[10] Zvara Edina szövegközlése, l. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 185).
[11] Zvara Edina szövegközlése, l. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 185).
[12] Különösen is megfontolandó a tekintélyekre (Vatablusra, Münsterre, Pagninusra) hivatkozás annak fényében, hogy a „felekezeti csatározásokban" biztos támpontot jelenthettek a szöveg megbízhatóságát illetően, vö. Dán (1973: 61).

De nézzük is meg közelebbről a Károli által megnevezett latin, illetve magyar fordításokat![13]

A Károli-biblia forrásai

1. A *Vulgatá*ról

A *Vulgata* a jelen tanulmányban nem szorul külön is bemutatásra, ám fontos kiemelni néhány olyan információt, amely a vizsgálat szempontjából hasznosnak bizonyult.

A *Vulgata*ként ismert latin fordítás nem egységes szöveg. Jeromos maga is igénybe vett korábbi latin változatokat, melyek a 4. századra már megszilárdult, közkedvelt fordításokká váltak. A deutero-kanonikus könyveket például csak jegyzetszerűen, főként a *Vetus Latina*-ra támaszkodva közvetítette Jeromos. A *Zsoltárok könyve*, amelyből bár készített önálló, saját verziót, szintén nem kapott helyet a *Vulgata* közismert szöveghagyományában. Szigorú értelemben jeromosi szövegeknek a történeti és prófétai könyveket tekinthetjük, melyeket a hozzáférhető héber eredetiből tolmácsolt latinra és látott el magyarázó jegyzetekkel.

Jeromos ily módon már a 4. század végén átültette a „Hebraica veritas" elvét a gyakorlatba.[14]

2. Kortárs latin nyelvű fordítások

Az *Elöjáróbeszéd*ben megnevezett 16. századi latin fordítások Károli számára a következő nyomtatott verziókban voltak elérhetők.

A humanista hebraista, Franciscus Vatablus (15. sz. vége–1547) nevéhez köthető, eredeti héberre támaszkodó *Biblia sacra latina* Párizsban jelent meg 1545-ben; *Sacra Biblia Hebraica*-ját pedig 1539 és 1543 között adták ki, szintén Párizsban.[15]

---

[13] Károli Gáspár bibliafordítását l. RMNy 652. = RMK I/236. Vizsgálataimhoz a digitálisan letölthető változatot használtam: http://real-r.mtak.hu/511/1/vizsolyi.pdf (letöltés ideje: 2017.08.03.).

[14] Jeromos Betlehembe költözött, körbevette magát a korabeli zsidó szellemi elittel, és folyamatos párbeszédet folytatott az ismert rabbinikus tekintélyekkel. Kommentárjában – illetve indirekt módon magából a bibliafordításból is – számos zsidó exegetikai szövegrész érhető tetten.

[15] A munkámhoz részben a következő kiadást vettem alapul: *Biblia Sacra Hebraice, Graece, & Latine. Latina interpretatio duplex est, altera vetus, altera noua; cum annotationubus Francisci Vatabli Hebraicae linguae Lutetiae quondam Professoris Regij* (Genf, 1586), digitálisan elérhető változatban: https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1515862409bsb11190115.pdf (letöltés dátuma: 2017.09.18.). A kiadásban négy oszlop látható (belülről kifelé haladva): a görög/ *Septuaginta*, a *Vulgata*, a *Zürichi Biblia* latin fordítása (NB: a későbbi kiadások Vatablus latin szövegét hozzák a harmadik oszlopban) és a héber maszorétikus szöveg. A bibliai szöveg alatt találhatók Vatablus jegyzetei, amelyeket feltehetően a tanítványai állítottak össze előadásainak anyagából. A szabadon hozzáférhető digitális változat csak a történeti könyveket tartalmazza, IV. „Esdrásig" bezárólag. Ezért is bizonyult óriási segítségnek Dr. Fekete Csaba református történész,

A reformáció kiemelkedő képviselője, Sebastian Münster (1488–1552) *Biblia Hebraica*-ja 1534-ben Bázelben, javított változatban pedig ugyancsak Bázelben, 1546-ban látott napvilágot.[16]

Sanctes Pagninus (1470–1541) munkáját *Veteris et Novi Testamenti nova translatio* címmel kissé korábban, 1527-ben, Lyonban publikálták. Dominikánus szerzetesként Pagninus nagy gondot fordított arra, hogy hűen kövesse a hébert, így a reformátorok is a saját szellemiségükre ismertek alkotásában, sőt, a zsidók is nagyra értékelték a Héber Bibliához hűséges latin verziót.[17]

Károli negyedik helyen felsorolt kortárs forrása, amelyből leginkább merített a szakirodalom szerint,[18] Franciscus Junius (1545–1602) és Immanuel Tremellius (1510–1580) *Biblia sacra*-ja, Frankfurtban jelent meg, 1575–1579-ben.[19] Tremellius zsidó volt, aki áttért a kereszténységre, s immár a kálvini irányzat követőjeként, a vejével, Junius-szal dolgozott közösen. Tremellius a Héber Biblia tolmácsolásáért felelt.[20]

---

a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár osztályvezető főmunkatársának munkája, aki kérésemre digitális változatot készített a prófétai és *Zsoltárok könyve*-beli fejezetekről, és elküldte nekem elektronikusan. Köszönöm szépen Dr. Fekete Csabának az erőfeszítéseit, hogy lehetővé tette, megkönnyítette számomra az interneten el nem érhető fejezetek kutatását!

[16] Online elérhető a *Biblia Sacra utriusque testamenti et vetus quidem post omnes omnium hactenus aeditiones, opera D. Sebast. Munsteri evulgatim & ad Hebraicam veritatem*… (Tiguri, 1539) című kiadás digitalizált változata, l.: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10199025_00001.html (letöltés dátuma: 2018.03.20.). Ezúton szeretném megköszönni Varga Benjáminnak, az ELTE BTK Vallástudományi Központ tudományos munkatársának, hogy segített felkutatni a teljes Münster-fordítás internetes elérhetőségét.

[17] A *Biblia: habes in hoc libro prudens lector utriusque instrumenti novam tranlationem aeditum à reverendo sacrae theologiae doctore Sancte Pagnino ... necnon & librum de interpretamentis hebraicorum, aramaeorum, graecorumque nominum*… (Lugduni per Antonium du Ry, 1528) című kiadás digitalizált formában elérhető: https://play.google.com/books/reader?id=CxJTAAAAcAAJ&printsec=frontcover&output=reader&hl=en&pg=GBS.PP3 (letöltés dátuma: 2018.03.25.). Köszönöm Péntek Dániel Gábor doktorandusznak (KRE HTK doktori iskola, Ószövetség-alprogram) az online változat megtalálásában nyújtott segítségét.

[18] L. Dán (1973: 68). Komoróczy Géza is Tremellius hatásáról érvel az *Énekek éneke* fordítása kapcsán, l. Katona–Komoróczy (1980[3]: 92), mely állítással azonban élesen szembeszáll Tóth Kálmán, vö. Tóth, in: Barcza–Kocsis (1990: 135).

[19] A fordítás egy későbbi, 1648-as, amszterdami kiadása digitalizált változatban is elérhető a következő oldalon: https://books.google.hu/books?id=MGYOAAAAQAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (letöltés dátuma: 2017.09.25.). Az online hozzáférhető *Biblia Sacra, Sive Testamentum Vetus, Ab Imman. Tremellio, Et Francisco Junio, Ex Hebræo Latine Redditum*… című kiadás Johannes Janssonius nyomdájában készült.

[20] Tóth Kálmán némileg árnyalja a szakirodalomban kialakult képet Károli forráshasználatáról, számolván Kálvin bibliakommentárjainak hatásával is. Mivel Kálvin szintén felhasználta a szóban forgó fordítások és magyarázatok egyikét-másikát, Károli akár közvetlenül Kálvintól is meríthetett számos esetben, vö. Tóth, in: Kocsis–Barcza (1990: 115–36).

3. Magyar nyelvű, nyomtatott, részleges fordítások

Károli az *Elöljáróbeszéd*ében elismeréssel illeti Melius Juhász Péter és Heltai Gáspár munkásságát. Nem szól ugyanakkor gönci lelkipásztor-elődje zsoltárfordításáról, noha Benczédi Székely István magyar nyelvű zsoltároskönyve ugyancsak a mintája lehetett.[21]

Benczédi Székely István *Zsoltárok könyve*-fordítását Krakkóban nyomtatták, 1548-ban.[22] A protestáns hitre áttért korábbi ferences szerzetes feltehetőleg héber és latin nyelvű forrásokból, középkori rabbik magyarázataiból és középkori magyar fordításokból is merített a fordítási folyamat során.[23]

Heltai Gáspár munkaközösségben dolgozott: az Ótestamentum-fordításon Gyulai Istvánnal, Ozorai Istvánnal és Vízaknai Gergellyel együtt. Bár az egész Biblia magyarra fordítását tűzték ki célul, terveiket nem tudták teljes egészében megvalósítani. Projektjük így is éveket, évtizedet vett igénybe: 1551–1552 és 1560–1565 között két lépésben jelentek meg a fordítások Kolozsvárt: a *Tóra*, *Jézus Sirák könyve*, „Bölcs Salamon király könyvei", a *Próféták*, a *Zsoltárok könyve*, az Újszövetség és a történeti könyvek (Józsuétól a Krónikákig).[24] A kolozsvári nyomdatulajdonos a helyesírás szabályozásával a protestáns helyesírás megalapozója is lett, rendszerét Károli is átvette.[25] A magyar bibliakiadások történetében a Heltai Bibliában jelent meg először a

[21] Márkus Mihály egyenesen úgy fogalmaz, hogy Benczédi Székely István kiadatlan fordításai beépülhettek a *Vizsolyi Biblia* szövegébe, hiszen a kiadott zsoltárfordításai is „meglepő" hasonlóságról árulkodnak, vö. Márkus, in: Kocsis–Barcza (1990: 86–7). Tóth Kálmán ugyanakkor cáfolja ezt, vö. Tóth, in: Barcza–Kocsis (1990: 116).

[22] Benczédi Székely István zsoltároskönyve (*Soltar könü Szekely Estvantul magiar nielre forditatott. Tovabba ez Soltar utan szido szolasnac mogia es nehez heliecnec rövideden valo magiarazatia psalmosonkent következic. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magiarul irt helyet mutatia meg*) az RMNy 74. tétele. Az eredeti kiadás az RMK I. 19. tételeként digitális változatban a https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_19/ oldalon érhető el (letöltés dátuma: 2017.08.25.). Ugyanitt megtalálható a könyvészeti adatokat feltüntető adatlapja (bibliográfiai rekordja) is: https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_19/ (letöltés dátuma: 2017.08.25.).

[23] Vö. Dán (1973: 47–60, azon belül különösen is: 48–52, 60). Korábbi tanulmánya, amelyet Benczédi forrásrekonstrukciójának szentel: Dán (1967). Benczédi Székely István zsoltárfordításainak lehetséges forrásai az elmúlt években ismét előtérbe kerültek: legújabban Németh Áron publikálta Benczédi forráshasználatával kapcsolatos vizsgálatait és megállapításait. Németh Áron az összehasonlító elemzésében mérlegre teszi a kutatástörténet korábbi eredményeit, és vizsgálatai végeztével leszögezi: a 16. századi zsoltárfordítónk elsődlegesen Münster fordításából merített, vö. Németh Áron (2015).

[24] Heltai Gáspár Ótestamentum-fordításait l. RMNy 90., 95–6., 163., 208. Az Ószövetségfordítások eredeti kiadásai az RMK. I. 25., 27–28., 41. és 51. köteteiként digitálisan is elérhetők a https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_25/?r=0&pg=8&pg=4&layout=s oldalon (letöltés dátuma: 2017.08.25.), illetve a vonatkozó oldalakon; a részletes könyvészeti adatokat feltüntető adatlapjaikkal (bibliográfiai rekordokkal) együtt, l. https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_25/ (letöltés dátuma: 2017.08.25.) L. továbbá a vonatkozó oldalakat.

[25] Vö. Bottyán (1982: 45), Szathmári, in: Barcza–Kocsis (1990: 194).

könyvek fejezetekre tagolása is.[26] S jóllehet a posztbiblikus kommentárirodalom eredményei, meglátásai bekerültek a szövegbe, a zsidó magyarázatokat feltehetőleg nem eredeti nyelven, hanem latin és német közvetítéssel tanulmányozták a fordítók.[27]

Melius Juhász Péter részleges bibliafordítása 1565-ben jelent meg: Sámuel két könyve és a Királyok két könyve Debrecenben, a Jób könyve-fordítás Váradon.[28] Melius már maga is felhasználta azokat a forrásszövegeket, amelyekre Károli is támaszkodott a későbbiekben: Franciscus Vatablus *Biblia sacra latina*-ját és *Sacra Biblia Hebraica*-ját, valamint Sebastian Münster *Biblia Hebraica*-ját.[29]

A *Vulgata* hatása a Károli-biblia kánonjára

Mielőtt az összehasonlító elemzéshez, illetve a fordítástechnikai megállapításokhoz érnénk, röviden szót kell ejteni a Károli-biblia kánoni kérdéseiről is. A *Vulgata* hatása ugyanis ezen a ponton is tetten érhető.

A Károli-biblia 1. és 2. részében ugyanis helyet kaptak olyan bibliai könyvek is, amelyek a héber maszorétikus[30] szöveghagyományban nem szere-

[26] Vö. Katona–Komoróczy (1980[3]: 91). A magyar bibliafordításokat tartalmazó kódexirodalomban a Döbrentei-kódexet (1508) tekinthetjük előzménynek (1508), amely már alkalmazta a fejezetekre tagolás módszerét. A Halábori Bertalan által másolt kódex a *Zsoltárok könyve*-fordítást, az *Énekek éneke*-fordítást és a *Jób könyve* töredékes fordítását tartalmazza.

[27] Gyulai István, Vízaknai Gergely és Heltai Gáspár nyelvi kompetenciáiról, valamint a munkaközösségen belüli munkamegosztásról, vö. Dán (1973: 61–5), valamint Zvara–Jankovics (2003: 14).

[28] Melius Juhász Péter Ótestamentum-fordításait l. RMNy 205., 213. A Jób-fordítás eredeti kiadása (*A Szent Iob koenyvenek a sido nielvboel es a boelcz magyarazók forditásából / igazán valo forditása magiar nielvre*) digitálisan is elérhető az RMK. I. 58. tételeként a https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_58 oldalon (letöltés dátuma: 2017.08.25.), a kiadvány részletes könyvészeti adatait feltüntető adatlapjával együtt: https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_58/ (letöltés dátuma: 2017.08.25.). Hasonmás kiadása 2008-ban jelent meg Ötvös László szerkesztésében, Fekete Csaba és P. Vásárhelyi Judit tanulmányával (Nemzetközi Theologiai Könyv 74. Királyhágómelléki Református Egyházkerület. Debrecen). Sámuel és Királyok-fordítása *Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyvnek az Sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre* címmel hasonmás kiadásban 2010-ben jelent meg, Ötvös László szerkesztésében, Heltai Jenő és Bánfi Szilvia tanulmányával (Nemzetközi Theologiai Könyv 75. Tiszántúli Református Egyházkerület. Debrecen–Nagyvárad).

[29] Hébertudását, forráshasználatát bemutatja Dán (1970), forráshasználatának rekonstrukcióját l. továbbá Dán (1973: 71–87). A közelmúltban ismét vizsgálat tárgyává vált Melius Juhász Péter hébertudása. Kustár Zoltán a kérdést Melius Jób-fordítása, valamint a fordításhoz írott jegyzetei alapján járja körül, és kérdőjelezi meg a korábban feltételezett magas szintű héber nyelvi ismereteit, vö. Kustár (2017), Kustár (2018, előkészületben).

[30] A maszorétikus kifejezés a héber *mászar* (arámi *m^{e}szar*) szóból származik, amelynek jelentése: 'hagyományt továbbad'/'hagyományoz'. Maszorétáknak nevezzük azokat a zsidó tudósokat, akik az i. sz. I. évezred 2. felében az addig csak mássalhangzós formában létező Héber Bibliát magánhangzókkal, hangsúly- és értelmi tagolójelekkel, továbbá különféle megjegyzésekkel látták el. A „maszorétikus szöveghagyomány" elnevezés tehát mindezen mellékjelekkel, kiegészítésekkel ellátott Héber Bibliának a megjelölése, amelynek az általunk ismert első teljes kézirata az ún. Lenin-

pelnek, a *Vulgata* kánonjában viszont szintén megtalálhatók.[31] A Károli-biblia kanonikus felépítését és beosztását tehát sokkal inkább a *Vulgata* kánonjára tudjuk visszavezetni, mintsem a Héber Bibliáéra.[32]

Az 1590-es kiadás könyveit az alábbi táblázatban szemléltetem, követve a kanonikus rendet. Nagybetűvel azokat a könyveket emelem ki, amelyek a héber maszorétikus kánonból hiányoznak, a kurziválással pedig arra hívom fel a figyelmet, ha a Károli-biblia sorrendiség szempontjából különbözik a Héber Bibliától.

1. táblázat: a Károli-biblia könyveinek jegyzéke (Vizsoly, 1590)

Károli-biblia 1. része	**Károli-biblia 2. része**
Mózes 5 könyve	Próféták:
Józsué	Ézsaiás
Bírák	Jeremiás
Rút	*Jeremiás siralmai*
1-2 Sámuel	BÁRUK
1-2 Királyok	Ezékiel
1-2 Krónikák	*Dániel*
Ezsdrás	Hóseás
Nehemiás (Ezsdrás 2. könyve)	Jóel
EZSDRÁS 3. KÖNYVE	Ámós
EZSDRÁS 4. KÖNYVE	Abdiás
TÓBIÁS KÖNYVE	Jónás
JUDIT KÖNYVE	Mikeás
Eszter könyve	Náhum
Jób	Habakuk
Zsoltárkönyv	Sofóniás

grádi Kódex (*Codex Leningradensis*), a 11. sz. legelejéről. A ma használatban lévő kritikai kiadások többnyire ezt a kéziratot veszik alapszövegnek.

[31] A Károli-biblia kánonjában szereplő 3Makkabeusok és 3-4Ezsdrás problematikus a *Vulgata* kánonja szempontjából is, ugyanis a *Vulgata* korai szöveghagyományának nem képezték részét. A későbbi változatokban Ezsdrás 3. és 4. könyve ugyan helyet kapott, ám a Makkabeusok 3. könyve nem. Károli tehát vagy a *Septuagintá*ból válogatta be ezt a könyvet, vagy valamely reformáció korabeli bibliafordítás kánonja szolgálhatott közvetlen mintául a számára.

[32] És inkább a *Vulgatá*éra, mintsem a *Septuagintá*éra, hiszen sem Jeremiás levelét, sem Salamon zsoltárait nem tartalmazza az 1590-es *Vizsolyi Biblia*. Köszönettel tartozom Péntek Dániel Gábor doktorandusznak (KRE HTK doktori iskola, Ószövetség-alprogram) a kánonnal kapcsolatos értékes megjegyzéseiért. Zsengellér József a Károli-biblia által tartalmazott könyvek sorrendje szempontjából egyértelműen a *Vulgata* primátusát hangsúlyozza, vö. Zsengellér (2014: 380), valamint nyomatékosan kijelenti, hogy „a Magyarországi Református Egyháznak a mai napig nincsen hivatalosan elfogadott bibliai kánonja. A szokásjog alapján, illetve a hivatalosan elfogadott bibliafordítások révén van használatban az Ószövetség 39 (…) könyve", vö. (uo: 382).

Károli-biblia 1. része	Károli-biblia 2. része
Példabeszédekről való könyv	Aggeus
Prédikátor, Salamon könyve	Zakariás
Énekek éneke	Malakiás
BÖLCSESSÉGNEK KÖNYVE	1–3 MAKKABEUSOK könyve
JÉZUS SIRÁK FIA KÖNYVE	Új testamentum

Láthatjuk, Károli minden teoretikus távolodási kísérlete ellenére a *Vulgatá*hoz kánoni vonatkozásokban is kapcsolódott.[33]

Az 1590-es Ótestamentum-kiadás négy fejezetének beható vizsgálatáról

1. A vizsgálat módszere

Elemzésemhez a Károli-biblia eredeti, 1590-es kiadását használtam. A kiválasztott négy fejezetet versről versre vetettem össze a héber maszorétikus szöveggel. Külön hangsúlyt fektettem azoknak a részeknek a beható vizsgálatára, ahol egyrészt a maszorétikus szöveg és a klasszikus fordítások, másrészt a két klasszikus fordítás is eltér egymástól. Ahol Károli célnyelvi megoldásai nem feleltethetők meg a héber alapszövegnek, a *Septuaginta* és a *Vulgata,* valamint a korabeli latin fordítások szövegeihez fordultam, hogy megtaláljam a hébertől elrugaszkodott fordítási megoldásoknak az eredetét.

A megismerés korlátaival azonban szembe kellett néznem.

2. A megismerés korlátai

Sok szempontból csupán feltevésekkel és megszorításokkal tudtam a tárgyhoz közeledni, s talán nemcsak én, hanem a kutató általában véve is bizonyos korlátokba ütközik és komoly nehézségekkel szembesül, amikor ilyen jellegű kutatást végez.

Először is nem lehet biztosan tudni, hogy az *Elöljáróbeszéd*ben leírtak mennyiben tükrözik a valóságot, és mennyiben szolgálják a „műfaji" követelményeket – többek közt azt a szándékot, amely megfelelni kíván a reformáció bibliafordítókkal szemben támasztott igényeinek. Károli, ha használt is egyéb forrásokat a fordításaihoz, többet nem nevez meg, így gyakorlatilag kiesik min-

[33] Csak több mint fél évszázaddal később, a *Vizsolyi Biblia* 4. kiadása, a Váradi Biblia (1660–1661, Várad, Kolozsvár) szakít azzal a magyar bibliafordítói, bibliakiadási hagyománnyal, amely a deutero-kanonikus és apokrif könyveket is beillesztette a kánonba. Ezt követően már a protestáns bibliakiadások kizárólag a proto-kanonikus könyveket foglalták/foglalják magukban. A Váradi Biblia Szenczi Kertész Ábrahám nyomdász és a sajtó alá rendezés feladatait magára vállaló Köleséri Sámuel prédikátor jóvoltából jelent meg, kiadásuk alapjául Szenczi Molnár Albert Hanaui Bibliája (1608) szolgált.

den más lehetőség a vizsgálódás köréből. Természetesen azt is nehezen, még közvetett módon is magas hibaszázalékkal tudjuk csak bizonyítani, hogy a megjelölt forrásokat valóban forgatta-e. Valóban úgy hozta létre a fordítást, mint ahogy reflektál rá? Feltétlenül hitelt kell adnunk az *Elöljáróbeszéd*ben lejegyzett információknak?

Továbbá nincs közvetlen tudomásunk Károli héber nyelvtudásáról, nyelvfelfogásáról sem. A szakirodalomban is nagyon eltérő vélekedések láttak már napvilágot Károli héber nyelvi kompetenciájával és nyelvfelfogásával kapcsolatban.[34] Felmerül viszont a kérdés, hogy a mai bibliai héber nyelvi tudományos nézeteinket számon kérhetjük-e egyáltalán Károlin és kortársain? Nem inkább *saját korának* héber nyelvészeti irányzatait, megközelítéseit, héber nyelvtanítási szisztémáját, stratégiáit, a 16. századi peregrinusok héber nyelvi felkészültségét stb. kellene ahhoz pontosan ismerni, hogy megítéljük Károli hébertudását? Károli nyelvtudásáról csakis ebben a 16. századi kontextusban, árnyaltan, indirekt következtetéssel alkothatunk véleményt.

Szintén korlátot jelent, hogy a Károli által említett latin fordítások a héber maszorétikus szöveghez szigorúan ragaszkodó fordításoknak minősülnek (beleértve a *Vulgatá*t is, legalábbis a történeti és a prófétai részeit), így nagyon nehéz megmondani, hogy a magyar fordítás közvetlenül a héberből vezethető-e le, vagy csupán közvetett módon, a latinon keresztül. Másként megközelítve: Károli latin forrásai annyira szorosan követik a hébert, hogy a héber szövegrészekkel, mondategységekkel, kifejezésekkel stb. ekvivalens magyar fordítói megoldásokból nem derül ki minden kétséget kizáróan, hogy melyik alapszöveg húzódik a fordítás hátterében.

És az utolsó korlát, amellyel a munkám során szembesültem: az időhiány volt. Menet közben ébredtem rá ugyanis, hogy a kortárs latin fordításokat önmagukban is, pontosabban a maszorétikus szöveggel összevetve is vizsgálat tárgyává kéne tenni. Ahogy említettem, az általam választott módszer az volt, hogy a Károli-biblia maszorétikus szövegtől eltérő részleteinél vettem szemügyre a latin megfelelőket. Így például azokat a részeket nem vizsgáltam meg, ahol Károli nem, de a latin szövegek esetlegesen elszakadtak a héber alapszövegtől, pedig Károli fordítói gyakorlata és forráshasználata szempontjából egyaránt releváns lenne ezeket az adatokat is feltárni.

[34] Tóth Kálmán Ballagi Mór „vádjaira" vezeti vissza a szakirodalomban azt a feltételezést, hogy Károli nem tudott héberül, amelyet Ballagi egy 1864-es tanulmányában fogalmazott meg, vö. Ballagi (1864[1]: 69), uő. (1864[2]: 173). L. továbbá Dán (1973: 67). Tóth ennek az ellenkezőjét állítja, vö. Tóth, in: Barcza–Kocsis (1990: 116, 135).

3. A vizsgált szövegek és kiválasztásuk szempontjai

Az elemzésre szánt szövegeket nem véletlenszerűen választottam ki: olyan bibliai fejezeteket kerestem Károli fordításában, amelyek különböznek a fordítás hátteréül szolgáló klasszikus szöveghagyományokban.[35]

A koncepcióm tehát az volt, hogy az egymástól nyelvileg-terjedelmileg-beosztásilag kisebb-nagyobb eltéréseket mutató fejezetek Károli-biblia-beli megjelenését tanulmányozzam. Vajon melyik szöveghagyomány hatása érződik Károli aktuális választásain? A kortárs latin fordításokat hogyan lehet pozícionálni a különféle szöveghagyományok között? Az adott fejezet Károli fordításában melyik forrásszöveg használatát sejteti?

Elsőként *Mózes második könyve* (2Mózes, Kivonulás, Exodus) *34.* fejezetére esett a választásom, amely bibliai caput a Sinai-hegyi szövetségkötés részleteit taglalja – magában foglalva azt az epizódot is, amikor Mózes levonul a hegyről. Ez utóbbi szakasz (2Móz. 34,29–35) vált fordítástörténeti szempontból híressé, Jeromos ugyanis a saját változatában a 2Móz. 34,29; 30; 35. versekben „szarvként" ültette át a vonatkozó héber 'fényleni/ragyogni' kifejezést. A *Vulgata* szokatlan fordítási megoldása Michelangelo híres alkotásában jutott művészi érvényre: Mózes szarvakkal történő ábrázolását eredményezte.[36]

A *Habakuk 3*-ban ugyanez a kifejezés található, részben tehát a hasonló tematika motivált a szövegválasztásban. Ehhez járult az a tényező is, hogy a szóban forgó prófétai fejezet néhány ponton másként artikulálódik a *Septuagintá*ban, mint a *Vulgatá*ban. A prófétai ének az ítélkező Isten eljöveteléről szól.

A prófétai könyvekkel folytatva a sort, *Jeremiás 33.* fejezete is az elemzendő szövegek közé került, mert a héber maszorétikus, illetve a *Septuaginta*-beli változata számos ponton eltér egymástól. Az alexandriai kánonban egyfelől más beosztásban: *Jeremiás 40.* fejezeteként találkozunk ezzel a caputtal, másfelől pedig jóval rövidebb formában, hiszen csak 13 verset tartalmaz, szemben a Héber Biblia-beli terjedelmesebb, 26 verssel. *Jeremiás 33.* fejezetében Isten üdvösséget hirdet a prófétán keresztül Júdának és Jeruzsálemnek.

Mivel fontosnak tartottam, hogy a fent megfogalmazott koncepció mellett a műfaji heterogenitás is megjelenjen másodlagos szempontként, végezetül a *24. zsoltárt* emeltem ki az analízis céljából. A műfaji sokféleség érvényesülése, amint említettem, nem számított elsődleges indoknak, hanem a *Zsolt. 24.* esetén is az bizonyult alapvető kutatási kérdésnek, hogy Károli a

---

[35] Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy a Károli-bibliában már jelen van a fejezeteken belüli számozott versbeosztás, amely a Melius-féle fordítások szövegeiben tűnik fel először a magyar bibliakiadások történetében. Károlinál azonban más rendszer szerint történik a számozás, mint Meliusnál, lévén, hogy a Tremellius-féle számozás lehetett számára a minta. További információk a ma forgalomban lévő versbeosztások eredetéről: Katona–Komoróczy (1980[3]: 91), Kustár (2010: 61–3). NB: az általam használt bibliafordítások közül egyedül a Münster-féle (1539) nem tartalmaz versszámozást, számozott versbeosztást.

[36] Az adott fordítási eljárásról, értelmezési hagyományról stb. bővebben l. Földváry (2004): http://class-phil.elte.hu/sites/default/files/profilok/foeldvarymiklosistvan/M%C3%B3zes%20szarva.pdf (letöltés ideje: 2017.09.25.).

Héber Bibliát, illetve annak nyomán a *Vulgatát*, vagy a *Septuagintát* követte-e a fordításban? A különféle szöveghagyományok közt ugyanis különbségek mutatkoznak, és bár tudomásunk szerint nem a jeromosi fordítás kapott helyet a *Zsoltárok könyvé*ben, a *Vulgata* e caput tekintetében mégis inkább megerősíti a héber szöveghagyományt, mint a *Septuaginta*. A *Zsolt. 24.* királyzsoltár, a király dicsőséges bevonulásának képeit idézi.

Az 1590-es Ótestamentum-kiadás négy fejezetének beható vizsgálata a forrásszöveg(ek) fényében

1a. A 2Móz. 34. vizsgálata: eredmények, megállapítások

Jelen keretek nem teszik lehetővé, hogy az összehasonlító vizsgálat valamennyi tényezőjéről beszámoljak, így csak az eredményekre szorítkozom. Elsőként tekintsük át a *2Móz. 34.* elemzéséből levont következtetéseket!

A *2Móz. 34.* hosszú, ám egyúttal viszonylag egyszerű héber nyelvváltozatban megírt fejezet. Ennek ellenére kb. 55 eltérést találtam Károli szövegében – a különféle nyelvi szinteken – a héber maszorétikus szöveghez képest. Határozottan az a benyomásom támadt a vizsgálat során, hogy Károli tartalmi és stiláris felülvizsgálatot végzett. Betoldásokat, átalakításokat, értelmező jellegű változtatásokat rekonstruáltam, érthetőbb és szebb változat létrehozására irányuló törekvést figyeltem meg a fordító részéről. További, jellemző átváltási műveletei: mellékmondatban való kifejtés, jelentés változtatása (bővítés, szűkítés), lexikai, grammatikai csere és – arányaiban, relatíve sok – kihagyás.

Ahogy említettem, a héber maszorétikus textustól eltérő realizációk viszonylagos nagy száma nem indokolható a forrásnyelvi szöveg grammatikai-stiláris meghatározottságával, hiszen – legalábbis a mai tudásunk alapján – nem bonyolult a *2Móz. 34.* nyelvezete. Azon változtatások tehát, amelyeknek nincs párhuzama másutt, Károli kreativitását példázzák, mint stiláris-tartalmi többlet vagy értelmező jellegű javítás jelennek meg a magyar szövegben.

Az ominózus „szarv” kifejezés (2Móz. 34,29; 30; 35) egyedül a *Vulgatá*ban fordul elő, Károlinál és valamennyi szövegváltozatban ’ragyogás’ jelentésben szerepel az ige (Károlinál: *fénlenék*; *fénlik*).

1b. A 2Móz. 34. vizsgálata: néhány példa a fordítói műveletekre

Nézzük tehát, hogy mely szavaknak, kifejezéseknek nincs meg a párhuzamos megfelelőjük a héber maszorétikus szövegben! A táblázatban egyúttal feltüntetem azt is, hogy van-e olyan ekvivalencia a forrásszövegekben, amely alapját képezhette, megerősíthette Károli választásait.[37]

[37] Az összes átváltási művelet bemutatása szétfeszítené a tanulmány kereteit, tehát a táblázatos összefoglalás csupán ízelítőül szolgál, ugyanakkor reprezentatív értékűnek vélem a fejezetre jellemző átváltási műveletek vonatkozásában.

2. táblázat: Károli 2Móz. 34.-fordításának összevetése a maszorétikus héber szöveggel[38]

Átváltási művelet	Károli-biblia	Maszorétikus szöveg	Forrásszövegek tanúsága
BETOLDÁS (morális alapú újraértelmezés) (2Móz. 34,14)	*nem illik hozzád hogy*	∅	Tremellius alátámasztja[39] *(Nam non convenit te …)*
BETOLDÁS (ismétlés esetén önreflexió) (2Móz. 34,15)	*Meg lásd mondok*[40]	∅	Tremellius alátámasztja *(tibi inquam)*
BETOLDÁS (értelmező jellegű kiegészítés, azonosítás) (2Móz. 34,28)	*amaz*	∅	Vatablus *(id est)* és Münster *(nempe)* alátámasztja
GRAMMATIKAI, LEXIKAI CSERE (2Móz. 34,1)	*azokra*	*a kőtáblákra (’al-ha-luhót)*	Vulgata *(super eas)* alátámasztja
GRAMMATIKAI, LEXIKAI CSERE (az *’él* megfeleltetéseként) (2Móz. 34,6)	*Erős*	*Isten (’él)*	Vatablus *(fortis)* és Tremellius *(fortis)* alátámasztja
ÁLTALÁNOSÍTÁS, JELENTÉS BŐVÍTÉSE (2Móz. 34,27)	*töttem*	*kötöttem (kárattí)*	Vulgata *(pepigi)* Vatablus (*pepigi)* és Pagninus (*pepigli*)[41] alátámasztja

[38] A nyelvi adatokat a tanulmány összes táblázatában olyan alakváltozatban tüntetem föl, ahogyan az adott kontextusban előfordulnak. A héber átírásban a magyaros írásmód mellé tettem le a voksot, az egyszerűséget és a könnyű olvashatóságot tartván szem előtt. NB: Pagninusnál a számozás elcsúszik az 5. versnél (összevonódik az 5. vers a következővel), a maszorétikus szöveg 6. verse nála tehát még az 5.-hez tartozik, legalábbis az általam használt 1528-as kiadás digitalizált verziója szerint. Innentől kezdve a fejezet során a számozás nem is kerül összhangba többé a maszorétikus verzió számozásával, a fejezet a héberhez képest eggyel kevesebb: 34 versszámot is tartalmaz.

[39] Az „alátámaszt” kifejezéssel csupán arra utalok, hogy Károli fordítói megoldása nem egyéni indíttatású, hanem ugyanez vagy valami ehhez hasonló adat, nyelvi jelenség megtalálható a vizsgált szövegekben is. Azért választottam ezt a kifejezést, hogy ne kelljen egyértelműen állást foglalnom, hogy konkrét fordításról van-e szó, vagy inkább csak véletlen egybeesésről, hasonlóságról, illetve annak a lehetőségnek is szeretnék teret adni, hogy Károli csupán ihletet vagy megerősítést merített a különböző szövegekből.

[40] Károli igyekezett elkerülni az ismétléseket. A héberben azonban nem számít stiláris vétségnek a szó szerinti ismétlés, sőt, tendenciózusan, gazdagon él a bibliai nyelvezet ezzel az alakzattal. Károli sem tudott ettől az igen gyakori retorikai eljárástól teljesen eltekinteni. Amennyiben tehát ismétlésről van szó, szükségét érezte, hogy reflektáljon rá a szövegben, és tudatosítsa, itt most szándékosan használta ugyanazt a szót vagy írta le ugyanazt a gondolatot, mint korábban. Erre az eljárásra is találtam párhuzamot a korabeli latin fordítások között.

[41] Sic! Minden bizonnyal nyomdahibáról lehet szó, helyesen: *pepigi*. A többi változat helyesen hozza.

Átváltási művelet	Károli-biblia	Maszorétikus szöveg	Forrásszövegek tanúsága
JELENTÉS SZŰKÍTÉSE (2Móz. 34,14)	*idegen Isten*	*más istennek* (*l*^{e}*-’él ’ahér)*	Vulgata *(deum alienum)*, Münster *(deum alienum)* és Tremellius *(deo alieno)* alátámasztja
EGYÉNI megoldás (de: bevett magyar megfelelő a korban)[42] (2Móz. 34,18)	*pogáczáknak*	*kovásztalan kenyér (maccót)*	nincs alátámasztás

1c. A forrásnyelvi szöveg kérdése a 2Móz. 34. esetén

A forrásnyelvi szöveg nem állapítható meg egyértelműen. A héber maszorétikus szöveg primátusa mellett a latin változatok is számításba jöhetnek forrás-szövegekként, leginkább talán Tremelliusé, de nem szignifikáns a különbség a javára. A táblázatban feltüntetett hébertől elrugaszkodó megoldások esetében Tremellius négy, a *Vulgata* három, Vatablus három, Münster kettő, Pagninus pedig egy esetben támasztja alá Károli változatát. *Septuaginta*-megfelelést nem találtam a vizsgált jelenségek közt.

Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a *Vulgata* szövege mintául szolgálhatott a későbbi latin nyelvre fordítók számára: csak a fenti példák is három esetben bizonyítják azt az általános gyakorlatot, hogy a reformáció fordítói gyakran ugyanazt a kifejezést választották, mint amely a *Vulgatá*ban is előfordul.

2a. A Hab. 3. vizsgálata: eredmények, megállapítások

A kispróféta könyvének 3. fejezete 19 versből áll. A héber szöveg költői. Műfaji jellegzetességei: szókincse, képei és szintaktikai felépítése igen bonyolulttá teszi a héber nyelvi képletét.

A kontrasztív analízis során kb. 35 változtatást találtam a héber alap-szöveghez képest. Károli jellemző fordítási eljárásai: átalakítás, csere, betoldás, kifejtő jellegű változat létrehozása. Fordítói célja az lehetett, hogy tartalmilag és szintaktikailag értelmes célnyelvi szöveget alkosson.

Bizonyos szavakat szabadon feleltetett meg, de következetesen ragasz-kodott a döntéséhez. Ilyen például a héber *gój* szó (’nemzet/nép’) következetes „*pogányként*” való fordítása, vagy a teologizáló jellegű, „*Christus*” használata a héber *masiah* (’felkent’) megjelöléseként – amely egyébként a *Septuaginta*-beli

[42] Köszönöm Korompay Klárának, hogy felhívta a figyelmemet a „pogácsa” Müncheni-kódex-beli (vö. Mk. 14,1), szintén ’kovásztalan kenyér’ jelentéssel bíró előfordulására, l. Nyíri (1971: 228). Péchi Simon 17. sz.-i bibliafordításában is így szerepel a szó (vö. 2Móz. 12,15; 17; 18 stb.), l. Koltai (2011: 128).

görög megfelelő alapján a *Vulgatá*ban, Pagninusnál és Vatablusnál is hasonlóképpen szerepel, Münster pedig „Messiásként" hozza (vö. *cum Meschia tuo*).[43]

2b. A Hab. 3. vizsgálata: néhány példa a fordítói műveletekre

A *Hab. 3.* jellemző fordítói megoldásait ismét táblázatos összefoglalásban ismertetem, elsődlegesen a héber forrásszöveg fényében.[44]

3. táblázat: Károli Hab. 3.-fordításának összevetése a maszorétikus héber szöveggel

Átváltási művelet	Károli-biblia	Maszorétikus szöveg	Forrásszövegek tanúsága
FELIRATOK KIFEJTŐ LEFORDÍTÁSA (Hab. 3,1)	*az tudatlanságnak bűnéért*	[*terminus technicus*:] 'vad, szenvedélyes dal' *('al sigjónót)*	Vulgata *(pro ignorantiis)* Vatablus *(pro ignorantiis)* és Münster (*super ignorantijs*)[45] alátámasztja
FELIRATOK KIFEJTŐ LEFORDÍTÁSA (Hab. 3,19)	*hálá adó ditséretet éneklek vigaság tévő szerszámokban*	[*terminus technicus*] *a karvezetőnek, húros hangszereimre (la-m^{e}naccéah bi-n^{e}gínótáj)*	Vulgata alátámasztja (*in psalmis canentem*) Münster valamelyest (*…triumphantem in musicis instrumentis meis*) Vatablus valamelyest (*…victori…*) és Pagninus valamelyest (*…victori…*) alátámasztja
BETOLDÁS (értelmező jellegű kiegészítés) (Hab. 3,2)	*fenyegető beszéd*	*hír (sim'^{a}kha)*	egyéni megoldás, nincs alátámasztás
BETOLDÁS (értelmező jellegű kiegészítés) (Hab. 3,2)	*mondom*	∅	Vatablus (*inquam*) alátámasztja

[43] Tóth Kálmán hangsúlyozza, hogy Károli mindvégig törekedett az Ó- és az Újtestamentum-fordítást krisztológiai alapon is összekapcsolni, vö. Tóth, in: Barcza–Kocsis (1990: 132) stb. NB: éppen Tremellius használja a 'felkent' kifejezést, vö. *cum uncto tuo*.

[44] Ugyancsak fontos leszögezni, hogy a Habakuk-szövegrészben rekonstruált összes átváltási művelet bemutatása jelen tanulmány keretei közt nem lehetséges, a táblázatos összefoglalással csupán ízelítőt kívánok adni arról, hogy milyen átváltások jellemzik a fejezetet.

[45] Sic! Talán hosszú í-t jelölhet, vagy puszta nyomdahiba.

Átváltási művelet	Károli-biblia	Maszorétikus szöveg	Forrásszövegek tanúsága
BETOLDÁS (értelmező jellegű kiegészítés) (Hab. 3,2)	*(irgalmasságodat)*	∅	Vatablus (*clementiam tuam*) alátámasztja
BETOLDÁS, CSERE (értelmező jellegű kiegészítés, új birtokos kreálása) (Hab. 3,6)	*megfélemlettek az kiké valának az … hegyek*	*összetörtek az ősi hegyek (wajjitpóc^{e}cú har^{e}ré-'ad)*	Tremellius alátámasztja a birtokos betoldását *(quorum erant montes aeterni…)*
BETOLDÁS (értelmező jellegű kiegészítés) (Hab. 3,14)	*seregének fejét*	∅	Vatablus (*caput exercituum ipsius*) és Pagninus *(caput exercituum eius)* alátámasztja
JELENTÉS BŐVÍTÉSE (általánosítás, „politikailag korrektebb", stilárisan szebb változat) (Hab. 3,14)	*én veszedelmemre*	*szétszórásomra (la-h^{a}fícéni)*	egyéni megoldás, nincs alátámasztás
JELENTÉS BŐVÍTÉSE (általánosítás, „politikailag korrektebb", stilárisan szebb változat) (Hab. 3,14)	*szegénynek rontására*	*szegény megevésére (le-^{e}khól 'ání)*	egyéni megoldás, nincs alátámasztás
LEXIKAI CSERE (értelmező jellegű, választékosabb használat) (Hab. 3,6)	*el olvasztotta*	*mozgásba hozta (wajjattér)*	Septuaginta *(διετάκη)* Vulgata *(dissolvit)* Münster (*dissoluit*) alátámasztja, de az aktív igehasználat alapján a latin az elsődleges

2c. A forrásnyelvi szöveg kérdése a Hab. 3. esetén

Az összehasonlító analízis végeztével arra a megállapításra jutottam, hogy e prófétai fejezet fordításánál Károlinak elsősorban a héber maszorétikus szöveg, de a hébert szorosan követő kortárs latin fordítások is forrásként szolgálhattak. Már csak azért is folyamodhatott Károli a kortárs latin fordításokhoz, mert számos filológiai, nyelvi-stilisztikai nehézséget rejt magában a héber eredeti.

A táblázatban feltüntetett hébertől elrugaszkodott variánsok szövegtanúi: Vatablus öt esetben, a *Vulgata*, illetve Münster három-három esetben jelenthetett ihletet vagy megerősítést; Pagninusnál két esetet regisztráltam, Tremelliusnál mindösszesen egyet. A *Septuaginta* hatását itt sem tudtam számottevően bizo-

nyítani, bár a Hab. 3,6 vers célnyelvi létrehozásában talán szerepet játszhatott a klasszikus görög szövegváltozat befolyása is.

A párhuzamosan is fellelhető megoldások mellett azonban nagy számban akadnak olyan célnyelvi megvalósulások, amelyek Károli saját leleményei. Az önkényesnek látszó műveletek mögött tartalmi és stiláris megfontolások, tudatos fordítói magatartás rejlik.

3a. A Jer. 33. vizsgálata: eredmények, megállapítások

Jeremiás 33. fejezete 26 verset tartalmaz, eltérően a *Septuaginta*-féle verziótól. Károli a maszorétikus fejezetbeosztást és versszámozást követte, ugyanakkor a Héber Biblia-beli caput szövegéhez képest kb. 50 ponton hajtott végre kisebb-nagyobb változtatást.

A változtatások közelebbi vizsgálata során kiderült, hogy ezúttal is az a törekvés motiválta a fordítót, hogy tartalmilag pontos és stilárisan szép célnyelvi megoldást hozzon létre. Ennek érdekében felülvizsgálta a forrásnyelvi szöveget, és olyan fordítói műveletekkel élt, mint a szóismétléssel járó felsorolások összevonása, betoldások alkalmazása, a közbevetések zárójelekkel történő feltüntetése, összevonás, átalakítás, grammatikai, lexikai és szórendi csere.

Feltűnő, hogy Károli figyelmen kívül hagyta a fejezetben felsorolt áldozatfajtákat. Eljárása arra enged következtetni, mintha – látszólag legalábbis – az áldozatokkal kapcsolatos terminológia területén hiányosságai lettek volna, ám az is elképzelhető, hogy tudatos fordítói szándék áll a háttérben: az ismétlések elkerülése érdekében törekedett az összevonásra.

Tudatosságot állapíthatunk meg továbbá bizonyos héber megszilárdult, állandósult szerkezetek következetes megfeleltetésében is: a héber 'visszafordítom a fogságukat' szókapcsolat „*meg-/visszahozom őket az rabságból*" szerkezetként való fordításában, a héber 'mondta az Úr / így mondta az Úr' kijelentés következetes, „*azt / ezt mondgya az Úr*" bevezető formulaként való átültetésében, valamint az 'és volt az Úr szava' „és szóla az Úr"-ként való szebb, magyarosabb tolmácsolásában.

3b. A Jer. 33. vizsgálata: néhány példa a fordítói műveletekre

Ezúttal is táblázatos formában szemléltetem, hogy konkrétan milyen átváltások figyelhetők meg Károli *Jer. 33.*-fordításában, s hogy van-e olyan forrásszöveg, amely az alapját képezhette döntéseinek.[46]

[46] Mivel az összes átváltási művelet bemutatása túlmutatna a tanulmány keretein, a táblázatos összefoglalással – ismételten – a fejezetre jellemző eljárásokat csupán illusztratíve ismertetem.

4. táblázat: Károli Jer. 33.-fordításának összevetése a maszorétikus héber szöveggel[47]

Átváltási művelet	Károli-biblia	Maszorétikus szöveg	Forrásszövegek tanúsága
BETOLDÁS (azonosítás, emelés: egyszerű mondat vonatkozói mellék-mondattá alakítása) (Jer. 33,2)	*Az Úr az, ki formálta*	*Az Úr ∅ formálja (YHWH jócér)*	Vulgata (*Dominus, qui… formaturus…)* Vatablus (*Iehouáh qui format…*) Münster (*Dominus est qui format…*) és Pagninus (*Dominus qui format…*) alátámasztja
BETOLDÁS (értelmező jellegű vagy / és szintaktikailag, grammatikailag motivált GRAMMATIKAI, LEXIKAI CSERE) (Jer. 33,2)	*Jeruzsálemet*	*azt / őt (’óták)*	Münster alátámasztja, de zárójelesen közli (*ipsam (Ierusalem)*) Pagninus (*Ierusaláim*) alátámasztja, de: *magnificat* állítmányt tesz elé!
BETOLDÁS (értelmező jellegű vagy / és szintaktikailag, grammatikailag motivált GRAMMATIKAI CSERE) (Jer. 33,9)	*híremre nevemre, örömömre tisztességemre* és *dicséretemre*	*hírnévre (l^{e}-sém)* *örömre (szászón) renoméra/dicséretre (li-t^{e}hillá) dicsőségre/szépségre (ú-l^{e}-tif’eret)*	egyéni megoldás, nincs alátámasztás
BETOLDÁS (értelmező jellegű vagy / és szintaktikailag, grammatikailag motivált) (Jer. 33,3)	*dolgokat*	∅	egyéni megoldás, nincs alátámasztás
BETOLDÁS (értelmező jellegű kiegészítés) (Jer. 33,10)	*jövendőben*	∅	egyéni megoldás, nincs alátámasztás
KIHAGYÁS, JELENTÉS BŐVÍTÉSE (Jer. 33,11)	*áldozatot*	*hálaáldozatot (tódá)*	egyéni megoldás, nincs alátámasztás

[47] NB: A digitális verzió szerinti 1528-as kiadásban a Pagninus-féle fordítás számozása a 19. versnél elcsúszik a héber maszorétikus számozáshoz képest, a 20. vers is a 19. vershez kerül, így a 25-ös számú verssel fejeződik be a caput.

Átváltási művelet	Károli-biblia	Maszorétikus szöveg	Forrásszövegek tanúsága
KIHAGYÁS, JELENTÉS BŐVÍTÉSE, ÖSSZEVONÁS (általánosítás) (Jer. 33,18)	*ki áldozatot tégyen*	*égőáldozatot mutat be, ételáldozatot füstölögtet, vágott/véres áldozatot készít (ma'^{a}le 'ólá, ú-maqtír minhá, w^{e}-'ósze zevah)*	egyéni megoldás, nincs alátámasztás[48]
JELENTÉS SZŰKÍTÉSE (Jer. 33,25)	*nem rendeltem*	*nem helyeztem (ló'-számtí)*	egyéni megoldás, nincs alátámasztás
LEXIKAI CSERE (értelmező jellegű) (Jer. 33,24)	*hallottadé*	*láttad-e (h^{a}-ló' rá'ítá)*	Tremellius megoldásához hasonlít *(an non animadvertis)*
ÁTALAKÍTÁS, CSERE, JELENTÉS BŐVÍTÉSE, KIHAGYÁS, ÖSSZEVONÁS (passzívummá tétel) (Jer. 33,11)	*hallattatik… szavok*	*hangja (qól 5x)*	Münster részben alátámasztja, zárójeles közléssel (*Vox (audietur) + vox 4x*) Tremellius részben alátámasztja, nyomatékosítván az ismétlés szándékosságát is *(Audietur inquam + vox 5x)*

3c. A forrásnyelvi szöveg kérdése a Jer. 33. esetén

Jeremiás 33. fejezetének összehasonlító vizsgálatakor szembetűnik, hogy Károli hébertől eltérő megoldásai többségükben egyéni indíttatásúak. Paralel megfelelő nélküli változtatásai a vizsgált előfordulásokhoz képest is magas számban vannak jelen. Feltételezhető, hogy Károli a héber alapszöveg mellett utánajárt a kortárs latin fordításoknak is, ám ha a héber szövegtől elrugaszkodott, túlnyomó-részt nem fogadta el a fordítások által felkínált mintákat.

A táblázatban bemutatott jelenségeknél a *Septuaginta* befolyásoló szerepét ezúttal sem tudtam a hébertől eltérő variánsok esetén adatokkal alá-támasztani, Münster hatása háromszor, Tremelliusé és Pagninusé kétszer-kétszer merül föl, a *Vulgata* és Vatablus pedig csak egy-egy alkalommal támasztja alá

[48] NB: a héber *minhá*t is közli Münster átírásban, vö. *incendat oblationem minha*.

Károli választásait, azzal a megszorítással, hogy a fordítások olykor azonosságot mutatnak.

Jelen fejezet fordítói eljárásai összességében arról tanúskodnak, hogy Károli a magyar nyelv szabályait és szépségét fontosabbnak tartotta, mint bármely szó szerinti változat létrehozását.

4a. A 24. zsoltár vizsgálata: eredmények, megállapítások

A szóban forgó zsoltár a *Septuagintá*ban, a *Vulgatá*ban és Pagninusnál a 23. számot viseli. Károli a héber maszorétikus számozás mellett köteleződött el, csakúgy, mint Benczédi Székely István, akinek a fordításával több ponton szinte teljesen egybeesik Károli fordítása.

A zsoltár 10 versében alig több mint 10 eltérést regisztráltam a különböző nyelvi szinteken a héber szöveghez képest. Ez az eltérés-mennyiség első pillantásra talán csekélynek tűnik, de ha a zsoltár rövidségét tekintjük, akkor arányaiban nem áll messze a többi szövegben dokumentált különbségek számától.

A jellemző fordítói eljárások között a lexikai és a grammatikai cserék uralkodnak, de figyelemre méltó az a fordítói megfontolás, amely kihagyja a feliratot és a technikai kifejezést (zenei műszót?: a héber *szelá*-t) a magyar nyelvű változatból.[49] Annál is inkább elgondolkodtató ez a hiány, hogy a *Hab. 3.*-fordításban – kifejtő jelleggel bár, de – jelen vannak a héber *terminus technicus*ok is, valamint a feltételezett zenei műszó, a *szelá*, transzliterált alakváltozatban, „*selah*”-ként (vö. Hab. 3,3; 9; 13).

Nem egyértelműen következik, mégis felvetődik e lehetséges anomáliából az a kérdés, hogy vajon ugyanaz a személy fordíthatta-e ezt a zsoltárt, mint a *Hab. 3*-at. Természetesen a kérdés megválaszolása további kutatást igényel, amelyhez jó támpontot jelenthet egy olyan jellegű tanulmány elkészítése, amely általánosságban a zenei terminológiába, illetve a feliratok fogalomkörébe tartozó szavak, kifejezések átültetésére irányul.

4b. A Zsolt. 24. vizsgálata: néhány példa a fordítói műveletekre

Most nézzük meg néhány példán keresztül Károli fordítói megoldásait és átváltásait, valamint, hogy a forrásszövegek indokolják-e, alátámasztják-e az esetleges eltéréseket – a *Zsolt. 24.* esetében is![50]

[49] NB: Benczédinél mindenütt szerepel!

[50] Szintén nem mutatom be az összes eltérést, de ezúttal csak a szórendi cseréket és egy-egy tárgyi szuffixum elhagyásának esetét mellőzöm az átváltási eljárások szemléltetéséből.

5. táblázat: Károli 24. zsoltár-fordításának összevetése a maszorétikus héber szöveggel

Átváltási művelet	Károli-biblia	Maszorétikus szöveg	Forrásszövegek tanúsága
BETOLDÁS (plusz-minőségjelző és birtokszó beiktatása) (Zs. 24,6)	*igaz Jácob nemzetsége*	∅ *Jákob* ∅ *(ja'ªqov)*	Tremellius részben alátámasztja *(generatio Jahakobi)*
BETOLDÁS (az alany explicitté tétele, értelmező jellegű kiegészítés, azonosítás) (Zs. 24,5)	*ez*	∅	Septuaginta *(οὗτος)* Vulgata *(Hic)* Münster (*Ipse*) és Tremellius *(Is)*[51] részben alátámasztja
BETOLDÁS (ráadásul 2x) (Zs. 24,1)	*minden… minden lakosi…*	∅ …. ∅	Septuaginta részben alátámasztja *(πάντες οἱ κατοικοῦντες)* Vulgata részben alátámasztja (*universi*)
GRAMMATIKAI, LEXIKAI CSERE (értelmező jellegű) (Zs. 24,6)	*Isten keresőknek*	*az őt keresőknek/akik őt keresik (dórsáv)*	egyéni megoldás, nincs alátámasztás
GRAMMATIKAI CSERE (Zs. 24,8)	*erőss hadakozó*	*háborús vitéz (gibbór milhámá)*	Benczédi Székely Istvánnál is *erőss hadakozó* szerepel, de a Septuaginta *(δυνατὸς ἐν πολέμῳ)* Vulgata *(potens in praelio)* Vatablus *(potens in praelio)* Pagninus *(potens in praelio)* Münster (*fortis bellator*) is alátámasztja
LEXIKAI KIHAGYÁS (Zs. 24,1)	∅	*Dávid zsoltára (l[e]-dávid mizmór)*	egyéni megoldás, nincs alátámasztás
LEXIKAI KIHAGYÁS (Zs. 24,6)	∅	[*terminus technicus; zenei műszó?*] *szelá*	Vulgata megerősíti a kihagyást[52]

[51] A két utóbbi partikula ugyan névmás (*ipse*: 'ő maga'; *is*: 'ő, az'), de nem olyan pontosan fedi le a Károli-féle „ez" betoldást, mint ahogy a *Septuaginta* (*οὗτος*) és a *Vulgata* (*hic*) szövegében található kifejezések lefedik.

[52] NB: Tremellius szuperlatívuszként értelmezi a *terminus technicus*t, ugyanis *summe* (vö. Zsolt. 24,6; 10, Hab. 3,3), illetve *maxime* megfelelőkkel (Vö. Hab. 3,9; 13) közvetíti.

Átváltási művelet	Károli-biblia	Maszorétikus szöveg	Forrásszövegek tanúsága
LEXIKAI KIHAGYÁS (Zs. 24,10)	∅	[*terminus technicus; zenei műszó?*] *szelá*	Septuaginta és a Vulgata megerősíti a kihagyást

4c. A forrásnyelvi szöveg kérdése a Zsolt. 24. esetén

A *Zsolt. 24.* vonatkozásában nem egyértelmű, hogy a héber maszorétikus szöveg alapszövegként elsődlegességet élvez-e. A klasszikus fordítások is szóba jöhetnek mint alapforrások, illetve Károli szokásos módon a kortárs latin fordításokat is felhasználhatta. A táblázatban bemutatott jelenségek megfelelői a következő eloszlást mutatják: a *Vulgata* öt alkalommal, a *Septuaginta* négyszer, Münster és Tremellius kétszer-kétszer, Vatablus és Pagninus pedig egyszer-egyszer szolgáltathat alapot Károli héberhez képest módosított változatának. A fordítások közötti átfedésekkel természetesen itt is számolni kell.

Ami azonban bizonyos: Károli *24. zsoltár*-fordítása feltűnően hasonlít Benczédi Székely István fordítására, függetlenül attól, hogy milyen mértékben használta fel Károli általánosságban a nagy elől munkáját.

A Károli-biblia fordítástechnikai sajátosságairól: fordítói elvek és gyakorlatok

Végezetül tekintsük át, milyen fordítói elvek irányíthatták Károlit az első – immár nyomtatásban is megjelent – teljes bibliafordítás létrehozásakor, s hogyan alkalmazta őket a gyakorlatban!

1. A fordítói elv(ek)ről

A reformáció elveivel összhangban Károli az *Elöljáróbeszéd*ben a *Vulgata* változtatásait kritikával illeti, és kifejti, hogy ő más utat követett:

> „(…) a régi Bibliában sokat nem jól és és alkolmatlanul fordították, sokat elváltoztatták, sokat megcsonkították, sok helyen sokat adtak hozzája (…) És amit megváltoztattak az Istenében, nem szabad-é követnönk annak helyére állatásában a nyelvet, melyen szólott az Isten lelke?”[53]

Károli a Jeromos-féle változtatások helyrehozatalával, héberhez igazításával megnevezte, kijelölte a saját fordítói elvét.

[53] Vö. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 180).

Az *Elöljáróbeszéd*ben másutt viszont hangsúlyozza (ahogy ezt korábban idéztem is), hogy a magyar nyelv rendszerét is figyelembe vette a fordítás során.[54]

Ha tehát csak az elvi szintet nézzük, a forrásnyelvi szöveg, mégpedig a héber szöveg szoros olvasatát tűzte ki célul, amelyhez azonban mérlegelt egyéb szempontokat is: egyrészt áttekintette a nevezett fordítások megoldásait; megfontolta például a *Vulgatá*ban lévő variációkat is, már csak azért is, hogy lássa, ezek megfeleltethetőek-e a héber szöveggel vagy sem, azaz helyre kell-e állítani a textusát vagy sem. Másrészt a célnyelv szabályaira, a célnyelvi szöveg helyénvalóságára is nagy gondot fordított.

2. A fordítói gyakorlatról

A kontrasztív vizsgálat bebizonyította, hogy a Károli-biblia a héber alapszövegtől nagyobb mértékben tér el, mint ahogy azt az *Elöljáróbeszéd*ből kikövetkeztetett elvek alapján feltételeznénk, ugyanakkor nem a fordítások hatása jelölhető meg a változtatások elsődleges motivációjaként, hanem a magyar nyelv tartalmi-stiláris-formai követelményei.

A módosítások részben tehát arra az okra vezethetők vissza, hogy a fordító a tartalom minél pontosabb közvetítésére törekedett – ezért tolmácsolta például a héber *terminus technicus*okat a kontextust figyelembe vevő, kifejtő módon (vö. Hab. 3,1; 19); valamint ugyanezen megfontolásból: a jelentés körülírása-megragadása érdekében alkalmazott számos betoldást is. S hogy a lehetőségét is kizárja a referencia azonosíthatatlanságának, a héber mutatónévmásokat is igen gyakran lecserélte: lexémák formájában ültette át (vö. Jer. 33,2; Zsolt. 24,6). A különféle érzékterületek anomáliáját generáló héber ige használatát is az ellentmondások kiküszöbölése céljából változtatta meg (vö. Jer. 33,24).

Az átdolgozásokat továbbá a stiláris szépségre törekvés is motiválta. Erről a fordítói szándékról leginkább a prófétai szövegek költői nyelvezete tesz tanúbizonyságot. Károli a *Habakuk 3.*-fejezet átültetése során több ízben is felülvizsgálta a forrásnyelvi kifejezést, és a saját víziójához igazította, amely azonban nem állt távol a héber szövegben írottaktól (például Hab. 3,6; 14). A *Jeremiás 33.*-fejezet arányaiban minden egyéb vizsgált fejezetnél magasabb számban tartalmaz egyéni megoldásokat: a fordító kreativitását hűen dokumentálja.

Végezetül a magyar nyelv rendszere sem engedte meg, hogy bizonyos héber szavak, szószerkezetek, mondategységek formálisan leképeződjenek. Rendszerbeli kényszernek tulajdonítható például, hogy Károli elkerülte a melléknév főnevesült formájának többes számú használatát, s jelzői szintre emelve, önálló jelzett szót illesztett mellé (vö. Jer. 33,3), illetve azt a betoldást is

[54] Vö. Károlyi Gáspár, in: Zvara–Jankovics (2003: 186). (L. 9-as jegyzetnél.)

rendszerbeli adottságokkal magyarázhatjuk, amely a participiumok mellékmondatban való kifejtését tette szükségessé (vö. Jer. 33,2).

Károli tehát nem szó szerint, pláne nem szolgai módra fordított, hanem *nagyon* igyekezett a magyar nyelv szabályaihoz és a potenciális olvasók értelmezési szokásaihoz alkalmazkodni. Nem rugaszkodott el a forrásnyelvi változattól, de mégsem követte gépiesen. Betoldásokat, kihagyásokat, cseréket hajtott végre, átalakításokat, összevonásokat alkalmazott, s mindeközben a héber forrásszöveg mellett egyéb szövegtanúkat is segítségül hívott, hogy ihletet vagy támogatást merítsen megoldásaikból.

Az *Elöljáróbeszéd*ben megfogalmazott elve és a konkrét fordítói gyakorlata némiképp tehát elvált egymástól, mégpedig a tekintetben, hogy a szűkszavú, szinte csupán elejtett hivatkozása a magyar nyelv szerepére a vizsgálat során jóval meghatározóbbnak bizonyult.

3. Szó szerinti fordítás és funkcionális ekvivalencia

A bibliafordítás elméletének kidolgozói szerint többféle fordítási típus létezik.[55] A szó szerinti fordítási típust a következőképpen definiálják:

> „A szó szerinti fordítások annyira ragaszkodnak az eredeti szöveghez, amennyire az csak nyelvtanilag lehetséges, még akkor is, ha stilisztikailag elmarasztalható megoldáshoz jutnak.”[56]

A funkcionális ekvivalencia-fordítási típuson azt értik, mikor a fordító olyan szöveget hoz létre, amely ugyanazt a hatást váltja ki a célnyelvi befogadókban, mint amilyet a forrásnyelvi szöveg hajdan, a forrásnyelvi befogadókban:

> „(…) hogy a befogadók úgy értsék a lefordított szöveget, ahogyan az eredeti befogadók értették az eredeti szöveget.”[57]

Hogy milyen hatást váltottak ki a vizsgált bibliai fejezetek az ókori Izrael körében, rejtély, talán sosem fogjuk megtudni. Azt ugyanakkor tudhatjuk, hogy Károli nem rugaszkodott el annyira a héber szövegtől, hogy ne lehetne visszavezetni a kifejezéseit, mondategységeit, mondatait az adott héber kifejezésekre, mondategységekre, mondatokra. Nem a célnyelvi olvasókra gyakorlandó hatást helyezte mindenek fölé a fordítói szempontrendszerében, és nem élt a forrásszövegtől messze elszakadó szabad fordítás lehetőségével sem – lehetőségéhez mérten követte a forrásnyelvet. Ugyanakkor nem tekinthető mégsem szolgainak a fordítása. Folyton-folyvást mérlegelte a tartalmi és stiláris vonatkozásokat, s

[55] Vö. Waard–Nida (2002: 56–8).
[56] Vö. Waard–Nida (2002: 56).
[57] Waard–Nida (2002: 49–50).

még ha a reformáció szellemében egyfajta ideálként is tűzte ki, valójában meghaladta a szó szerintiség elvét.

Waard és Nida tipológiai besorolása szerint a Károli-biblia fordítási elvét tehát rekonstrukciós módszerrel, a gyakorlati megvalósulás alapján a *szó szerinti vagyis formális* és a *funkcionális megfeleltetés elve között* félúton elhelyezkedő elvként határozhatjuk meg.

Ugyanakkor Waard és Nida 20. sz.-i meghatározásait kissé lazábban értelmezve, pontosabban a 16. sz.-i fordítói technikákat, elveket és gyakorlatokat nem a modern korunk fordítói technikái, elvei és gyakorlatai alapján meghatározva, azt is kijelenthetjük, hogy Károli a saját korában *jóval közelebb lehetett a funkcionális ekvivalencia* fordítói elvéhez, mint a szó szerinti elvhez. Erre utal a vizsgált és részben be is mutatott sok-sok változtatás az alapszöveghez képest, illetve a módosítások jellege. Mert ne tévesszen meg bennünket az, hogy mára már olykor nehézkesnek és homályosnak tűnik a Károli-szöveg, saját korában előremutató, dinamikus fordítás lehetett.[58] Nem véletlenül vált alkalmassá arra, hogy számos revízió alapját képezze az elkövetkező évszázadokban, s talán nem állok távol az igazságtól, ha azt feltételezem, hogy a jövőben is újabb és újabb revideált változatok fognak napvilágot látni a „Károli-biblia" névhez kötődően, még ha nem is az 1590-es *Vizsolyi Biblia* jelenti immár a kiindulópontját a revízióknak.

Befejezés

Tanulmányom megírásához a Károli-biblia négy különböző fejezetét vetettem össze behatóan: versről versre, szóról szóra a héber maszorétikus szöveggel, hogy árnyaltabban ítélhessük meg az első teljes nyomtatott bibliafordításunk fordítási típusát, Károli hébertudását, fordítói elveinek és gyakorlatának egymáshoz való viszonyát, mibenlétét. A vizsgálathoz el kellett merülnöm a forrásszövegek problematikájában is, jóllehet nem végezhettem igazán mélyreható kutatásokat e tárgyban.

A Héber Biblia 3 egységéből választottam ki a szövegeket, alaposan megfontolva, hogy pontosan melyek is legyenek: a Tórából, a Prófétákból és az

[58] Ezen a ponton vélekedem másképp Károli fordításáról, mint Waard és Nida a King James-fordításról, amelyről a következőképpen fogalmaznak: „szókincsét és grammatikai megoldásait tekintve már a saját korában is homályosnak számított, de a nyelvezete rendelkezett bizonyos ritmikussággal (…)", vö. Waard–Nida (2002: 67). Talán mégsem lehet teljesen azonos kategóriába sorolni a „reformáció korának bibliafordítói hagyományát", bár az tény, hogy „a bibliafordítás mintáivá" váltak, vö. ua: uo. Véleményem szerint Károli nyelvezetének nem a kortárs, inkább a modern kori megítélése az, amely alapján mint „homályos" „minta" szóba jöhet, ha a King James-fordítást prototípusként értelmezzük Waard és Nida rendszerében. NB: Szathmári István is Horváth Jánost idézve „szép folyású, tiszta, világos nyelvként" határozza meg Károli nyelvezetét, és „páratlan" stílusáról értekezik, vö. Szathmári, in: Barcza–Kocsis (1990: 198–202).

Írásokból.[59] Az analízis során megállapítottam, hogy a forrásszövegek tekintetében az egyes fejezetek eltéréseket mutatnak. A Tóra és a Próféták – általam vizsgált – szövege hátterében inkább fellelhető a héber maszorétikus szöveg primátusának a lehetősége, mint az Írások-beli fordítás hátterében. A *2Móz. 34.* és a *Hab. 3.* magyar szövegében a latin fordítások kiemelkedő hatása is tetten érhető (előbbi esetén a *Vulgata* mellett talán a leginkább Tremelliusé, utóbbi esetén Vatablusé, de nem szignifikáns módon), a zsoltárfordítás verseiben pedig Benczédi Székely István fordítási megoldásai köszönnek vissza – szó szerint. A *Septuaginta* Károli-fordításban megmutatkozó jelentőségét a *Zsolt. 24.* kapcsán tudtam csak kimutatni – a téma önmagában is megérdemelné a további kutatásokat. Mindenesetre megfontolandó, hogy a héber alapszöveg primátusának hiánya – részben legalábbis – nem éppen Benczédi közvetítő szerepével magyarázható-e.

A vizsgálat során felmerült továbbá annak a lehetősége is, hogy az egyes egységek fordítását nem ugyanaz a fordító vagy nem teljesen ugyanaz a fordítói munkaközösség végezte. Ennek a feltételezésnek az adott táptalajt, hogy ugyanazon homályos héber kifejezésnek a Próféták-beli fejezetben a transzliterált leképezésével, az Írások-beli fejezetben pedig a kihagyásával szembesültem (a kihagyásos eljárást a *Vulgata*, illetve részben a *Septuaginta* is alkalmazza, Benczédi Székely István azonban nem!).

A fordítástechnika síkján ugyanakkor mindegyik fejezet nagy hasonlóságot mutat, és fordítástipológiailag is valamennyit egy kategóriába tudtam sorolni. Károli fordítása, láthattuk, nem szó szerinti abban az értelemben, hogy a forrásnyelvi jellemzőket fölébe helyezte volna a célnyelvi sajátosságoknak, ugyanakkor nem is törekedett a waard–nida-i értelemben vett kizárólagos funkcionális ekvivalenciára, hiszen nagy figyelmet fordított a forrásnyelvi szöveg formai felépítésére is.

Ha a Károli-féle fordítás fordítástechnikai vonatkozásaira felhívtam a figyelmet, már félig elértem a célom tanulmányommal, vizsgálataimmal. A figyelemfelhívás mellett azonban buzdítani is szeretnék: ösztönzést szeretnék adni a további szisztematikus kutatásokhoz, hiszen a Károli-biblia minden részletre kiterjedő fordítástechnikai vizsgálatával, beleértve a forrásszövegekre kiterjedő szisztematikus kutatásokat is, még adós a magyar tudós társadalom.

Hivatkozások

Ballagi Mór 1864[1]. Tanulmányok a magyar bibliafordításhoz. I. A magyar bibliafordítások általában. *Nyelvtudományi Közlemények* 3/1: 38–72. Online-elérhetőség: http://www.nytud.hu/nyk/reg/003.pdf (letöltés ideje: 2018.03.02.)

[59] NB: erre utal a Héber Biblia héber elnevezése, a *Tanakh*, amely nem más, mint a Héber Bibliát alkotó részek kezdőbetűiből alkotott mozaikszó: T = Tóra, N = *N*^{e}*ví'ím* (’próféták’), K = *K*^{e}*túvím* (’írások’).

Ballagi Mór 1864[2]. Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül. II. A Károlyi Gáspár-féle különösen. *Nyelvtudományi Közlemények* 3/2: 161–89. Online-elérhetőség: http://www.nytud.hu/nyk/reg/003.pdf (letöltés ideje: 2018.03.02.)

Barcza József (szerk.) – Kocsis Elemér (bev.) 1990. *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest.

Bottyán János 1982. *A magyar Biblia évszázadai*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest.

Dán Róbert 1967. Benczédi Székely István Zsoltároskönyvének forrásaihoz. *Filológiai Közlöny* 13/1–2: 151–55.

Dán Róbert 1970. Méliusz héber tanulmányai és forrásai. *Filológiai Közlöny* 16/1–2: 163–70.

Dán Róbert 1973. Székely István héber forrásai. In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. (Humanizmus és Reformáció 2.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 47–60.

Dán Róbert 1973. A Biblia Hebraica és a magyar bibliafordítások. In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. (Humanizmus és Reformáció 2.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 61–70.

Dán Róbert 1973. Melius „hebraizans". In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. (Humanizmus és Reformáció 2.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 71–87.

Földváry Miklós 2004. Mózes szarva. *Antik Tanulmányok* XLVIII. 115–23. Online-elérhetőség: http://class-phil.elte.hu/sites/default/files/profilok/foeldvarymiklosistvan/M%C3%B3zes%20szarva.pdf (letöltés ideje: 2017.09.25.)

Károlyi Gáspár 2003. Tekintetes és nagyságos uraknak… In: Zvara Edina (kiad., jegyz.) – Jankovics József (szerk.): *„Az keresztyén olvasóknak". Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. (Régi Magyar Könyvtár. Források 14). Balassi. Budapest.

Katona Tamás (szerk.) – Komoróczy Géza (szerk., utószó, jegyz.) 1980[3]. *Énekek éneke*. Magyar Helikon. Budapest.

Koltai Kornélia (bev., jegyz., kiad.) 2011. *Péchi Simon kiadatlan Bibliafordítása (1634)*. (Hungaria Judaica 23.) MTA Judaisztikai Kutatóközpont. Budapest.

Kustár Zoltán 2010. *A héber Ószövetség szövege. A masszoréta szöveghagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*. Kálvin János Kiadó. Budapest.

Kustár Zoltán 2017. Néhány adalék Méliusz Juhász Péter héber nyelvi ismereteinek kérdéséhez. *Debreceni Szemle* 25/3. 307–17.

Kustár Zoltán 2018 (előkészületben). *Hebraica Melii.* Adalékok Méliusz Juhász Péter héber nyelvi ismereteinek kérdéséhez annak Jób-fordítása alapján. In: Koltai Kornélia (szerk.): *Schweitzer-lectures. Tanulmánykötet a Magyar Hebraisztikai Társaság által rendezett 2017-es emlékkonferencia előadásaiból* (megjelenés alatt).

Márkus Mihály 1990. A XVI. századi nyomtatott magyar bibliafordítások és a Vizsolyi Biblia. In: Barcza József (szerk.) – Kocsis Elemér (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest. 70–114.

Németh Áron 2015. „Szól immár itt Dávid… magyarul": Megjegyzések Bencédi Székely István zsoltárfordításához. In: Baráth B. L. (szerk.): *Hittel és humorral: Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*. (Acta 8.) DRHE. Debrecen. 23–38.

Nyíri Antal (szerk.) 1971. *A Müncheni Kódex 1466-ból*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Szathmári István 1990. A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása. In: Barcza József (szerk.) – Kocsis Elemér (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest. 184–202.

Tóth Kálmán 1990. A Vizsolyi Biblia és Kálvin. In: Barcza József (szerk.) – Kocsis Elemér (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest. 115–36.

Zvara Edina (kiad., jegyz.) – Jankovics József (szerk.) 2003. *„Az keresztyén olvasóknak". Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. (Régi Magyar Könyvtár. Források 14). Balassi. Budapest.

Waard, Jan de–Nida, A. Eugene 2002. *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. (Ford. Pecsuk Ottó.) Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.

Zsengellér József 2014. *A kánon többszólamúsága. A Héber Biblia/Ószövetség szöveg- és kánontörténete*. L'Harmattan Kiadó – Kálvin Kiadó. Budapest.

Koltai Kornélia
ELTE BTK
Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék
koltai.kornelia@btk.elte.hu

A *Jónás könyve* a Károli-bibliában: szókészlettani és jelentéstani vizsgálatok a *megtér* ige körül

Korompay Klára

1. Bevezető gondolatok a témaválasztásról

A címben jelzett téma olyan kérdések felé vezet, amelyekhez távolabbi utakon járva, más területeket megközelítve jutottam el. 1994 és 1997 között a Párizs 3 – Új Sorbonne Egyetem magyar vendégtanára voltam, ahol ezt az állást (három évenként váltakozva) hol irodalmár, hol nyelvész töltötte be. A stafétabotot Tverdota Györgytől vettem át, s nem kis meglepetéssel, de annál nagyobb örömmel fogadtam azt a váratlan kérdést, hogy a nyelvészeti órák mellett vállalkoznék-e arra, hogy a magyar irodalom köréből is előadást tartsak. Azonnal igent mondtam rá. Már korábbi lektori tapasztalataim meggyőztek arról, hogy nagy az érdeklődés a magyar irodalom iránt, vannak lelkes olvasói a frissen lefordított műveknek (ez volt Kosztolányi franciaországi fogadtatásának a ragyogó korszaka). Úgy éreztem: ha élő igény van e terület felfedezésére, akkor vállalni kell a közvetítés feladatát. Ez persze új ösvényeket nyitott számomra. Hálás vagyok a sorsnak azért, hogy a fenti keretben Babitsról és közelebbről a *Jónás könyvé*ről is órákat tarthattam és gondolkodhattam.

E mű gazdagsága és sokértelműsége ugyanis egészen kivételes. Erre különös erővel világít rá az, hogy a bibliai *Jónás könyve* évszázadok óta ihletforrás és hivatkozási pont a legkülönbözőbb korok legkülönbözőbb felfogásai számára, amint erről Fáj Attila kitűnő könyve: *A Jónás-téma a világirodalomban* tudósít (Fáj 1977). Megtudjuk ebből, hogy feldolgozta e témát már a 4. századi szír Szent Efraim; készült Jónásról bizánci himnusz a 6. században; alakja különleges hangsúlyt kapott a reformáció korában (egyrészt egy predestináció-ellenes írásban, másrészt Luther és Kálvin Jónás-kommentárjában); s a sort szinte vég nélkül folytathatnánk a különféle pamfletek, abszurd drámák és egyéb művek felsorolásával, melyek a 20. századi diktatúrákig is elvezetnek, s egymással akár

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2018. *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 148–163.

homlokegyenest ellentétes ideológiákat is tükrözhetnek. Joggal viseli a könyv utolsó fejezete ezt a találó címet: „A téma nem hagyja magát."

Számunkra, magyar olvasók számára Jónás története mindenekelőtt Babits remekművét idézi, s ennek hátterében a Károli-biblia szövegét, valamint – különleges és összetett módon – a kettő viszonyát. Babits 1938-ban írt műve eleven, alkotó kapcsolatot tart fenn a 16. századi magyar nyelvvel: a narráció kiemelkedő elemeit a hajdani bibliafordításból átvett részletek jelentik, a folytatást pedig a költő ugyanennek a biblikus nyelvnek a szellemében szövi tovább, sokszor leplezetlenül élvezve magát a nyelvi játékot is. A szöveg rétegei így szövevényes kapcsolatba lépnek egymással, s egészen egyedi, szivárványos mintázatot alkotnak.

Az eddig mondottak alapján a Károli-bibliában szereplő *Jónás könyve* úgy jelenik meg, mint egy szöveghagyomány kiindulópontja. Ugyanakkor – ha e mű magyar fordítási hagyományára gondolunk – ez nem jelent egyúttal kezdőpontot is. A kezdetek legalább másfél évszázaddal korábbiak: az első magyar nyelvű *Jónás könyvé*t a 15. század közepéről fennmaradt Bécsi kódex őrizte meg. (A datálás kérdéseiről vö. Kertész 2009: 256, Korompay 2015: 80–1, 2017: 57–9.) A szóban forgó két régi fordítás lehetőséget kínál arra, hogy egy kései ómagyar és egy középmagyar változatot egymással összevetve szemléljünk, miközben – számunkra természetes módon – ezekre rávetül Babits szövege is.

Hogy ez milyen meglepetésekhez vezethet, arra nézve felvillantanék egyetlen példát. A történet negyedik részében, amikor a csalódott Jónás az Úrral perel, megfogalmaz kétszer is egy kétségbeesett kívánságot, mely a három szövegben ilyen módon jelentkezik. Babits: „mert jobb nekem meghalnom, hogysem élnem", „mert jobb már hogy meghaljak, semhogy éljek". A Károli-biblia fordításában ez áll: Jón 4,3: „mert jobb énnékem meghalnom, hogynem élnem" (KárolíBibl. II, 194r), Jón 4,8: „jobb nékem holtom, hogynem éltem" (II, 194v). A Bécsi kódexben ezt találjuk: Jón 4,3: „mert jobb énnekem halál, hogynem élet" (244,3, „quia melior est mihi mors, quam vita"), Jón 4,8: „Jobb énnekem meghalnom, hogynem élnem" (245,8, „Melius est mihi mori, quam vivere"). A meglepő az, hogy az egyik mondat mindhárom szövegben szinte szó szerint azonos módon jelenik meg, amint ezt az elsőként és az utolsóként idézett példa mutatja. Babits minden bizonnyal a Károli-bibliából vette át; vajon összeköti ezt egy rejtett szál a Bécsi kódex fordításával is? Erre nincs kész válaszom.

2. Az elemzés központi kérdése: a „fordulat"

A történet egy kulcsjelenségét jó Babits történetmondásának a fényében átgondolni és megvizsgálni. Ő ugyanis egy lényeges ponton eltér a Bibliától. Annak a szövege szerint Jónás próféciája eléri hatását: Jón 3,5: „Hívének az ninivebeliek az Istennek, és böjtöt hirdetvén kicsinytől fogva nagyig gyászruhába öltözének" (KárolíBibl. II, 194r). Babits művében viszont az egész harmadik rész Jónás csúfos kudarcát részletezi, napról napra, térről térre, a királyi palotáig – s onnan ki a pusztába, az Úrral való perlekedés, az ítéletvárás, sőt a bosszúvágy világába.

Ennek az eltérésnek az értelmezése elsőrendű kérdés; irodalomtörténeti munkák egész sora foglalkozik vele. Ezek számbavétele nem lehet feladatom. Arra törekszem most, hogy rövid summázatát adjam, saját szavaimmal, a két eltérő iránynak. A bibliai történet szerint a niniveiek megtérnek, és az ítélet elmarad; Babits történetében a niniveiek szemlátomást nem térnek meg – és az ítélet elmarad. Szándékosan választottam az *és* kötőszót (egyetértve Haader Leával abban, hogy az *és* minden kötőszó helyett állhat): így el lehet kerülni az *ezért* vagy *ennek ellenére* csapdáit, amelyekbe Jónás, az esendő, groteszk próféta – Nemes Nagy Ágnes (1992: 100, 101) szavaival: a „kudarc-hős", az „ellen-hős" – beleesett. Ezáltal nyitva áll az értelmezés sokféle lehetősége: az Úr irgalma; „Isten humora", ahogy a szakirodalom nemegyszer fölveti; továbbá az élet és az alkotás tisztelete, az idő távlatában való gondolkodás, a változás csíráira való figyelés, melyre a negyedik rész első sorai röviden, de hangsúlyosan utalnak: „Mert látá az Ur, hogy ott egyik-másik / szívben még Jónás szava kicsirázik". Végső soron megmarad a lezáratlanság: „Igy szólt az Ur, és Jónás hallgatott", s ez új meg új kérdések és válaszok felé vezet, megőrizve a történet talányosságát.

A fentiekből nyelvi kérdések is következnek. Számomra az események kulcsszavaként ez emelkedik ki, kétszeresen is: „fordulat"; fordulat az emberek viselkedésében, fordulat az Isten döntésében.

Milyen szavakkal adja vissza ezt a kettőt a Bécsi kódex? Jón 3,8: „és férfiú *megfordoljon* ő gonosz útából és hamisságából, melyek vadnak ő kezekben" (BécsiK. 243,8, „et *convertatur* vir a via sua mala, et ab iniquitate, quae est in manibus eorum"); másfelől: Jón 3,9: „Ki tudja, ha *megfordoljon,* és megbocsásson Isten, és *megfordoljon* ő haragjának hirtelenkedetéből, és nem veszönk el?" (BécsiK. 243,9, „Quis scit, si *convertatur,* et ignoscat Deus: et *revertatur* a furore irae suae, et non peribimus?") A Bécsi kódex szóhasználata így összegezhető: *megfordulnak* az emberek, és *megfordul* az Isten.

Hogyan jelentkezik a fenti két mondat a Károli-bibliában? Jón 3,8: „és *térjen meg* minden ember az ő gonosz útáról és az ő hamisságától, mely őbenne vagyon" (KárolíBibl. II, 194r); másfelől: Jón 3,9: „Ki tudja, talám *megtér*, és elváltoztatja Isten az gonoszt, hogy *elfordulván* az ő haragjának búsulásától el ne vesszünk" **(**KárolíBibl. II, 194r). Nem kevésbé meglepő módon a kétféle fordulatra utaló ige itt is azonos: *megtérnek* az emberek, és *megtér* az Isten.

E példák jelentéstani gazdagsága, a két ige kettős használata megérdemel egy vizsgálatot. Előadásom középpontjába ezek értelmezését állítom; ebből további kérdések is következnek vagy következhetnek.

Mit jelent, mi mindent jelent e két szó az adott fordításban, figyelembe véve azok más szöveghelyeit is? Használatosak-e többféle jelentésben? (Ez felveti a poliszémia kérdését.) Mit tudunk eredetükről, jelentéstörténetükről? (Ez elvezet az etimológiához.) Hogyan viszonyul egymáshoz a két ige: *megfordul, megtér?* (Ez a szinonímia körébe vág.) Újabb, önként kínálkozó irány: milyen képet mutat a szóhasználat terén a Bécsi kódexszel azonos szöveghagyományt képviselő Müncheni és Apor-kódex, azaz: milyen képet mutat az ún. Huszita biblia? Végül, de nem utolsósorban: mit mutat a tőlük minden tekintetben füg-

getlen Jókai-kódex? Ez utóbbi esetleg jelzést adhat a következő kérdésre is: milyen szót vagy szavakat használhatott a középkori magyar nyelv annak a fogalomnak a megnevezésére, amely az egyházi nyelvnek egyik kulcsfogalma, s melyet ma (és már a Károli-bibliában) a *megtér* ige fejez ki? E kérdések egymásból fakadnak; valódi kérdések, amelyekre kész választ nem találtam, megközelítésük tehát anyaggyűjtést és elemzést kívánt.

3. Az anyaggyűjtés fő forrásai

Az a szerencsés helyzet áll fenn, hogy mind a négy említett magyar kódexnek van tudományos igényű szövegkiadása; emellett mindegyikhez készült olyan szótár vagy szótárszerű feldolgozás, amely lehetővé teszi egy-egy szó valamennyi adatának az áttekintését, sőt akár egy szó hiányának a megállapítását is. Vizsgálatom alapját első helyen e két forrásanyag jelentette. (Közelebbről, a kódexek időrendjében: Kódexkiadások: JókK.: P. Balázs 1981, BécsiK.: Mészöly 1916, MünchK.: Nyíri (szerk.) 1971, AporK.: Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014. – Szótárszerű feldolgozások: JókK.: Jakab 2002, BécsiK.: Károly (szerk.) 1965, MünchK.: Nyíri (szerk.) 1993, AporK.: Jakab–Kiss 1997.)

Az utóbbiak rendezési elvei erősen eltérnek egymástól (a nyelvtani, közelebbről morfológiai kiindulóponttól a szócsaládok együttes kezeléséig vagy a szoros ábécérend követéséig), de tökéletesen alkalmasak a teljességre törekvő adatgyűjtésre. Ma ritkán esik szó róla, épp ezért szeretném kiemelni, mekkora újdonságot jelentett Károly Sándor rendszerszerű szemlélete az 1960-as évek nyelvtörténetében (vö. „A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban"). Másfelől – az anyaggyűjtés során – számtalanszor eszembe jutott Hadrovics László nevezetes mondása: „van szótárforgató etimologizálás, és van szövegolvasó etimologizálás". Nyilvánvaló, hogy egy szó mindig a mondatban nyeri el pontos jelentését – emellett a mostani gyűjtés élő tapasztalatot jelentett számomra arra nézve is, hogy mindig az egész szöveg világába kell belehelyezkedni. Hiába azonos egy szó és (első látásra) a jelentés is, másként jelentkezik például a *megfordul* ige Ruth történetében, egy-egy próféta könyvében vagy az evangéliumokban. Épp ezért megkerülhetetlen lépés volt a munkafolyamat során, hogy egy-egy releváns adatsort bibliai könyvek szerint is rendezzek a magam számára, elmélyedve magukban a történetekben. Ez nemegyszer meglepő jelenségeket hozott felszínre.

Néhány szót szólok még a tárgyalás rendjéről. A korábban említett két forrás, két lexéma (és még több jelentés) összevető elemzése többféle módon is elképzelhető. Én azt az utat választottam, hogy először a Bécsi kódex teljes anyagában térképeztem fel a kiemelt szó különféle jelentéseit, azután a Károli-bibliában vizsgáltam meg a fenti példák párhuzamos helyeit (ezúttal tehát az ismert jelentésekből kiindulva kerestem a megfelelő lexémát a későbbi forrásban). Az első lépés mindenesetre a két szinkrón rendszer vizsgálata volt; ennek hátterében az a meggyőződés áll, hogy a nyelvi változások megközelítése csak a rendszer ismeretében lehetséges.

Végül az adatközlés módjáról. Forrásom a második esetben a *Vizsolyi*

biblia hasonmás kiadása volt (KárolіBibl.). Valamennyi adat kapcsán alapvető kérdésként merült fel, hogy betűhű formában közöljem-e az idézett mondatokat, vagy – azt mérlegelve, hogy a lexikai-jelentéstani elemzés szempontjai mit kívánnak – az akkori nyelvállapotot tükrözve, de modernizált helyesírással adjam vissza ezeket.[1] Úgy gondolom, a jelen vizsgálat természete megengedi azt, hogy kísérletképpen az utóbbi megoldást válasszam (az elvet minden régi nyelvi idézetre alkalmazva). Emellett szól az az egyre erősebb meggyőződésem is, hogy egy modernizált átirat, ha kellő megalapozottsággal készül, jól használható forrást jelenthet a nyelv bizonyos szintjeinek tudományos vizsgálatához is. (Egy ilyen munkálat alapelveiről, az Apor-kódex kapcsán: Korompay, megj. e.)

4. A *megfordul* ige jelentései a Bécsi kódexben; forrásnyelvi megfelelők

A teljességre törekvő gyűjtés a következő két fő jelentést hozta felszínre a kódex anyagában: ’visszatér’ (a szó fizikai értelmében), ’megtér’ (a szó vallási értelmében).

Álljon itt három kiválasztott példa a ’visszatér’ jelentésre: Jud 6,9: „elhagyák őket, és *megfordolának* ő urokhoz” (BécsiK. 21,9, „dimiserunt eum, et *reversi sunt* ad dominum suum”), Dán 11,9: „bemegyen az országba, és *megfordol* ő földébe” (BécsiK. 162,9, „Et intrabit in regnum … et *revertetur* ad terram suam”), Oz 5,15: „Elmenvén *megfordolok* én helyemre” (BécsiK. 188,15, „Vadens *revertar* ad locum meum”).

Az adatok közös vonásai közül figyelemre méltó a latin forrásszöveg *revertor* igéje, melynek jelentése ’visszafordul’, ’visszatér’. Ugyancsak jellemző az idézett mondatokban következetesen jelentkező vonzat: *megfordul vhová/ vkihez*.

Külön bemutatást érdemel a Bécsi kódexből Ruth könyvének néhány példája, mivel itt a történetnek fontos eleme a (mai szóval) „Térjetek vissza!” felszólítás. Noémi, aki Júdeából érkezett Moáb mezejére, fiai elvesztése után azt mondja két menyének, hogy térjenek vissza népükhöz, családjukhoz. Egyikük, Orpha, ezt meg is teszi, Ruth azonban vele marad (vö. Rut 1,16: „Mert ahová te mégy, oda megyek, ahol te megszállsz, ott szállok meg én is. Néped az én népem, és Istened az én Istenem”, Biblia 2014). A felszólítás ismétlődése révén a szóhasználat következetessége itt különösen kitűnik: Rut 1,11: „*Fordoljatok meg,* én leányim, mire jőtök énvelem?” (BécsiK. 2,11, „*Revertimini,* filiae mi, cur venitis mecum?”), Rut 1,12: „*Fordoljatok meg,* én leányim, és menjetek el!” (BécsiK. 2,12, „*Revertimini,* filiae mi, et abite”), Rut 1,15: „Íme te rokonod *megfordolt* ő népéhez és ő istenihez, te menj el ővele!” (BécsiK. 2,15, „En *reversa* est cognata tua ad populum suum, et ad deos suos, vade cum ea”).

Végül még egy beszédes adat Judit könyvéből. Judit, aki Holofernész

[1] Írásom egyik lektora ezt a közlésmódot „hangzáshű”-nek nevezte. Az elnevezést szerencsésnek tartom és köszönettel fogadom.

levágott fejével diadalmasan visszaérkezik Betuliába, a következőket mondja: Jud 13,20: „Él kedig mü Uronk Istenönk, mert ő Angyala megőrizött engemet innet elmenettem és ott lakattam és onnat *ide fordolattam*" (BécsiK. 39,20, „Vivit autem ipse Dominus, quoniam custodivit me Angulus eius et hinc euntem, et ibi commorantem, et inde huc *revertentem*"). A *fordul* igéhez itt nem kapcsolódik *meg-* igekötő, viszont jelen van előtte az *ide* határozószó (mely igekötővé is vált). A három, jellegzetesen ómagyar igenév együttese *(elmenettem, ott lakattam, ide fordolattam)* a történet teljes ívét megrajzolja, s ez ismét erős adatot szolgáltat a szóban forgó ige 'visszatér' jelentésére.

A *megfordul* második fő jelentése a Bécsi kódexben: 'megtér' (vallási értelemben). Oz 3,5: „És ezek után *megfordolnak* Izraelnek fiai, és megkeresik ő Urok Istent" (BécsiK. 184,5, „Et post haec *revertentur* filii Israel, et quaerent Dominum Deum suum"), Zak 1,4: „*Fordoljatok meg* tü gonosz utaitokból és tü igen gonosz gondolatitokból" (BécsiK. 294,4, „*Convertimini* de viis vestris malis et de cogitationibus vestris pessimis"), Mal 3,18: „És *megfordoltok,* és meglátjátok, mi légyen igaz és hamis között" (BécsiK. 323,18, „Et *convertemini,* et videbitis, quid sit inter iustum et impium").

A latin forrásszövegben itt többnyire a *convertor* ('megfordul', 'megtér') igével találkozunk; mellette a *revertor* is előfordul. A kettő természetesen összefügg, s jelentéseik is egymásba játszanak, ahogyan a magyarban is. A fent másodikként idézett mondat különösen érzékletes a metaforizáció szempontjából: az *út* és a *gondolat* itt egymással párhuzamosan jelenik meg, azonos típusú vonzat elemeként. Ugyanakkor az első és a harmadik mondatban éppen az érdemel figyelmet, hogy az ige vonzat nélkül áll: a vallási értelemben való használatnak ez jellegzetes jegye.

A *megfordul* eredeti jelentésében ('visszatér') a mozgásigék közé tartozik. Újabb jelentésében ('megtér') olyan eseményre, folyamatra utal, amelynek helyszíne a belső tér, a lélek világa. Azt is mondhatnánk: lelki mozgásige.

A fenti jelentésváltozás (fizikai mozgás → lelki folyamat) megvan valamennyi, közvetett vagy közvetlen forrásnyelvben: jól ismeri a héber, a görög, a latin. Minden szakirodalmi forrás, mely a kérdés teológiai megközelítésére vállalkozik, felidézi e három nyelv idevágó szavát: ilyen a héber *súb* 'visszafordul', a görög *metanoia* (más oldalról az *episztrofé*) és a latin *conversio* 'megfordulás', 'visszatérés'. A megtérés tehát ezt jelenti: Istenhez való visszafordulás. Ennek fényében az a jelenség, hogy egy 15. századi magyar bibliafordítás ugyanazt a szót (a *megfordul* igét) használja 'visszatér' és 'megtér' jelentésben egyaránt, korántsem meglepő. Elvben különböző nyelvek párhuzamos jelentésváltozására is gondolni lehetne, de mivel itt bibliai fogalomról van szó, a tükörfordítás jelensége alapvetőnek látszik.

5. A megfordul ige: eredet, szótörténeti és jelentéstani összefüggések

A *fordul* töve ma fiktív (passzív) tő, mely egy alapnyelvi igére megy vissza. Ez a magyarban egy szerteágazó szócsalád kiindulópontjává vált, melybe többek között a *forr,* a *fertő,* a *fürge* is beletartozik (vö. TESz., EWUng.). A *forog : fordul* igepár az ősmagyar korban keletkezhetett, hasonlóan a *cseng : csendül, mozog : mozdul* stb. párokhoz (vö. Benkő 1984: 173). A két ige közül a *forog* körkörös mozgásra utal, a *fordul* pedig (mely inchoatív *-d* képzőt is tartalmaz) a térbeli irány megváltoztatására (vö. *jobbra fordul, lefelé fordul* stb.).

Ami a *meg-* igekötőt illeti, ez eredetbeli kapcsolatban áll a *mögött, mögé, mögül* névutócsaláddal. Előzménye egy hajdani főnévből létrejött határozószó, mely grammatikalizációs folyamat révén vált igekötővé igen korán, bizonyára már az ősmagyar korban (vö. TESz., EwUng., Mátai 1991: 433–6, Dér 2008: 120; az igekötők szófajáról és történeti kérdéseiről vö. D. Mátai 1991, 1992, 2003a, 2003b, Kiefer 1992, É. Kiss 2004, Tolcsvai Nagy 2005, Ladányi 2007, Hegedűs A. 2013, Hegedűs V. 2014). Eredeti irányjelölő funkciója (’vissza’) már a korai ómagyarban háttérbe szorult a perfektiváló szerep javára, amint erről első adata, a HB. *mige zocostia vola* igealakja tanúskodik. Ugyanakkor az irányjelölő szerep sem tűnt el teljesen; a mai napig találunk olyan *meg-* igekötős igéket, amelyek őrzik az eredeti jelentést is. Különösen jól érzékelhető ez azokban az igepárokban, ahol az *el* és a *meg* két ellentétes irányt jelez: *elmegy – megjön, elvész – megkerül* stb. A perfektiváló szerep és az irányjelölés ilyenkor együtt jelentkezik.

A *megfordul* ige eredeti jelentése mindezek alapján: ’visszafordul’; a Bécsi kódexben jelentkező ’vissszatér’ (vö. 4. pont, első adatsor) ehhez elég közel áll. (A latin *revertor* ige is mindkettőt jelenti.) Érdemes felvetni a kettő közötti különbség kérdését is. Az irányváltáson, térbeli helyzetváltoztatáson túl (mely közös jellemzőjük), a ’visszatér’-ben jelen van az úton való haladás és a megérkezés mozzanata is. Egy-egy adott mondat jelentését természetesen több tényező együttese alakítja ki; közülük különleges figyelmet érdemel a direkcionális vonzat.

Alapvető kérdés a következő: számolhatunk-e az ómagyar korban a *visszatér* igével is? Annyi biztos, hogy a négy legkorábbi magyar kódex anyagában ez nem fordul elő. A NySz. egyetlen ómagyar példát sem idéz rá (első adatai az 1580-as évek nyomtatványaiból valók). A *vissza-* igekötő azonban (melynek eredete ismeretlen) már korábbról is kimutatható, különösen víznevekben, vö. 1337: V*yzza*menewpatak, 1430: *vizya*yarouiz, 1434: *wyza*folowgy (OklSz., vö. TESz.). A BécsiK.-ben a *visszaél* ige is felbukkan (75), ami a használat terjedését mutatja. D. Mátai Mária (1992: 669) szerint a *vissza* valójában az irányjelölő *meg-* funkciójába lépett. A kései ómagyar korban jellegzetesen kettős szófajú elem: határozószó és igekötő.

6. Mit képvisel a Bécsi kódex szóhasználata a maga korában? (Kitekintés három kódexre)

Célszerű ezen a ponton nagyobb távlatot adni a vizsgálatnak: hogyan használatos a *megfordul* a többi korai kódexben?

Elsőként az Apor-kódexre irányítanám a figyelmet, melyben a Zsoltárok könyvének első magyar fordítása olvasható: a bibliai hagyomány tekintetében ez áll a legközelebb a Bécsi kódexhez, mely szintén ószövetségi könyveket tartalmaz. E kódex a *megfordul* igének ugyanazt a kettős jelentését mutatja, mint a Bécsi kódex: 'visszatér' és 'megtér'. Egy-egy példát idézve: Zsolt 78,39: „És megemlékezett, mert test elmenő szellet, és nem *megfordoló*" (AporK. 79, „Et recordatus est quia caro sunt, spiritus vadens et non *rediens*"), másfelől: Zsolt 78,34: „Mikor megöli vala őket, keresik vala őtet, és *megfordolnak vala,* és holval jőnek vala őhozjá" (AporK. 78, „Cum occideret eos, quaerebant eum et *conversi* veniebant diluculo ad Deum").

A következő, szintén közeli forrás a Müncheni kódex, mely a négy evangélium fordítását őrizte meg; ez is ugyanannak az ún. huszita szövegkorpusznak a része, mint az előző két kódex. (Az „ún." elem újabban következetes használatúvá vált, vö. Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014; a fenti elem hátteréről és szükségességéről vö. Korompay 2015, 2017: 54.) A *megfordul* ige ismert kettős értéke ('visszatér' és 'megtér') a Müncheni kódexben is megvan, megerősítve az eddig tapasztaltakat. Újdonságot jelent viszont, hogy e forrásban rendszeresen megjelenik az ige ma élő, közkeletű jelentése is: 'megfordul'. Az adatok nagy száma a történetek jellegéből adódik: Jézus csodatételei, személyes találkozásai során a gyógyítást jellemző módon tanítás is kíséri – ez pedig sokszor úgy jelentkezik, hogy ő egy másik emberhez vagy a sokasághoz szól. Ezt mutatja az az eset, amikor egy bűnös asszony megkeni Jézus lábát, ő pedig (Lk 7,44): „*megfordolván* a némberjhez, monda Simonnak" (MünchK. 63ra,44, „Et *conversus* ad mulierem dixit Simoni"). Ez a szerkesztésmód („megfordulván monda", „megfordult, és így szólt") az evangéliumok visszatérő, jellegzetes eleme. (Néhány további példa: Mt 9,22, Mk 5,30, 8,33, Lk 7,9, 22,61, Jn 1,38 stb.)

A három kódex tanúsága ezek szerint egybevág, illetve egymást kiegészíti. Világosan kirajzolódik belőlük a *megfordul* hármas jelentése: 'megfordul', 'visszatér', 'megtér'. Felmerül ezek után egy átfogóbb kérdés. Milyen szerepe lehetett az ún. Huszita biblia fordítóinak e szóhasználat kimunkálásában? Saját koruk egyházi nyelvét képviselték e téren, vagy éppen eltértek attól? (Ismeretes, hogy nagyfokú nyelvi tudatosság, sőt újító szándék jellemezte őket; szóhasználatuk egy esetben – a *Spiritus Sanctus*-nak „*Szent Szellet*"-ként való fordítása kapcsán – olyan botránykőnek bizonyult, amely hamar rájuk sütötte az eretnekség bélyegét.) Nem mindegy tehát, hogy a Bécsi kódexből idézett példáknak koruk világában milyen akusztikájuk lehetett.

Ennek megközelítéséhez jó forrás lehet a Jókai-kódex (1370 u./1440 k., a dátumra nézve vö. P. Balázs 1981: 10), mely minden tekintetben eltérő és jóval korábbi hagyományt képvisel. E szövegben – meglepő módon – egyaránt előfordul a *megfordul* és a *megtér,* a következő jelentésmegoszlásban: JókK. 2: „kik

kezül elölső [...] volt frater Bernald, ki ezképpen *fordolott vala* meg" („Quorum primus [...] fuit frater Bernardus de Assisio, qui *conversus fuit* hoc modo"). A *megfordul* jelentése itt 'megtér'; hasonló példát kínál e kódexben a „fordult farkas" nevezetes története is (JókK. 146–53). Első tanulságként az szűrhető le, hogy a vallási értelemben vett megtérésre ez a szöveg ugyanazt a szót használja, mint az ún. Huszita biblia; e téren tehát az utóbbi nem hozott fordulatot. Másfelől figyelmet érdemel, hogy a Jókai-kódexben a *megtér* is jelen van, mozgásigeként: JókK. 14: „Legottan Szent Ferenc *megtére* Spoletaneu völgybe" („Interim sanctus Franciscus *rediit i*n Vallem Spoletanam"), JókK. 48: „És *térj meg* te celládba" („et *revertere* ad cellam tuam"). Az adatok beszédesen tanúskodnak a szó ómagyar használatáról, mely bizonyára régi koroktól kezdve folyamatos volt, ám az ún. Huszita biblia kódexeiben nem jelentkezett.

A 'visszatér' jelentésű két ige: *megfordul* és *megtér* felveti a szinonímia kérdését. Lehetséges, hogy a kettősség hátterében nyelvjárási különbség húzódik meg. Másfelől arra is lehet gondolni, hogy egy olyan tudatos fordítás, mint amilyen az ún. Huszita biblia, a latin forrásszöveg *convertor, revertor* szavai kapcsán (melyek közös alapja a *verto* 'fordít', *vertor* 'fordul') a magyar megfelelők közül a *megfordul* igét részesítette előnyben.

Mindezekhez járul egy külön meglepetés, amelyet nem hozott volna felszínre semmilyen szókeresés. A vizsgálat egyik korai szakaszában így tettem fel magamban a kérdést: hogyan hangozhatott a középkori magyar nyelvben ez a nevezetes felszólítás: „Térjetek meg!"? Ehhez Keresztelő János története kínált fogódzót; a konkrét választ a Müncheni kódex evangéliumaitól vártam. A kapott válasz a következő volt: Mt 3,2: „*Penitenciát* tartsatok" (MünchK. 9rb,2, „*Paenitentiam* agite"). Ez arra világít rá, hogy a *megtér* és a *megfordul* mellett az ómagyar nyelvben ezzel a kifejezéssel is számolni kell. Ezt nagy mértékben megerősíti a Jókai-kódex anyaga, ahol a *megfordul*-ra mindössze 5 adat van, a *penetencét tart*-féle szerkezetekre pedig 25. Érdekes továbbá, hogy a *Jónás könyve* Bécsi-kódexbeli szövegében az utóbbi kifejezés nem fordul elő, viszont a könyv élén álló három prológus mindegyikében jelen van, vö. BécsiK. 239: „Jónás [...] megszomorodik a városnak *penitenciájában*" („Ionas […] contristatur *in poenitentia* urbis", vö. még 238, 239). Márpedig a prológusok nyilvánvalóan jóval későbbiek, mint a bibliai szöveg. Úgy gondolom mindezek alapján, hogy a középkori magyar nyelvhasználatban a *penitencia ~ penetence* is kitüntetett figyelmet érdemel (annál is inkább, mert a megmagyarosodott alak ennek elterjedtségét mutatja). Természetesen fontos mozzanat, hogy jelentéstani szempontból ez mást emel ki, mint a korábban látott szavak, hiszen a bűnbánatot és a vezeklést helyezi előtérbe.

A képzelet egy ugrása innen Szent István, sőt Géza fejedelem korába vezethet: a 10. századi görög, majd a 11. századi német, szláv, olasz papok milyen szavakat alkalmazhattak a magyarság térítése során? Időben előre haladva: mi lehetett a kialakult egyházi kifejezés a középkorban, amikor a magyar szövegek alkotásának jellemző színtere – Tarnai Andor szavával (1981: 20) – a „második szóbeliség" volt? Tudjuk, hogy magyarul már korai időktől, Szent István uralko-

dásától kezdve prédikáltak. A Kálmán kori esztergomi zsinat (1100 k.) erről így határoz: „A nagyobb templomokban vasárnaponként az evangéliumot és a szentleckét kell kifejteni a népnek, a kisebbekben pedig a *Hitvallás*t és a *Miatyánk*ot" (idézi Madas 1998: 48). Ez az eljárás tükröződik a *magyaráz* igében, amelynek első jelentése: 'magyarra fordít'. Nagyon megfontolandó a következő igazság is: „ha tízezerszámra írtak okleveleket, százezrekre mehet a falusi és városi templomokban, a rendházakban és a püspöki katedrálisokban elhangzott beszédek száma" (Tarnai 1981: 17). Mi jellemezhette ezek szóhasználatát a fenti igék tekintetében? Valós kérdések ezek, erősen pragmatikai kérdések is, amelyekre nem lehet biztos válaszunk. Egy bizonyos: a korai kódexek anyaga többféle irányt is jelez a gondolkodás számára.

7. A Károli-biblia megfelelő igéi

Ha a BécsiK. korábban kiemelt mondatait (lásd 4. pont) a Károli-bibliában is visszakeressük, a következő összefüggések bontakoznak ki.

Ahol a Bécsi kódex a *megfordul* igét 'visszatér' jelentésben használta, ott a Károli-bibliában a következő szót találjuk: Jud 6,9: „azok […] az hegy alatt feküve hagyák, és az ő urokhoz *vissszatérének*" (KárolíBibl. I, 490v), Dán 11,9: „És az déli király az ő országába megyen, és *visszatér* az ő földébe" (KároliBibl. II, 169v), Oz 5,15: „Elmegyek, *visszatérek* az én helyemre" (KároliBibl. II, 178v).

A tanulság egyértelmű: a Károli-biblia jellegzetes igéje ez esetben a *visszatér*.

Ezt ismét megerősítik Ruth könyvének adatai, melyek egyúttal bizonyos igekötő-variációkról is számot adnak a *tér* ige mellett: Rut 1,11: „*Térjetek haza*, édes leányim, miért jőnétek el énvelem?" (KároliBibl. I, 240r), Rut 1,12: „*Térjetek vissza*, mondom, édes leányim, és menjetek el" (KárolBibl. I, 240r), Rut 1,15: „Ím *megtére* az te rokonod az ő népéhöz és az ő istenihöz: *térj hátra* te is ő utána!" (KároliBib. I, 240r).

Fordítsuk most figyelmünket a korábban látott *megfordul* ige második jelentésére, a vallási értelemben használt 'megtér'-re. A Károli-biblia ezt így adja vissza: Oz 3,5: „Annak utána *megtérnek* az Izrael fiai, és megkeresik az ő Urokat Isteneket" (KároliBibl. II, 177v), Zak 1,4: „*Térjetek meg,* kérlek, az ti gonosz utaitokról és az ti gonosz cselekedetektől" (KároliBibl. II, 207r), Mal 3,18: „Akkor *megtérvén* meglátjátok, micsoda különbség légyen az igaz és az istentelen között" (KároliBibl. II, 217r).

A következtetés ismét egyértelmű: e bibliafordítás jellegzetes igéje ilyenkor a *megtér*.

A két vizsgálat eredménye úgy összegezhető, hogy a Károli-biblia a fizikai és a lelki mozgás kettősségére két külön igét használ: egyfelől *visszatér*, másfelől *megtér*. Ez pontosan megegyezik a mai magyar köznyelv szóhasználatával.

8. A *megtér* ige: eredet, szótörténeti és jelentéstani összefüggések

Az alapige, a *tér* ótörök jövevényszó (vö. Róna-Tas–Berta 2011: 2: 896–8). (A TESz. és az EWUng. vitatott eredetűnek tartja, első helyen jelezve a fenti etimológiát, vö. *tér*[1].) Megfelelői a különféle törökségi nyelvekben ilyen jelentéseket mutatnak: 'forgat', 'fordul', 'megfordul', 'visszatér' stb.; ezek alapján a magyar szó etimonja jelentéstani párhuzamot mutat a *fordul* igével.

Maga az alapige ma főként megszilárdult kifejezésekben él: *jó útra tér, magához tér, észhez tér* stb. Igekötős igékben használati köre rendkívül változatos: *letér az útról, kitér egy akadály elől, áttér az út másik oldalára, betér egy mellékutcába.* Mindezek közös jellemzője az irányváltás.

Az ómagyar korban igekötő nélkül is gyakori; rendszerint *vkihez/vhova* vonzattal fordul elő, vö. VirgK. 48–9: „*térj* énhozzám", NádK. 462: „*térnek vala* házokhoz", DomK. 129: „*tér vala* az egyházban" stb.

A minket közelebbről foglalkoztató *megtér* ige eredeti, kompozicionális jelentése a 'visszatér'. Ez már a Jókai-kódexből adatolható (vö. 6. pont); más kódexek is ismerik. Egy-két további példát idézve: VirgK. 35: „És úgy tetszik vala neki, hogyha az másvelágról *tért volna meg*", PeerK. 6–7: (Szent Elek történetében) „az atya […] szolgáit elereszté […], *megtérvén* azért az szolgák megüzenék az atyának" stb. Ez a jelentés évszázadokon át fennmaradt, s régies fordulatokban ma is fellelhető: „megtért egy hosszú útról", illetőleg szűkebb értelemben, kötött kifejezés elemeként: „megtért ősei porához". Ezek ma ünnepélyes hatást keltenek, akárcsak a következő, egészen egyedi példa Thomas Mann *József és testvérei* című regényéből. A történet végén (Mann 1986: 2: 795), amikor Jákob „élete megszakad", József háznagya, aki ezt megállapítja, így tesz róla jelentést, egyetlen szóval (Káldor György fordításában): „Megtért."

Az elsődleges 'visszatér' mellett már a kódexirodalomban is találkozunk a *megtér* vallási értelmével: VirgK. 56: „Azért *térjetek meg,* és tartsatok penitenciát", WeszprK. 106: „Másodszer szóla a jobb felől tolvajnak, ki […] *megtérvén* penitenciára, monda". Alapos vizsgálatot kívánna az a kérdés, hogy egy-egy emléken belül a két fő jelentés közül az egyik jelenik-e meg, vagy párhuzamosan mind a kettő (mint a Virginia-kódexből származó két idézetben). Újabb nyitott kérdés, hogy az igével kapcsolatban kirajzolódnak-e esetleges nyelvföldrajzi jellegzetességek. Az bizonyosra vehető, hogy a korszak nyelvi képe jóval tarkább volt annál, amit a Bécsi kódex feltűnően következetes szóhasználata mutat.

Mi vezethetett oda, hogy 150 évvel később a Károli-bibliában két külön ige utal a fizikai és a lelki tér kettősségére, s a *megtér* jellemző módon vallási értelmet hordoz? Úgy gondolom, e változás egy szélesebb körű átrendeződés keretében helyezhető el, melynek kiindulópontja a *vissza-* igekötő elterjedése s közelebbről a *visszatér* ige megjelenése. (Ennek általam ismert első adata 1567-ből való; a forrás arról tudósít, hogy: „Űfelsége *visszatér* Fejérvárra", vö. SzT.) Ez az ige tette lehetővé olyan jelentések elkülönítését, amelyekre korábban nem volt külön szava a magyar nyelvnek. A változássort így rekonstruálnám: a régóta létező *megtér* és *megfordul* mellett (vö. JókK., BécsiK.) létrejött a *visszatér*, s e

három ige részleges szinonimitása megalapozhatta azt, hogy a *megtér* megszilárdult vallási értelemben, miközben a *visszatér* (mint teljesen transzparens új ige) átvehette a *megtér* és a *megfordul* hasonló, mozgásigei jelentését. Az okok és okozatok viszonya természetesen többnyire szövevényes, és nem feltétlenül egyirányú. Számomra irányadóak ezzel kapcsolatban Herman József (2001: 404) gondolatai a nyelvi változásról: a kauzális magyarázat erőltetése helyett ő biztatóbb perspektívát lát abban, ha a figyelem „a zónák, az alrendszerek között átnyúló kölcsönös feltételezettség”-re irányul.

A fenti változás eredménye így összegezhető: ami az ún. Huszita bibliában egyetlen ige (a *megfordul*) három jelentése volt, az a későbbiekben három külön igével fejeződött ki: *megfordul, visszatér, megtér.* A Károli-biblia fent látott mondatai arra vallanak, hogy a 16. század végére, közelebbről ennek a bibliafordításnak a nyelvállapotában ez az elkülönülés már bekövetkezett.[2]

9. Egy váratlan kifejezés: „Megtér az Isten”

Végül érdemes elgondolkodni egy olyan szóhasználaton, amely az ómagyar és a középmagyar bibliafordításokban határozottan jelen van, mai nyelvérzékünk számára viszont teljesen szokatlan, így mindenképpen értelmezést kíván: „megtér az Isten”. Mit jelenthet ez?

Három párhuzamos bibliai verset idézek ismét a vizsgálat két fő forrásából; a kiindulópontot itt is a *Jónás könyve* korábban már látott félmondata jelenti.

Példák a Bécsi kódexből: Jón 3,9: „Ki tudja, ha *megfordoljon,* és megbocsásson Isten” (BécsiK. 243,9, „Quis scit, si *convertatur,* et ignoscat Deus”), Mik 7,19: „*Megfordol,* és irgalmaz münekönk” (BécsiK. 257,19, „*Revertetur,* et miserebitur nostri”), Zak 8,15: „Így *megfordolván* gondoltam ez napokban, hogy jól tegyek Júda házának és Jeruzsálemnek. Ne akarjatok félnetek” (BécsiK.

[2] A gondolatmenetnek ezen a pontján felmerül egy újabb kérdés: milyen kép tárul elénk Heltai Gáspárnak és fordítótársainak bibliájából, mely a *Jónás könyvé*t is tartalmazza? (Vö. Szikszainé Nagy Irma és Koltai Kornélia írását a jelen kötetben.) Erre nézve elvégeztem egy utólagos, célzott vizsgálatot a következő módon: a Károli-bibliából fent idézett mondatokat visszakerestem a Heltai-biblia 1552-ben megjelent „Negyedik részé”-nek minden olyan bibliai könyvében, amely itt is megvan (HeltaiBibl.; lapszámozás és versszámozás nélkül; e kötetben nem szerepel Judit és Ruth könyve). Az eredmény nem kis meglepetéssel járt: már Heltainál, 1552-ben rendszeresen találkozunk mind a *visszatér,* mind a *megtér* igének azzal a használatával, melyet a Károli-biblia mutat. Egy-egy jellemző példa a két igére: Dán 11,9: „És mikor azon országon általment, *visszatér* az ő földébe”; Oz 3,5: „Ennek utána az Izrael fiai *megtérnek,* és az ő Urokat Isteneket és az ő királyokat Dávidot keresik”. E közel 40 évvel korábbi forrás megérdemelne egy hasonlóan részletes vizsgálatot. Most csak három feltűnő mozzanatra hívom fel a figyelmet. – A bevezetésben említett mondatséma („jobb nekem meghalnom, hogysem élnem”) a Heltai-bibliában nincs meg; itt ezzel találkozunk: Jón. 4,3: „Mert jobb holtam, hogynem mint éltem”, Jón 4,8: „Jobb holtom, hogynem mint éltem.” – Egy szótörténeti tanulság: a *visszatér* ige első előfordulása eszerint még korábbi: már 1552-ből számos adat idézhető rá. – Végül: a „megtér az Isten” fordulatot a Heltai-biblia is ismeri: Jón 3,9: „Ki tudja? Talám az Isten *megtér,* és megbánja, és elfordul az ő nagy haragjától, és el nem veszünk.” Mindezek az elemek a magyar bibliafordítási hagyomány további vizsgálatához is adalékot jelenthetnek.

305–6,15, „sic *conversus* cogitavi in diebus istis, ut benefaciam domui Iuda et Ierusalem: nolite timere").

A fenti mondatok megfelelői a Károli-bibliában: Jón 3,9: „Ki tudja, talám *megtér,* és elváltoztatja Isten az gonoszt" (KárolíBibl. II, 194r), Mik 7,19: „*Hozzánk térvén* könyörül rajtunk" (KárolíBibl, II, 199r), Zak 8,15: „Azonképpen *megtérvén* elgondoltam, hogy Jeruzsálemmel jól tegyek és Judával. Ne féljetek" (KárolíBibl. II, 211r).

Mindkét példasorban érzékelhető a két ige eredeti 'visszafordul', 'visszatér' jelentése; emellett jelen van bennük egy olyan mozzanat is, melyet mai szóval a legtermészetesebben így adhatnánk vissza: 'meggondolja magát'. Az első és a második mondat szövegkörnyezete világosan jelzi, hogy Isten „megfordulása", „megtérése" egyet jelent irgalmával; a harmadikban pedig az a feltűnő, hogy ennek kapcsán a gondolkodás folyamatára is utalás történik. E bibliai vers kontextusa különösen erőteljes: közvetlenül előtte haragról és készülő veszedelemről volt szó, itt viszont a jó ígérete szólal meg, összhangban a többi példa tanúságával.

Mindezek kapcsán természetesen sok a talány. Mi, mai olvasók, joggal csodálkozunk azon, hogy miközben a mai szóhasználat Istenre soha nem alkalmazná a *megtér* igét (hiszen az éppen Istenhez való visszatérést jelent), a régi nyelv ezt természetes módon megteszi, s ezáltal mintegy kétirányú mozgást érzékeltet és kölcsönösséget sugall. Ehhez érdekes párhuzamot kínál épp a Babits által megrajzolt Jónás-figura, aki Istenhez úgy kiált, mintha emberrel hadakozna: „De te se futhatsz, Isten, énelőlem"; nem is szólva arról az ambivalenciáról, amelyet a „Lám, *megcsufoltak,* Egek Alkotója! / Szolgádat pellengérre állitották" sorok rejtenek magukba, ahol az első igealak tárgya egyaránt lehet „engem" vagy „téged", hű tükreként annak a szereptévesztésnek, amelybe Jónás belesodródik.

Az egész kérdéskörhöz két záró megjegyzést fűznék. Egyrészt: az idézett mondatok latin megfelelői világosan mutatják, hogy a szóhasználat jelzett azonossága (Isten és ember vonatkozásában) a forrásnyelvben, sőt a távolabbi forrásnyelvekben is jelen van, tehát voltaképpen évezredes hagyományt követ. Ez a hagyomány a magyar fordításokban valamikor megszakadt. Hogy mikor és hogyan, azt sokféle bibliafordítás összevetésével lehetne kideríteni; ehhez más nyelvek párhuzamai is tanulságokkal szolgálhatnának. A kérdés bizonyára messzebbre vezet, mivel a nyelvi változás mögött szemléleti változásra is gondolni lehet.

Másik észrevételem azzal kapcsolatos, hogy a Károli-biblia egyrészt jelentős újítást mutat a Bécsi kódexhez képest abban, hogy a fizikai és a lelki térben való mozgásra más-más igét alkalmaz *(visszatér* és *megtér),* másrészt egy lényeges ponton, „Isten megtérése" kapcsán – ha szóhasználatában eltérő módon is – hasonló szemléletet képvisel, azaz e téren mintha egy korábbi fordítói irányt vinne tovább. Az a gyanúm, hogy ennek a különös jelenségnek, az egyfelől újító, másfelől megőrző jellegnek a hátterét is csak a magyar bibliafordítási hagyományok szövevényes összefüggésrendszerében lehetne megvilágítani.

Hivatkozások

Benkő Loránd 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Biblia 2014 = *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése.* Magyar Bibliatársulat, Kálvin János Kiadó. Budapest.

Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció.* (Nyelvtudományi Értekezések 158.) Akadémiai Kiadó. Budapest.

É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–43.

É. Kiss Katalin (szerk.) 2014. *Magyar generatív történeti mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

É. Kiss Katalin–Gerstner Károly–Hegedűs Attila 2013. *Kis magyar nyelvtörténet.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba.

EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1993–1995. Mutató: 1997.

Fáj Attila 1977. *A Jónás-téma a világirodalomban*. Róma.

Haader Lea–Kocsis Réka–Korompay Klára–Szentgyörgyi Rudolf 2014. *Apor-kódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. (Régi Magyar Kódexek 33.) Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. Budapest.

Hegedűs Attila 2013. A morfémák története. In: É. Kiss–Gerstner–Hegedűs 2013: 47–72.

Hegedűs Veronika 2014. A névutós kifejezések grammatikalizációja és belső szerkezeti változásai. In: É. Kiss (szerk.) 2014: 154–76.

HeltaiBibl. = *A Bibliának negyedik része, azaz a prófétáknak írások, melyek magyar nyelvre fordíttattak a régi és igaz szent könyvekből.* Heltai és Hoffgreff. Kolozsvár, 1552. – A címlap eredetijét lásd: Biblia Sacra Hungarica, http://biblia.drk.hu/books/show/year/54 (2018.04.15.)

Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlat. In: Bakró Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből.* Osiris Kiadó. Budapest. 389–407.

Jakab László 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban.* Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen.

Jakab László–Kiss Antal 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára.* KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen.

KároliBibl. = *Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliája.* 1981. [Hasonmás kiadás.] Európa Kiadó, Magyar Helikon. Budapest.

Károly Sándor (szerk.) 1965. *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kertész Balázs 2009. Bécsi kódex. In: Madas Edit (szerk.): *„Látjátok feleim...”. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 256–7.

Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer (szerk.) 1992: 797–886.

Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó. Budapest.

Korompay Klára 2015. Gondolatok egy régi-új vitához: az ún. Huszita biblia eredetének kérdésköre. In: Bárth M. János–Bodó Csanád–Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A magyar nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Dialektológiai, Szociolingvisztikai Tanszék. Budapest. 79–88.

Korompay Klára 2017. Egy nyitott kérdés, több tudományterület metszéspontjában: az ún. Huszita biblia. In: Kovács Eszter–Mészáros Andor (szerk.): *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben.* Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék Vallástudományi Központ – Országos Széchényi Könyvtár. Esztergom – Budapest. 53–63.

Korompay Klára megj. e. Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán. In: Haader Lea–Juhász Dezső–Korompay Klára–Szentgyörgyi Rudolf–Terbe Erika–C. Vladár Zsuzsa (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.*

Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Madas Edit 1998. Középkori bibliafordításainkról. *Iskolakultúra* 1998/1: 48–54.

Mann, Thomas 1986. *József és testvérei.* Fordította Sárközi György és Káldor György. (A világirodalom klasszikusai.) Európa Könyvkiadó, Budapest.

D. Mátai Mária 1991. Az igekötők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 433–41.

Mátai Mária 1992. Az igekötők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 662–95.

D. Mátai Mária 2003a. Az ősmagyar kor. Szófajtörténet. In: Kiss–Pusztai (szerk.) 2003: 204–33.

D. Mátai Mária 2003b. Az ómagyar kor. Szófajtörténet. In: Kiss–Pusztai (szerk.) 2003: 393–429.

Mészöly Gedeon 1916. *Bécsi Codex.* (Új Nyelvemléktár 1.) Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Nemes Nagy Ágnes 1992. A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról. In: Uő, *A magasság vágya. Összegyűjtött esszék II.* Magvető Könyvkiadó. Budapest. 7–121.

Nyíri Antal (szerk.) 1971. *A Müncheni Kódex 1466-ból.* Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. (Codices Hungarici 7.) Akadémiai Kiadó. Budapest.

Nyíri Antal (szerk.) 1993. *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk): *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest, 1890–1893.

OklSz. = Szamota István–Zolnai Gyula (szerk.): *Magyar oklevél-szótár.* Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest, 1902–1906.

P. Balázs János 1981. *Jókai-kódex. XIV–XV. század.* (Codices Hungarici 8.) Akadémiai Kiadó. Budapest.

Róna-Tas András–Berta Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.

SzT. = Szabó T. Attila (főszerk. 1–7), Vámszer Márta (8–11), Kósa Ferenc (12), Fazakas Emese (13–14): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1–14*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest; Akadémiai Kiadó. Budapest; Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 1975–2014.

Tarnai Andor 1981. Szóbeliség – latinság – írásbeliség. In: Tarnai Andor–Csetri Lajos (szerk.): *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek a kezdetektől napjainkig*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 11–26.

TESz. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967–1976. Mutató: 1984.

Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.

Korompay Klára
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
korompay.klara@btk.elte.hu

*Jónás könyvé*nek stiláris jellemzői néhány korai magyar bibliafordításban

Szikszainé Nagy Irma

1. Az összehasonlító stíluselemzés kiindulópontja

Mindenféle értékelés összehasonlítás eredményeként lehet helytálló. Így a *Vizsolyi biblia* nyelvi teljesítmény volta is összevetésekkel állapítható meg. Ezért kísérelem meg a *Jónás könyve* magyarra átültetéseit kontrasztív módszerrel tanulmányozni. Vizsgálódásom ennek a szövegegésznek csupán a nyelvi megformálására, a stílusára korlátozódik. „Nincs nyelvi forma stílus nélkül" – állítja Zolnai Béla (1957: 312), azaz lehetséges mindenféle nyelvi szöveg, így a Biblia stiláris vizsgálata is. Hogy érdemes ezzel a témával foglalkozni, Nemeskürti István megállapítása erősített meg: „A magyar irodalomtudomány eddig még nem végezte el Biblia-fordításaink nyelvészeti és széptani összehasonlítását" (1990: 17), bár rész vizsgálatok történtek, például a Ballagi Móré 1864-ben.

A nagyszámú fordításirodalomból csak négyet emelek ki: a legrégebbinek tartottat, a Bécsi kódexbelit [továbbiakban: BécsiK.] (Korompay Klára 2015-ben megjelent kutatása szerint a XV. század első felében keletkezett. A Magyar Generatív Történeti Szintaxis projektum által normalizált szöveget vettem át), amelyet egyes kutatók huszita bibliának, mások premontreinek neveznek, Heltai Gáspárét (1552), Károlyi Gáspárét (1590) és Komáromi Csipkés Györgyét (1685/1717). (Az utóbbi három szöveget a feltételezhető kiejtést tükröztetve mai helyesírással közlöm, mert témám szempontjából nincs szerepe a betűhű írásmódnak.). Mind Heltai, mind Károlyi munkaközösségben dolgozott. Heltai kiadásában a *Jónás könyvé*t valószínűleg Gyulai István fordíthatta, mert ismeretes az ő fordítása, és összevetve a Heltai által megjelentetettel, csak néhány eltérés mutatható ki. Nem ismert viszont, hogy a *Vizsolyi bibliá*ban az elemzésre kiszemelt ószövetségi könyvet ki ültette át magyarra Károlyi fordítói közösségéből. Komáromi munkájáról Musnai László azt állapította meg: „csak fenntartással nevezhető önálló, az eredeti nyelvekből készült fordításnak, mert sokkal inkább az, aminek készült is: Károlyi fordítá-

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2018. *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 164–196.

sának az eredeti szöveg alapján készült átdolgozása, revideálása" (1940: 154). Mégis érdemes vizsgálni azt: mit vett át elődjétől, és hol változtatott.

Az alapvető szövegazonosság teremt kapcsolatot a párhuzamos textusok között. Felfogásom szerint lehet a Károlyi-bibliát az elődökével és az utódokéval is összevetni. Fel lehet deríteni a nyelvi megelőzöttséget: követte-e az „istenes vénember" magyar protestáns prédikátor fordítói közössége az előzetes néhány próbálkozás nyelvhasználatát, illetve hatott-e a *Vizsolyi biblia* a későbbi korok fordítóinak nyelvére. Ezenkívül az összehasonlító stíluselemzés nagyban hozzájárulhat a szövegek nyelvi sajátságainak alaposabb feltárásához, mert tükörbe állítja az intertextuális viszonylatok révén a hasonló, de ugyanakkor mégis eltérő sajátosságú szövegeket, láttatva egy-egy nyelvi-stiláris variáns hatását és értékét is. Közben képet lehet alkotni a fordítások korának grammatikai rendszeréről, szókészletéről és némileg fordítástechnikai elképzeléséről is.

Ismerjük azt az alapigazságot, amely Kosztolányi Dezső tömör megfogalmazásában így hangzik: *A fordítás mindig ferdítés is (Káté az írásról)*. Ebben a tudatban a fordítói hűség nem tárgya összehasonlításomnak, a fordításokat nem az eredetivel, hanem egymással vetem össze abból a szempontból: milyen kommunikációs hatékonysággal szólaltatja meg a szöveg a Jónás-példázat üzenetét; a mai befogadó melyiket találja kifejezőbbnek, hatásosabbnak, stílusosabbnak a történetmondás szempontjából; melyik felel meg jobban a magyar nyelv rendszerének. Elvétve utalok az egyik feltételezhető latin szövegelőzményre (a Mészöly Gedeon által 1916-ban közzétett Bécsi Codexre), ahol a magyarázathoz ez elengedhetetlenül szükséges. Nyilván van ellentmondás abban, hogy a mai nyelvhasználó szempontjából vizsgálom az évszázadokkal előbbi fordítások között a szemantikai és funkcionális megfelelés jeleit. De ez a nézőpont mégsem önkényes, mert minden korban a magyar nyelvi szokásnak megfelelés az értékelés alapja. Károlyi Gáspár is azt hangoztatta „elöljáró beszédében", tanúságot téve anyanyelvi tudatáról: „A fordításban éltünk, amennyire lehetett tiszta, igaz magyar szóval, idegen szólásnak módját nem követtük, sőt inkább, ami darabosnak tetszett vagy a zsidó, vagy a deák szólásnak módjában, annak kimondásában a magyar nyelvnek, szólásának módját követtük" (1590: 17–8). Ez ad egy kis fogódzót Károlyiék fordítói elképzeléséről, de „első bibliafordítóink […] működéséről, fordítói elveiről és gyakorlatáról nincs világosabb képünk" (Ruzsiczky 1991: 577). Az viszont megállapítható: „A bibliafordítók általában nem törekedtek a nyelvi kifejezőeszközök tárának gazdagítására" (uő. 573).

2. Az összehasonlító stíluselemzés

2.1. A prófétai műfaj strukturáltsága

Mivel minden szöveg stílusa szervesen összefügg műfajával, ezért a vizsgálódást a műfajmeghatározással érdemes kezdeni. Többféleképpen nevezik meg a *Jónás*

könyve műfaját: „próféta-novella", „irodalmi prófécia" (Rózsa 1996: 313), „tanköltemény" (Domján 1981: 827).

A *Jónás könyve* szövegműfaját az ószövetségi bibliai kontextusba ágyazottsága határozza meg. Bár ez a kisprófétáknak könyvei között szereplő ószövetségi szöveg (amely a kutatók szerint – a nyelvi megformálásból ítélve – valószínűleg a Ninive lerombolása utáni időszakban keletkezett) egy rövid történetet beszél el, mégsem novella, hiszen az elbeszélés jellegzetes szereplői: Isten és az ő prófétája teszik bibliaivá. (A szövegben a próféta megnevezés sehol sem szerepel, mindig csak Jónást említ a szerző.) A könyv eseménytörténete meglepő: nem szokványos az elhívott próféta szokatlan viselkedése, valamint a megváltoztatott isteni ítélet miatt.

Ez az ószövetségi könyv azért példázat, mert nem a furcsa történet elbeszélése a lényeg, hanem a mögöttes tartalom sugalmazása. Jónás történetének epikus keretbe illesztett teológiai és etikai tartalmú példázata a profetizmusról és Isten hatalmáról szól. Üzenve: az Isten akaratával való ellenszegülés pusztuláshoz vezet, viszont Isten könyörülete kiárad az egész teremtett világra: nemcsak a zsidókra, de az asszír niniveiekre, sőt még az állatokra is, hogy végül is kiemelődjék: „*mert te Uram, amint akarod úgy cselekeszel*; *Az Úré a szabadítás*" (Károlyi 1,14; 2,10). Ugyanis az isteni megbocsátás az Ige befogadásától és a bűnbánattartástól függ. Nyilvánvaló tehát, hogy Jónás történetének elbeszélése példázat értékű, és ily módon didaktikus jellegű. Száraz okfejtések helyett ez a műfaj alkalmas ennek a bibliai üzenetnek a közvetítésére, amely egyszerre erkölcsi és vallási tanítás. Ezt a meggyőződésemet erősíti meg a Jan de Waard és Eugene A. Nida megállapítása: „Jónás története is több mint egy »cethalas« történet: egy magasabb szinten isten kegyelmének drámai ábrázolása" (2002: 151).

Ennek a bibliai könyvnek a struktúrája jelzi: a címe ellenére nem Jónásról, hanem Istenről, az ő hatalmáról szól, akinek megszólalásai keretbe foglalják a jónási példázatot. Az ő megnyilatkozásával indul a szöveg: *És szóla az Úr Jónásnak.* A szöveg zárlatának erejét pedig kiemeli az a tény, hogy az Isten ítéletének kinyilatkoztatásával fejeződik be: *És én ne szánjam Ninivét, a nagy várost, melyen több vagyon tizenkétszer tízezer embernél, kik nem tudnak különbséget tenni a jobb és bal kezek között, melyben barom is sok vagyon?* (Károlyi 4,11) A Jónás-történet utolsó mondata bár nem jelenti ki: Én vagyok az Úr, nekem van hatalmam. De valójában szövegmögöttes tartalomként ezt sugallja, ezért az utolsó szó Istené, így Jónásnak nem lehet válasza erre a szövegzáró mondatra.

Ez a példázat egyetlen kerek története, önálló, lezárt szövegegysége az Ószövetségnek. Narratív jellegű, de ez az elbeszélés az ószövetségi kisprófétáknak könyveinek csoportjában Igeként: bibliai kinyilatkoztatásként, tanításként működik. Paul Ricoeur ezt arra vezeti vissza: „Az Ige irodalmi műfajokat ölt magára" (1995: 74). A Szentírást hermeneutikai összefüggésben vizsgáló francia filozófus a Biblia világában öt bibliai beszédformát különböztet meg: prófétai,

elbeszélő, rendelkező, bölcsességi és himnikus. A *Jónás könyvé*ben mind az öt megjelenik.

Isten mint hírküldő közvetlenül szól prófétájához, Jónáshoz. Ezt jellegzetes formulájú idéző mondat vezeti be (1,1; 3,1):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
*s lőn Úrnak **igéje** Jónáshoz, Amathi fiához, **mondván**:*	*Lőn az Úrnak **Igéje** Jónáshoz, Amithai fiához, és **monda**:*	*És **szóla** az Úr Jónásnak, Amittai fiának, és **monda**.*	*És lőn a Jehova **szava** Jónáshoz, az Amittai fiához, **mondván**:*

Sajátos ennek az ószövetségi könyvnek az indítása, hiszen nem szokás szöveget kötőszóval kezdeni. Olyan hatású az *És/S* kötőszós kezdet (követve a latin *Et*-tel történő indítást), mintha kapcsolódna ez a textus az előzőhöz. Ezekben a párhuzamos fordításokban mindig tautologikusak az egyenes beszéd idéző mondatának a megmerevedett nyelvi formulái a latin szöveget híven fordítva *(Et factum est verbum…dicens)*: akár a beszélés fogalmához kötődő főnév *(igéje; szava)* és mondást jelentő ige/igenév *(monda/mondván)* hozza létre, akár két szinonim ige *(szóla, monda)*.

Az isteni parancsot, a **rendelkezés**t ellentmondást nem tűrő, felszólító módú igealakok adják tudtul a teljesen azonos, párhuzamos helyeken: *Kelj fel, menj Ninivébe!* (1,2). Tehát Isten nem közvetlenül szólítja meg a gonosz niniveieket, hanem a hírvivő prófétával közli teendőjét és az isteni ítélet megokolását (1,2):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
*…és **prédikálj** őbenne, mert feljött ő gonoszsága én elémbe.*	*…és **prédikálj** benne: Mert az ő gonoszságok feljött előmbe.*	*…és **kiálts az ellen**, mert az ő lakóinak gonoszságok énelőmbe felhatott.*	*…és **kiálts az ellen**, mert feljött az ő gonoszságok énelőmbe.*

A prófétálásra való felhívás jellegzetes nyelvi formájú. A próféta feladata jelképes cselekedet, amellyel közvetíti az isteni kinyilatkoztatást, az Isten jövőbeli tettét, ezért szerepel két fordításban a *prédikálj* felszólítás, azaz ’jelentsd ki, előre jelezd’, a másik kettőben viszont felháborodást jelző szintagma áll: *kiálts az ellen,* vagyis ’emeld fel szavadat’. A grammatikai szerkezet folytatása minden esetben azonos: az okot feltáró magyarázatot mint a bűn vádló tartalmú megnevezését *mert* kötőszóval kezdődő tagmondat/mondat adja meg.

A szöveg szerzője az Isten megszólalásai által teremtett keretbe illesztett Jónás-történetet **elbeszélés**sel ismerteti (1,3):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
és felkele Jónás, hogy elfutna Tarsisba Úrnak orcájától, és leszálla Jaffába, és lele hajót Tarsisba ***menőt****, és megadja nekik a hajóbért, és beleszálla, hogy elmenne ővelük Tarsisba Úrnak orcája elől.*	*De Jónás felkele, hogy futna Tharsisba az Úr előtt, és aláméne Japhoba. És mikor Tharsisba méne, hajót talált volna, megadván a hajóbért, beméne a hajóba, hogy azokkal Tharsisba menne az Úr előtt.*	*És felkele Jónás hogy szaladna Tharsisba az Úr előtt: Annak okáért Japho városba* ***menvén*** *és ott hajót* ***találván****, mely Tharsisba menne, megadá a hajóbért, és beszálla a hajóba, hogy ővélek elmenne Tharsisba az Úr szine előtt.*	*És felkele Jónás, hogy szaladna Thársisba a Jehova elől. És leméne Jáphóba, és találá Thársisba* ***menő*** *hajót, és megadá az ő bérét, és leszálla abba, hogy elmenne ővélek Thársisba, a Jehova elől.*

Láthatóan aprólékosan meséli el a könyv szerzője Jónás Istennel dacoló cselekedeteinek egymásutánját. Tartalmi pontosságra törekedve mindegyik fordítás háromszor ismétli a *Tharsisba* határozót, viszont a párhuzamos szöveghelyek mondatszerkezete tömörítés szempontjából szembeszökően eltér: Heltai az egész cselekvéssorozatot végig igealakokkal adja vissza, az ún. Huszita biblia és Komáromi egyszer melléknévi igenévvel él *(menőt),* Károlyi pedig két esetben is tömörít: az igés formákat határozói igenévire cserélve *(menvén, találván).*

Jónásnak a hal gyomrában az Istenhez intézett beszéde **himnikus** beszédmódú. Ennek mindhárom válfaja megjelenik benne: **könyörgés** a hal gyomrából való megmenekülésért, Isten hatalmának **dicsőítése** és **hálaadás** a megszabadulásért (2,3-10):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
én töredelmemből ***kiáltottam*** *Úrhoz, és meghallgatott engemet, pokolnak hasából* ***üvöltöttem****, és meghallgattad én szómat […] és* ***felemeled*** *a töretetből én életemet én Uram Isten […] én kedig* ***dicséretnek szózatában áldozom*** *teneked,*	***Kiálték*** *az én nyavalyámba az Úrhoz, és felele énnékem. Én* ***kiálték*** *a pokolnak gyomrából: és te meghallád az én szómat. […] De te, én Uram, én Istenem,* ***kihoztad*** *az én életemet a veszedelemből. […] Én kedig* ***hálaadással áldozom*** *az*	*…****kiálték*** *az én keserűségemben az én uramhoz, és meghallgata engemet, a koporsónak torkából* ***kiálték****, és meghallgatá az én szómat. […] Mind azáltal* ***megszabadítád*** *az én életemet a rothadástól, ó én Uram Istenem. […] Én penig* ***hálaadó***	***Kiáltok*** *az én nyomorúságomban a Jehovához, és meghallgat engemet; a koporsónak gyomrából* ***rikoltok, hallgasd meg*** *az én szómat. […] azért* ***hozd fel*** *az én életemet a veremből, Jehova Istenem! […] De én* ***hálaadásnak szavával áldozom*** *tenéked*

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
valamelyeket fogadtam, megadom Úrnak ***én megszabadulásomért.***	*Úrnak, miért hogy* ***megszabadított engemet.***	***szóval áldozom*** *tenéked […]* ***Az Úré a szabadítás.***	*[…]* ***a szabadulás a Jehováé.***

Jónás vállalja az Istentől rámért szenvedést mint a bűnéért kijáró büntetést, de fohászában még sincs szó bűnbánatáról. Gyötrelmei közepette viszont nem máshoz, mint Istenhez fohászkodik, hiszen tudja, hogy a halálközeli állapotból csak is ő juttathatja ki. Hosszan tartó könyörgését az Úrhoz fordulás gesztusának megismétlése jelzi mindegyik fordításban *(kiáltottam, üvöltöttem; kiálték, kiálték; kiáltok, rikoltok).* A *kiáltékh*oz képest a *rikoltok* 'hevesen kiált' értelmű volt a szöveg keletkezése idején, a mai nyelvhasználat szerint rémisztőbb, ijedt hangot jelöl; az *üvöltöttem* pedig intenzívebb és nagyobb hangerőt jelez a mai nyelvhasználatban, de a kódexirodalom korában még az *üvölt* ige megszokott volt 'kiált' jelentésben. A forrásszövegnek két átültetése már mint megtörténtet *(kihoztad; megszabadítád)*, egy pedig jelen idejű formával *(felemeled)* említi Jónás megszabadulását a hal gyomrából, holott ez csak a könyörgés után fog bekövetkezni. Egyedül Komáromi ad – a latinizmus elkerülésével – felszólító módú kérést a próféta szájába: *hallgasd meg, hozd fel,* ezzel folytatva a könyörgést. A hálaadás valójában Isten hatalmának elismerése a magasztalás különböző nyelvi formáival: *dicséretnek szózatában áldozom; hálaadással áldozom; hálaadó szóval áldozom; hálaadásnak szavával áldozom.* A hálaadás tartalma szembeszökően eltér: két átültetésben csupán a szubjektum szabadításáért hangzik el *(én megszabadulásomért; megszabadított engemet),* Károlyi és Komáromi fordítása viszont lapidáris tömörséggel Isten abszolút hatalmának hangoztatása univerzális igazságként *(Az Úré a szabadítás; a szabadulás a Jehováé)*. Az utóbbi két megoldás funkcionálisan nem egyenértékű: a Komáromié félreérthető megfogalmazású, a Károlyié viszont egyértelműen jelzi Isten szabadító hatalmát. A himnikus beszédmód patetikus hangvétellel társul a szinonima-párhuzamra épülő ismétlőszerkezetben, hogy utána hirtelen stílusváltással a rút révén ellenpontozódjék: *és kiokádá Jónást a szárazra* (BécsiK.; Heltai; Komáromi). Egyedül Károlyi él ezen a helyen közömbös stílusértékű szóval: *és kiveté Jónást a szárazra*.

Jónás imája alighanem egy már létező fohász beiktatása a szövegbe, mert lényegesen eltér stílusában a történetmondásétól emelkedettebb hangnemével. Ezt igazolja a 42. zsoltár 8. versszaka: *Örvény örvényt hív elő zuhatagjaid hangjára; minden vízáradásod és hullámod összecsap fölöttem!*

A hírvivő mondja ki (3,4) **prófétai** küldetésénél fogva az isteni kinyilatkoztató ítéletet lakonikus stílusban, mindenféle megokolás és bűnbánatra felszólítás nélkül:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
még negyven napok vannak, és Ninive elsüllyed.	*Még negyven nap, és Ninive elsüllyed.*	*…még negyven nap vagyon, azután Ninive elsüllyed.*	*Még negyven nap, azután Ninive elsüllyed.*

Az Isten üzenetét a próféta közvetíti az emberekhez, és ugyanolyan szűkszavúan hallatja a hangját, mint ahogy Isten intézte hozzá rendelkezését. Ez szöges ellentétben áll az Úrhoz intézett fohászának barokkosan túlburjánzó képiségével. A hírvivő Jónás tehát az Isten nevében szól, „egy isteni *én* fejeződik ki egy emberi *énen* keresztül", „a próféta olyan üzenetközlő, aki bizonyos benne, hogy Isten küldte annak elmondására, amit Isten bizonyosan meg fog tenni" (Ricoeur 2003: 283, 287). Nem a hírvivő jövőbe látásáról van szó, ő a híradással csak továbbítja a hírküldő kinyilatkoztatását, az ő hangján szólal meg az isteni ítélet, ám ezt nem jelzi ez a szöveg hírvivő formulával, mint a Biblia más helyén (Ézsaiás 48,16-17: *És most az Úristen engem küldött, és az ő lelkét. Így szól az úr, Megváltód, Izraelnek Szentje:…*). Ez a prófétai beszéd nem üdvösséget, hanem pusztulást jövendöl. Az isteni kinyilatkoztatás középpontjában az előrevetített katasztrófa, az Isten jövőbeli tette, az apokaliptikus pusztulással fenyegetés áll: egy teljes város eltűnése a föld színéről.

A prófétálás hatását a történet **elbeszélője** közli. A prófécia címzettjei a jövendölés hatására bűnbánatot tartanak. Ninive királya és a város vezetői rendelkeznek arról, mi a teendője a népnek (3,7-8), tiltások és felszólítások sorával adva tudtul a bűnbánati rítus külsődleges elemeit: a böjtöt, a gyászruha viselését, de ezenkívül a lelki megtisztulást is: az imádkozást és végső elemként a töredelmes megtérést. A király parancsa nem csupán informatív szerepű, hanem iránymutatás is a megtérés jelzésére és a remélt megbocsátás kieszközlésére. Az isteni ítélet beteljesülésének elkerülését a **narrátor** így **beszéli el**: *Hívének a ninivébeliek az Istennek, és böjtöt hirdetvén kicsinytől fogva nagyig gyászruhába öltözének.* (Károlyi 3,5-8)

A példázatnak lényeges szöveghelye az, amelyben a próféta az előérzetét rávetíti a cselekedetére ilyen magyarázattal (4,2):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
azért foglalám, hogy elfutnék Tarsisba, mert én tudom, mert te kegyelmes és könyörületes Isten vagy…	*És ezt akarám elöl vennem, hogy Tharsisba futnék. Mert tudom, hogy kegyelmes, irgalmas […] Isten vagy.*	*…azért futottam vala Tharsisba, mert tudom vala, hogy te kegyelmes és irgalmas Isten vagy…*	*azért elöztem meg, hogy futnék Thársisba, mert tudtam, hogy te kegyelmes és irgalmas Isten vagy…*

A Károlyi-féle átültetés kihagyja a *praeoccupavi* ige fordítását. A többiben a megokolást bevezető szövegrész meglehetősen idegenül hangzik *(foglalám; akarám elöl vennem; elöztem meg).*

Sajátos módon Isten nem kijelentéssel, hanem a Jónáshoz intézett formális kérdéseivel megfellebbezhetetlen igazságokat mond ki (4,10-11). Ezek megfelelnek a szembeállítás és az általánosítás összjátékából adódóan a **bölcsességek** fogalmi sajátosságainak (Ricouer 1995: 118):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
és mondá Úr: ***te bánkodol*** *e borostyánon, kiben nem munkálkodtál, sem tetted, hogy növekednék, ki egy éj alatt lett, és egy éj alatt elveszett, és megaszott. és* ***ne engedjek****-e Ninivének, e nagy városnak, kiben többen vannak százhúszezer embereknél, […] és sok barmok.*	***Te bánkódol*** *a tökszálon, melyért nem munkálkodtál. Fel is nem te nevelted, mely egy éjjel neveködék, és egy éjjel elvesze:* ***És én ne könyörüljek*** *Ninivén, ilyen nagy városon, melyben több vagyon százhúszezer embernél, […] és melybe sok barom vagyon.*	***Te szánod*** *e tököt, melyért nem munkálkodtál, és amelyet nem neveltél, mely egy éjjel felnevekedett, és más éjjel ismét elhervadott:* ***És én ne szánnám*** *Ninivét, a nagy várost, melyen több vagyon tizenkétszer tízezer embernél, […] melyben barom is sok vagyon.*	***Te kedvezsz*** *a töknek, melyért nem munkálkodtál, és amelyet nem neveltél, mely egy éjjel lett, és más éjjel elveszett.* ***Hát én ne kedvezzek*** *Ninivének, a nagy városnak, melyben vagyon több tizenkétszer tízezer embernél, […] és barom is sok vagyon.*

Többszörös szembeállító ellentétből formálódik az általánosítás: a kicsiny ember↔és a hatalmas Isten, a *nagy türelmű* Isten↔és a türelmetlen ember, az értéktelen tök↔és az értéket képviselő ember, egy tök↔és 120 000 ember és sok állat között. A nyilvánvaló értékkülönbségekből egyértelműen adódik az általánosítás: egyetlen növénnyel szemben a százezres nagyságrendű embertömeg, a gyorsan pusztuló növénnyel szemben az ember jelenti az értéket. Mindez jelzi: a bölcsesség Istennél van. Ugyanakkor összhangban van az emberi tapasztalással: ’Nem logikus, ha az ember azért bánkódik, amiért ő maga nem dolgozott meg.’ ’Az embernek sajnálnia kell az emberi és az állati élet pusztulását.’

Ennek az ószövetségi könyvnek a szerzője mesteri módon, zsonglőrként vegyíti a különböző beszédmódok stílusát történetmondásában. A prófétai műfaj üzenetét több nyelvi eszköz hordozza. Ezért érdemes foglalkozni a példázat specifikus retorizáltságának, dramatizáltságának, stilizáltságának, poetizáltságának és szakrális nyelvének variánsaival.

2.2. A prófétai műfaj retorizáltságának változatai

A Jónás-történet elbeszélésének meggyőző voltát emeli a megválasztott retorikai eszköz: a kérdésalakzat hatása.

A retorizált megszólalás legfőbb eszköze az olyan álkérdés, amelyik kérdő formájú, de tudakoló szerep nélküli és választ nem igénylő megnyilatkozás. Ez az ún. interrogáció típusú kérdésalakzat ennek a bibliai könyvnek több helyén fokozza a szónokias hatást. Értelmezése modalitásváltással és mondatfajtacserével történik. Interrogáció-variánsok feleltethetők meg egymásnak az egyes magyarításokban (1,6):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
…mondá neki: ***mit nyomoríttatol meg álommal****? kelj fel…*	*…monda neki:* ***Mit aloszol****? Kelj fel…*	*…monda néki:* ***mi dolog te nagy alható****? Kelj fel…*	*…monda néki:* ***Mi dolgod tenéked, te álomba merült****? Kelj fel…*

Mindegyik dialógusba ágyazott *(monda neki),* állító funkciójú kérdés tiltó vagy tagadó szerepű: ’*Ne aludj!*’ ’*Nem kellene aludnod*’. Az ún. Huszita biblia és Heltai a ’miért?’ értelmű *mit?* kérdőszóval, Károlyi *mi dolog?*, Komáromi *mi dolgod tenéked?* kérdésindítással kiegészítendő kérdést imitál. De hogy ezeknek a kérdő formáknak mennyire nem információhiány az oka, és nem tudakolás a szerepe, mutatja a szövegfolytatás, amely minden esetben a kérdést feltevőtől megfogalmazott felszólítás: *Kelj fel!* A formális kérdések hatásossága abban rejlik, hogy a *Ne aludj!* tiltást, a *Nem kellene aludnod* értelmű tagadást bár affektív modalitás kísérné, de a hajókormányos megszólalásában a méltatlankodás színezete az álkérdéssel erőteljesebb.

A történetnek ebben a részében újabb interrogáció típusú kérdésalakzat (1,10) érzékelteti a hajó legénységének beszélői attitűdjét:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
…mondák neki: ***mit tettél****? mert megismerték vala a férfiak, hogy Úrnak orcája előtt futna…*	*…mondának őneki:* ***miért művelted tehát ezt****? Mert tudják vala, hogy az Úr előtt futna…*	*…mondának néki:* ***Miért mielted ezt:*** *mert tudják vala, hogy az Úr színe előtt futna…*	*…mondának néki:* ***Miért cselekedted ezt****? mert tudják vala azok az emberek, hogy a Jehova elől fut ő.*

Az elbeszélésnek ezen a pontján az érzelmi telítettségű „egyoldalú beszéd” *(mondának néki)* állító szerepű kiegészítendő kérdés *(Mit tettél? Miért művelted? Miért mielted? Miért cselekedted?).* Ez a ’Nem szabad lett volna ilyet tenned(!)’ ingerült hangvételű tagadó kijelentésként vagy a még erőteljesebben dühöt, felháborodást érzékeltető felkiáltásként értelmezendő vád, vagyis nem a cselekvés okára vagy céljára kérdeznek rá a megbotránkozó személyek, hanem kizárólag elítélésüknek adnak hangot. Egyértelmű: a formális kérdésre nem

várnak feleletet, hiszen kétségtelen az indítóok *(mert tudják vala, hogy az Úr színe előtt futna)*. A mai nyelvhasználatban mindhárom forma szokásos *(Mit tettél?/műveltél?/cseleked-tél?)*, hasonlóan a következő interrogációhoz (3,9):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
***ki tudja**, ha megforduljon, és megbocsásson Isten…*	***Ki tudja**? Talám az Isten megtér, és megbánja…*	***Ki tudja**, talám megtér, és elváltoztatja Isten a gonoszt…*	***Ki tudja**, megtér és megbánja Isten…*

Egyformán fordították mind a négyen ezt a nyelvhasználat által begyakorlott kiegészítendő, állító, bizonytalanságot kifejező formát, amely tagadó értékű kijelentéssel feleltethető meg: 'Senki nem tudja'. Két fordításban ezt az álkérdést a határozatlanságot továbbra is fenntartó *talám* módosítószó is követi.

Jónás is az interrogáció alakzatával fordul Istenhez magyarázkodásában (4,2):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
Uram, midőnen nem ez-e én igéim, mikor megvolnék én földemben? azért foglalám…	*…kérlek Uram: Nem de ez-é, amit mondék, mikor még az én földembe volnék? És ezt akarám…*	*Kérlek Uram, avagy nem ez vala-é az én mondásom még mikor volnék az én földemben? azért futottam…*	*Kérlek Jehova, nem ez vala-é az én szóm, míg az én földemben valék: azért előztem meg…*

Ezek a tagadó formájú interrogációk nyomatékos állítással egyenértékűek: 'De igen, ez vala az én mondásom', és formális kérdésként érzelmileg telített mondandót jeleznek.

A szöveg következő interrogáció-variánsai (4,4) is olyan állító funkciójú eldöntendő kérdések, amelyekre a kontextus elárulja: nincs felelet, mert az álkérdést követő mondat epikus jellegű, közlő kijelentés:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
*és monda Úr: **ali-tod-e,** hogy **okán haragoszol** te? és kimene Jónás a városból…*	*De az Úr monda: **Véled-e,** hogy **méltán harag-szol-e**? És Jónás kiméne a városból…*	*És monda az Úr: **Avagy méltán gerjedett-é** fel **a te haragod**? Mert kimenvén Jónás a városból…*	*És monda a Jehova: **Jól gerjedt-é fel a te haragod**? És kiméne Jónás a városból…*

Ezek az interrogációk a 'Nem méltán gerjedt fel a haragod' tagadó kijelentést foglalják magukban, de épp a kérdő forma elgondolkodtató szándékával kíván-

ják szembesíteni Jónást a haragja oktalan voltával. Ez a retorikai eszköz a szemantikailag azonos értelmű kijelentésnél hatásosabb.

A szöveg utolsó interrogáció-variánsai (4,10-11) – amelyek egyben a szöveg zárlatát adják, így már ezért sincs válasz rájuk – sajátos beszéddallamú, a tagadószón hangsúlyos eldöntendő kérdésként a *De igen, én engedek/könyörülök/szánom/kedvezek* állító értelmű kijelentést implikálják:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
*és mondá Úr: te bánkódol e borostyánon… **és ne engedjek-e** Ninivének*	*Te bánkodol a tökszálon… **És én ne könyörüljek** Ninivén…*	*Te szánod e tököt … **És én ne szánnám** Ninivét…?*	*Te kedvezsz a töknek… **Hát én ne kedvezzek** Ninivének …?*

Isten formális kérdése a tök példázatában emelkedett stílusban közvetetten nem a kioktatást, hanem az embernek az igazságra való ráébresztését szolgálja az ellentétbe állítás révén általánosítható megnyilatkozásként. Az interrogáció típusú kérdésalakzat formájában megfogalmazott bölcsességmondás a vele szemantikailag egyenértékű kijelentésnél (’De én könyörülök Ninivén, mert 120 000 ember lakja’) retorizáltabb módon juttatja érvényre Isten döntését, ezért viszont hatásában nem egyenértékű a kijelentő mondatfajtáéval.

Egy ilyen rövid szövegben – mint amilyen a *Jónás könyve* – szembeszökően sok az interrogáció kérdésalakzata, hozzájárulva a textus feltűnő retorizáltságához. Az isteni megnyilatkozáshoz ez a méltó retorikai alakzat a vele járó sajátos hanglejtéssel és jellegzetes hangnemmel.

2.3. A prófétai műfaj dramatizáltságának változatai

A bibliai könyv szerzője Jónás küldetését drámai történésként láttatja, és nem csupán narratív módon beszéli el az eseménysorozatot. A dramatizálás dinamikus történetmondásához természetes módon kötődnek a dialogikus forma különféle fajtái: párbeszédek, „egyoldalú kommunikáció”, kérdéshalmozás, felszólítás.

A *Jónás könyve* drámai indításához a hangütést az adja meg, hogy maga Isten szól Jónás prófétához, parancsot adva neki (1,2):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
Kelj fel, és menj el Ninivébe, a nagy városba, és prédikálj őbenne…	*Kelj fel, és menj a nagy városba, Ninivébe, és prédikálj benne…*	*Kelj fel, menj el Ninivébe, a nagy városba, és kiálts az ellen…*	*Kelj fel, menj el Ninivébe, a nagy városba, és kiálts az ellen…*

Isten nagyon dísztelen, szűkszavú, ellentmondást nem tűrő felszólítása parancsoló hangnemű, és ezt mindegyik magyarítás ugyanazzal a rögzült, szó szerinti fordítással adja vissza.

A drámaiságot az Isten és a törpe ember konfliktusa idézi elő ennek az ószövetségi könyvnek több pontján. Ilyen a 4. rész 3. és 4. versének dialógusa:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
***Uram** kérlek, vegyed el én lelkemet éntőlem, mert jobb énnekem halál hogy nem élet. és mondá Úr: alitode hogy okán haragoszol te?*	*Vedd el **Uram** ez okaért most az én lelkemet éntőlem, mert jobb holtam, hogy nem mint éltem. De az Úr monda: Véled-e, hogy méltán haragszol-e?*	*Mostan azért **Uram**, vedd el kérlek az én lelkemet éntülem, mert jobb énnékem meghalnom hogy nem élnem. És monda az Úr: Avagy méltán gerjedett-é fel a te haragod?*	*Mostan azért **Jehova**, vedd el kérlek az én lelkemet éntőlem, mert jobb az én holtom éltemnél. És monda a Jehova: Jól gerjedt-é fel a te haragod?*

A drámai feszültséget Jónás kudarcélménye okozza, ezért egyenes beszéd formájában fordul kéréssel az Úrhoz. Szembetűnő, hogy Jónás kérésére az Úr formális kérdéssel válaszol.

A style direct-hez természetes módon hozzátartozik az aposztrophé: *Uram/Jehova*.

A 4,9 szöveghely – miközben az isteni beavatkozás következményeiről tudósít – a konfliktushelyzetet feltárva, a párbeszédes struktúrában ellentétes álláspontokat ütköztet:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
és mondá Úr Jónásnak: alitode hogy te jól haragoszol e borostyánra? és mondá: én mind halálomiglan jól haragoszom.	*Monda ez okaért az Isten Jónásnak: Véled-e, hogy méltán haragszol a tökszálért? És monda: Méltán haragszom, mindhalálig.*	*És monda az Úr Jónásnak, vajon méltán haragszolé ezért e tökért, és monda, méltán cselekeszem, hogy haragszom mindhalálig.*	*És monda az Isten Jónásnak: Jól haragudtál-é meg a tökért, és monda: Jól haragudtam meg mindhalálig.*

Ballagi Mór teológus nyelvész, a pesti református akadémia tanára már 1865-ben azt írta: „Isten igéjének oly felfogása, miszerint Isten, ember módjára szólna emberhez vagy szókat adna ember szájába vagy annak tolla alá, a mai nap mívelt ember gondolatkörébe […] kevéssé illeszthető” (77). Nyilván a transzcendencia

világába tartozik az is, hogy az ember válaszol az Istennek, valamint hogy az ember kezdeményez beszédet Istennel.

Tengeri viharban a hajótörés tragédiájától rettegés feszült légkörében indokolt, hogy kérdések záporozzanak Jónásra (1,8). Ez a kérdéshalmozás izgatottságot és halálfélelmet sugall:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
és mondának őneki: mondjad meg minekünk, ***ki okáért*** *legyen e gonosz minekünk?* ***mely*** *te művelkedeted?* ***mely*** *te földed? és* ***hova*** *mégy? avagy* ***mely*** *népből vagy te?*	*Mondának ez okaért őneki: Mondd meg minekünk,* ***honnan*** *vagyon mirajtunk e nyavalya?* ***Mi*** *dolgos vagy? És* ***honnan*** *jössz?* ***Mely*** *földi, és* ***micsoda*** *nép közül való vagy?*	*És mondának néki, beszéld meg most minékünk,* ***miért*** *szállott reánk ez a veszedelem,* ***micsoda*** *rendbéli ember vagy, és* ***honnan*** *jössz?* ***micsoda*** *a te házad, és* ***micsoda*** *nemzet vagy?*	*És mondának néki: Mondd meg kérlek nékünk,* ***kiért*** *szállott e gonosz reánk,* ***micsoda*** *a te munkád, és* ***honnan*** *jössz?* ***melyik*** *a te földed, és* ***hol*** *az a nép, amelyből vagy?*

Erre a kérdésözönre Jónás jellegzetes héber formulával adja meg a választ (1,9):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
héber vagyok én, és én mennyek Urát Istenét félem, ki tette tengert és földet.	*Én zsidó vagyok, és a mennyei Úr Istent félem, ki mind a tengert, s mind a szárazt teremtötte.*	*Zsidó vagyok én, és a mennyeknek Urát Istenét tisztelem én, aki a tengert és a szárazt teremtette.*	*Zsidó vagyok én, és a Jehovát, az egeknek Istenét félem én, aki teremtette a tengert és a szárazt.*

Az „egyoldalú kommunikációban” (vagy féloldalas párbeszédben) a történet elbeszélője csak az egyik fél beszédét adja meg – amely nem kérdésalakzat, hanem valóságos kérdés, esetleg felszólítás –, de nincs rá megadott válasz, legfeljebb cselekvés. Ilyen a hajóslegények megszólalása: *És mondának egymásnak: Jer vessünk sorsot hogy tudhassuk meg, mi okért szállott e veszedelem mireánk, és sorsot vetének* (Károlyi 1,7). A király is ilyen módon adja ki parancsait, jelezve a zsidó kulturális rituálé lépéseit: *...hogy se az emberek, se az barmok, ökrök és juhok semmit meg ne kóstolnának, se ne ennének, és vizet ne innának* (Károlyi 3,7); *...mondván: Se az ember, se a barom, se a csorda, se a nyáj ne kóstoljanak semmit, ne legeljenek, és vizet ne igyanak* (Komáromi). Míg Károlyinál style indirect-ben hangzik el a parancs, a többi fordító ugyanezt az egyenes beszéd hatásosabb formájában fogalmaztatja meg.

Ennek az ószövetségi könyvnek a drámaiságát az fokozza, hogy a szereplők megszólalásai többnyire style direct-ben hangzanak el.

2.4. A prófétai műfaj stilizáltságának változatai

Hogy miért érdemes a nyelvésznek, a stilisztikával foglalkozónak a *Vizsolyi biblia* nyelvét tanulmányoznia? Erre Csűry Bálint nyelvész állítása lehet a válasz: „A Károlyi-biblia nyelvi hatása a szókincs és szóláskincs terén kétségkívül legnagyobb és legáltalánosabb" (1940: 112). Megvizsgálandók ezért a fordítások kifejező szóhasználatai, stílusos nyelvi fordulatai és hatásos bibliai képei.

A Jónást faggató kérdések (1,6) stiláris megvalósulása nagyon eltérő:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
mit nyomoríttatol meg álommal?	*Mit aloszol?*	*mi dolog te nagy alható?*	*Mi dolgod tenéked, te* ***álomba merült****?*

A rövidsége miatt nyersnek ható *mit aloszol?* kérdéssel szemben az alvás mélységére utalással bővített interrogáció-változat kevésbé támadó jellegű. A mai nyelvhasználat számára furcsa *te nagy alható* kifejezés helyett Komáromi szemléletes képi, magyaros frazémával él: *álomba merült.* Viszont a *Mi dolgod tenéked* kifejezés félrevezető, mert úgy hat, mintha valóban tevékenységre kérdezne rá.

A hajó legénysége elítélő hangvételét így magyarítják a fordítók (1,10):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
mit tettél?	*Miért művelted tehát ezt?*	*Miért mielted ezt:*	*Miért cselekedted ezt?*

A *Miért cselekedted ezt?* formánál erőteljesebb elítélést sejtet a *művel* igével kifejezett interrogáció-variáns. Talán a gönci lelkész népies szóhasználata *(Miért mielted ezt)* visszhangzik Arany János *Ágnes asszony* című balladájában a falusi bírának a szemrehányást kifejező kérdésalakzatában: *Fiam, Ágnes, mit miveltél / Szörnyü a bűn, terhes a vád.*

Istennek Jónáshoz intézett szavai eltérő stílusminősítésűek (4,4):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
alitod-e hogy ***okán haragoszol*** *te?*	*Véled-e, hogy* ***méltán harag-szol-e****?*	*Avagy* ***méltán gerjedett-é fel*** *a te haragod?*	***Jól gerjedt-é*** *fel a te haragod?*

Ezeknek a változatoknak a szóhasználata, stílusa hatásában lényegesen eltér. Közülük a legjobbnak tetsző a Károlyi megoldása. A 'feldühödik' értelmű *haragra gerjed* szólásunk láttatóbb erejű a *haragszik* ige önálló használatánál. A *haragra gerjed* szintagma mellett a mai begyakorlott forma a *méltán* vagy a *joggal, jogosan, okkal,* ezért tartalmilag a *jól* határozószó kevésbé illeszkedik hozzá. A mai magyar fülnek az *úgy* határozószóval együtt hangzana jól a *véled* ige (Heltai).

A szövegpárhuzamok szóhasználata jelzi egyrészt a kor nyelvállapotát, másrészt a fordító stíluskészségét, mint a következő szöveghelyen is (1,3):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
megadja nekik a hajóbért, és ***beleszálla***	*…megadván a hajóbért,* ***beméne a hajóba****…*	*…megadá a hajóbért, és* ***beszálla a hajóba****…*	*…találá Thársisba menő hajót, és megadá az ő bérét, és* ***leszálla*** *abba…*

A mai nyelvhasználó a mozgó járműbe: *vonatba, repülőbe, hajóba beszáll/ vonatra, repülőre, hajóra száll.* Nem véletlenül rögzült a Károlyitól is használt kifejezés, mert képszerűbb, mint a *bemegy* ige, a *száll* ige a *le-* igekötővel nem feltétlenül jelzi a valódi irányt, és egyszerűbb az ún. Huszita biblia *bele-* igekötős alakjánál.

A Jónást körülvevő viszonyok láttatásának nyelvi-stiláris sajátsága a kifejező szóhasználat (1,4):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
Úr kedig ***ereszte nagy szelet a tengerbe****…*	*Az Úr kedig* ***nagy szelet támaszta a tengerre****…*	*És az Úr* ***támasztа nagy szelet az tengeren****…*	*A Jehova pedig* ***vete nagy szelet a tengerre****…*

A mai nyelvhasználó nem él a *nagy szelet ereszt a tengerbe* kifejezéssel, a *szelet vet* a Bibliából szállóigévé (*Mert szelet vetnek, és vihart aratnak.* Hóseás 8,7) vált kifejezésként pedig átvitt értelmű: 'Aki viszályt szít, maga is kellemetlen helyzetbe kerülhet'. A Jónás-példázatban viszont valódi tengeri szélviharról van szó, tehát a *szelet támaszt* (Heltai, Károlyi) szintagma a megfelelő azért is, mert Isten akaratát jelzi az igealak, szemben az időjárás-jelentésekben szokványos *szél keletkezik* kifejezéssel. A *vész* szóval ellentétben a *szélvész* fogalma sokkal pontosabban adja vissza azt, hogy időjárási jelenségről van szó (1,4):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
és lőn igen nagy ***vész*** *a tengeren.*	*…és nagy* ***vész*** *támada a tengeren…*	*…és lőn felötte igen nagy* ***szélvész*** *a tengeren…*	*…és lőn nagy* ***szélvész*** *a tengeren…*

A szövegfolytatásban az ún. Huszita biblia fordítói, illetve Heltai meghagyják a nagyon általános értelmű *vész* szót, Komáromi megismétli a *szélvész* összetételt, Károlyi viszont a *háború* szóval váltja fel, nyilván *égiháború* értelemben. Ez kontextusba ágyazottan a *szélvész* fogalmának alkalmas megfelelője, és jól szolgálja a formába öntött gondolat stiláris változatosságát, képibbé téve a kifejezésmódot (1,12):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
*mert tudom én, hogy énértem vagyon tirajtatok e nagy **vész.***	*Mert tudom én, hogy énéröttem támadott türeátok e nagy **vész.***	*…mert tudom hogy énéröttem támadott e nagy **háború** tireátok.*	*…mert tudom én, hogy énérettem ez a nagy **szélvész** tirajtatok.*

Jónás 4,3-ban, 4,8-ban felhangzó óhaja stiláris variánsokban jelenik meg:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
*és ma Uram kérlek, vegyed el én lelkemet éntőlem, mert jobb énnekem **halál** hogy nem **élet** […] jobb énnekem **meghalnom**, hogy nem **élnem**.*	*Vedd el Uram, ez okaért most az én lelkemet éntőlem. Mert jobb **hóltam**, hogy nem mint **éltem**. […] Jobb **hóltom**, hogy nem mint **éltem.***	*Mostan azért Uram, vedd el kérlek az én lelkemet éntülem, mert jobb énnékem meg**halnom,** hogy nem **élnem**. […] jobb nékem **hóltom**, hogy nem **éltem**.*	*Mostan azért Jehova, vedd el kérlek az én lelkemet éntőlem, mert jobb az én **hóltom éltemnél**. […] Jobb az én **hóltom éltemnél**.*

Változatos módon fejezik ki a fordítók az összehasonlítást. Az ún. Huszita biblia fordítói az első fohászban toldalék nélküli főneveket vetnek össze *(halál; élet),* majd pedig ragos főnévi igenévi alakokat *(meghalnom; élnem).* Heltai fordításában a hasonlítás kifejezésére mindkét idézési módban birtokos személyjeles főnevek használatosak *(hóltam; éltem; hóltom; éltem)*. Károlyinál eltér a két óhaj grammatikai megformáltsága: először ragozott főnévi igenévi formák kerülnek oppozícióba *(meghalnom↔élnem),* másodszor birtokos személyjeles főnevek *(hóltom↔éltem).* Komáromi ezeken a szöveghelyeken a hasonlítás tömörebb szerkesztését használja *(jobb az én hóltom éltemnél).* [A latinban: *mors↔vita; mori↔vivere.*]

A felsorolás alakzata – amely egyben részletezés is – a *Jónás könyve* 3,7 versében a pontosítást szolgálja:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
emberek és barmok és tehenek és apróbarmok semmit ne egyenek, se őriztessenek, és vizet ne igyanak.	*Semmit ne kóstoljanak, se legeltessenek, vizet se igyanak, se az emberek, se a barmok, se az ökrök, se a juhok:*	*…se az emberek, se a barmok, ökrök és juhok semmit meg ne kóstolnának, se ne ennének, és vizet ne innának.*	*Se az ember, se a barom, se a csorda, se a nyáj ne kóstoljanak semmit, ne legeljenek, és vizet ne igyanak.*

A *barmok* fogalmát felbontják fogalmilag: *tehenek és apróbarmok; ökrök és juhok; se a barom, se a csorda, se a nyáj;* ugyanilyen módon a cselekvés-

fogalmat is részleteiben bontják ki: *meg ne kóstolnának, se ne ennének, és vizet ne innának; ne kóstoljanak semmit, ne legeljenek, és vizet ne igyanak.*

A textus más szöveghelyén a felsorolás második eleme az elsőnek mintegy magyarázataként is értelmezhető, illetve további konkretizálásként hat (3, 8):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
és férfiú megforduljon ő gonosz útjából és hamisságból…	*És minden megtérjen az ő gonosz útáról, és kezeinek ragadozásától:*	*…és térjen meg minden ember az ő gonosz útáról, és az ő hamisságától…*	*… és térjenek meg ki-ki az ő gonosz útáról és az erőszaktételtől…*

Isten tulajdonságait a próféta hosszú halmozás és felsorolás együttesével hangsúlyozza (4,2):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
te kegyelmes és könyörületes Isten vagy, engedelmes és sok irgalmasságú és megbocsátó gonoszságokat.	*…kegyelmes, irgalmas, tűrő, nagy jóltévő Isten vagy, és megbánod a megbüntetést.*	*…te kegyelmes és irgalmas Isten vagy, nagy tűrhető, nagy irgalmasságú, és a gonosznak elváltoztatója vagy.*	*…te kegyelmes és irgalmas Isten vagy; nagy türhető, nagy irgalmasságú, és a gonoszt megbánó.*

A felsorolások *(tűrő, nagy jól tévő)* és halmozások *(kegyelmes, irgalmas)* a pontos közlésre való törekvésből fakadhatnak. Az ún. Huszita biblia kivételével *(megbocsátó gonoszságokat)* magyaros a szórend ezen a helyen, ám félrefordításoktól sem mentes: a 'türelmes' értelmű *patiens* ható igeképzős formával történő visszaadása nem szerencsés (Károlyi és Komáromi: *nagy tűrhető*), a BécsiK. korában az *engedelmes* szó 'büntetést elenged' értelmű lehetett, a legújabb protestáns Biblia (2014) 'türelmed hosszú' kifejezéssel fordítja. Az ún. Huszita biblia fordítói értelmezése illik bele leginkább a kontextusba a felsorolás utolsó elemeként: *megbocsátó gonoszságokat (ignoscens super malitia).*

Jónás szenvedésének láttatásában az azonos szemantikai mezőbe tartozó szavakból formálódó halmozás alakzatának azonos grammatikai szerkezetű elemei a rémisztő állapot festését szolgálják (2,4; 2,6):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
*mind te **mélységeid** és te **habjaid** énrám mentek.*	*És minden te **habjaid** és **örvényid** általmenének rajtam.*	*…a te hánkodó **vizeid** és a te **habjaid** énrajtam általmennek vala.*	*…minden te hánykodó **vizeid** és **habjaid** általmentek énrajtam.*

A drámai hatást fokozó túlzásként lehet értelmezni a hajósok nagy ijedelmét, hiszen tengeri vihart nyilván többször is átéltek. A hyperbola alakzatába sorolható a csodák sora is: Jónás vízbe dobása után hirtelen megszűnik a vihar; Jónás a hal gyomrából három nap után is épen jön ki; a niniveiek gyors megtérése stb.

A *Jónás könyvé*nek tartalmához: Isten kinyilatkoztatásához, a próféta üzenetközvetítéséhez természetszerűleg patetikus hang kötődik. A mitikus világ magasztosságát viszont groteszk ábrázolásmód ellensúlyozza: Jónás próféta tragikomikus alak – szemben az Ószövetség összes próféta-alakjával –, negatív szereplője a róla elnevezett bibliai könyvnek. Ezáltal ez az ószövetségi könyv lefelé stilizálja a próféta alakját. Így nem a próféta szent alakja jelenik meg, hanem a kicsinyes ember groteszk figurája, aki ugyan formálisan eleget tesz küldetésének, de nem látja át az isteni könyörület lényegét. A könyv szerzője Jónást cselekedetei sorával teszi nevetség tárgyává, és az irónia és a szatíra eszközeivel festi le. Komikus alakká válik Jónás azzal a naiv elképzelésével, hogy Isten elől elmenekülhet, szembeszállhat akaratával, ha nem a prófétai küldetése felé, hanem ellentétes irányba menő hajóra száll. Méltatlanná válik ezzel az isteni elhívásra, az Ige hirdetésére. A próféta első tette tehát csalás, ráadásul Istent akarja becsapni. Csupán szenvedésével lehet rákényszeríteni küldetése elvégzésére. Az a szituáció is nevetséges figurává teszi Jónást, hogy nem ő, a próféta szólítja fel a hajó pogány legénységét (hiszen mindegyik a maga istenéhez imádkozik), hogy a tengeri vihar miatt imában forduljanak Istenhez, hanem a hajó pogány kapitánya kéri Jónást az Istenhez imádkozásra. Komikus Jónás alakja azért is, mert egy értéktelen növény, a tök elszárasztása miatt kijelenti: haláláig haragszik Istenre. És éppen emiatt válik nevetségessé: egy hatalom nélküli ember megharagszik Istenre, akinek hatalma van mindenek fölött. Sőt nemcsak megharagszik, hanem mulatságos helyzetbe hozza magát azáltal, hogy a niniveiek megtérése ellenére is várja a város pusztulását. Nevetségessé válik azzal is, hogy megharagudva a könyörülő Istenre, magának halált kíván. A nagyon is emberi gondolkodású próféta a történet végére sem hajt fejet az isteni akarat előtt. Végül is megszégyenül, mert míg Isten irgalmas a bűnbánatot tartókkal, a megtérőkkel, a prófétát ráébreszti: övé a hatalom.

Jónás gyarló emberi, prófétai kicsinysége, tévútjai szülik a magasztos istenképpel való szembenállást. Így Isten és Jónás „párba" állítása megmosolyogtató. De nem árt a szöveg ünnepélyességének, mert Isten könyörületessége feltűnőbb Jónás kicsinyes és nevetséges haragja ellenében.

A kiemelt idézetek bizonyítják: a stílus a bibliai üzenetközlésnek hatékony és hatásos eszköze.

2.5. A prófétai műfaj poetizáltságának változatai

Németh László hite szerint: „A bibliában a gondolatok sorakoztatásmódja a vers. A mondattagok rövidek és egyszerűek. Csak követni kell a fő- és a mellékmondatok összeillesztését, s már kialakult a biblia hullámzása, az a félig értelmi, félig zenei ritmus, amelyet a legügyetlenebb fordító sem ronthat el egészen. Aki szóról szóra, mondatról mondatra követi a bibliát, verset írt, anélkül, hogy verset

akart volna írni. […] Így a bibliafordító nemcsak a biblia minden szépségének tartozott nekivágni, de az értelem hű követésivel önkéntelen biztosította műve zenei tökéletességét is. Hibás fordítást, idegen mondatszerkezetet találhatsz ebben a könyvben, de nem találsz verset, amelynek a zenei megoldása tökéletlen lenne" (1969 [1929]: 101; 102).

A héber költészetre jellemző a paralel szerkesztés. Nyilván ezt követik a fordítások is ritmust teremtve a párhuzamos mondatszerkesztéssel, a gondolatritmussal, az ellentétező párhuzammal. Ennek a zárt struktúrájú bibliai könyvnek is jellemző vonása a párhuzamosság: kétszer indul el a történet az isteni parancs kiadásával és Jónásnak az erre való reagálásával. A nyelvileg közel azonosan megformált két parancs gondolatritmust alkot ritmusképző erővel (1,2; 3,2):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
***kelj fel**, és menj el Ninivébe, a nagy városba… **kelj fel**, és menj el Ninivébe, a nagy városba*	*…**kelj fel**, és menj a nagy városba, Ninivébe… **Kelj fel**, és menj el a nagy városba, Ninivébe…*	***Kelj fel**, menj el Ninivébe, a nagy városba… **Kelj fel**, menj el Ninivébe, amaz nagy városba.*	***Kelj fel**, menj el Ninivébe, a nagy városba… **Kelj fel**, menj el Ninivébe, a nagy városba…*

A fordítások két anaforikus ismétlése között alig van eltérés a nyilvánvaló funkció: a tematikai egység jelzésének szolgálatában. Ugyanakkor az ezt követő textusrész azt is példázza: az embernek van választási lehetősége a követendő és a nem követendő út között.

Ezzel az állandósult kifejezéssel induló két ismétléssel szimmetrikus, de egyben ellentétes tartalmú szemantikai párhuzamú szerkezetbe rendeződnek az események, jelzik ezt a szókészleti és tematikai egységek:

Jónás első elküldetése	Jónás második elküldetése
A próféta elmenekül a küldetés elől	A próféta vállalja a küldetést
A veszélybe került hajósok imádkoznak	A veszélybe került niniveiek megtérnek
A kormányos az emberekért cselekszik	A próféta érzéketlen a niniveiek iránt
A hajósok elismerik Jónás istenének hatalmát	Jónás nem fogadja el a niniveiek iránti kegyelmet
A próféta bűnhődése a halban	Jónás bűnhődése a naptól
Jónás szabadulást kérő imája és fogadalma	Jónás konoksága, halálkívánása
Isten megszabadítja Jónást	Isten megkegyelmez a niniveieknek

Az ellentétező párhuzam első egysége Jónásnak az elküldetésre való felajánlkozásával zárul (Károlyi 2,10: *Én pedig hálaadó szóval áldozom tenéked, és amit fogadtam, megadom tenéked.*), és Isten nem is oktatja ki engedetlen prófétáját, míg a történet zárlatában Isten lépésről lépésre vezeti rá Jónást hely-

telen álláspontjára. Az ellentétező párhuzam fordulópontján fogalmazódik meg a *Jónás könyve* kulcsszerepű üzenete (2,10):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
megadom Úrnak én megszabadulásomért.	*…áldozom az Úrnak, miért hogy megszabadított engemet.*	*Az Úré a szabadítás.*	*…a szabadulás a Jehováé.*

A négy fordítás közül a Károlyi-féle summázat emeli ki legtömörebben a kulcsfontosságú gondolatot *(Az Úré a szabadítás)*. És ezt a megállapítást a két nagy tartalmi egység bizonyítja: Jónás megszabadítása és a niniveieknek szóló könyörület.

Az ismétlés visszatérő nyelvi utalásként a biblia jellegzetes alakzata a 2,4; 2,6 versekben is. Ezek ugyanolyan értelmű gondolatra épülnek eltérő grammatikai szerkezetekkel szinonim párhuzamként. A gondolatismétléseknek azonos a funkciójuk: Jónásnak a maga iránti szánalom felkeltése az emberi léthelyzet nyomorúságos volta miatt:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
[1] a folyó ***megkörnyékezett*** *engemet (…)* *[2]* ***megkörnyékeztek*** *engemet vizek mind én lelkemiglen* *[3] mélység* ***megkörnyékezett*** *engemet…*	*[1] …a folyások* ***környül fogának*** *engemet (…)* *[2]* ***Környül fogának*** *engemet a vizek mind lelkemig:* *[3] A mélység is* ***megkörnyéköze.***	*[1] …az víz* ***környülvött vala*** *engemet. (…)* *[2]* ***Környülvöttenek vala*** *engemet a vizek veszedelmesen,* *[3] a mélység* ***környülvött vala*** *engemet minden felől.*	*[1] …és folyóvíz* ***vött*** *engem* ***környül*** *(…)* *[2]* ***Környülvöttenek*** *engem a vizek lelkemig,* *[3] a mélység* ***környülvött*** *engem.*

Két fordításban közeli szöveghelyeken háromszor szerepel ugyanannak az igének *(megkörnyékezett; környülvött vala)* kétféle, Komáromiénál pedig háromféle grammatikai formája, nyomatékosítva a szövegértelmet: a prófétát körülvevő víz iszonyatos voltát. Heltainál kétszer fordul elő változatlan igealak, harmadjára viszont szinonim variánssal cseréli fel. Ezek a funkcionálisan egyenértékű alakok nem szabályszerű ismétlődések sem formájuk változatlanságával, sem elhelyezkedésük szabályosságával. Ugyanis az egyes és többes számú formák alaki változatossága variánsokat teremt. De a három előfordulás szövegbeli helye szerint nem tekinthető sem anaforának, sem epiforának, tehát az epizeuxis típusába tartozik. Az első előfordulásban a hírérték miatt a hangsúly az alanyra és az állítmányra esik *(a folyó megkörnyékezett; a folyások környül fogának; az víz környülvött vala; folyóvíz vött engem környül),* a második esetben

hiába redundáns a megismételt állítmány által hordozott szemantikai tartalom, mondatindító helyzetben nyomatékossá válik *(Megkörnyékeztenek; Környül fogának; Környülvöttenek vala; Környülvöttenek),* a harmadik ismétléskor a *mélység* szó mint entrópikus elem az igei állítmánnyal együtt nyomatékos. De a monotóniát kizárva a három variált ismétlés a részletező fokozással a jelentéserősítő funkcióján kívül így is betölti szövegkohéziót létesítő, mondatszerkezetet konstruáló, szövegtagoló, sőt retorikai alakzatként ritmust teremtő szerepét.

Hatásos ritmikus szöveg formálódik szinonim szekvenciák paralelizmusa által a 2,3 szöveghelyen:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
[1] én töredelmemből kiáltottam Úrhoz, *[2] és meghallgatott engemet,* *[3] pokolnak hasából üvöltöttem,* *[4] és meghallgattad én szómat.*	*[1] Kiálték az én nyavalyámba az Úrhoz,* *[2] és felele énnékem:* *[3] Én kiálték a pokolnak gyomrából:* *[4] és te meghallád az én szómat.*	*[1]…kiálték az én keserűségemben az én Uramhoz,* *[2] és meghallgata engemet,* *[3] a koporsónak torkából kiálték,* *[4] és meghallgatá az én szómat.*	*[1] Kiáltok az én nyomorúságomban a Jehovához,* *[2] és meghallgat engemet;* *[3] a koporsónak gyomrából rikoltok,* *[4] hallgasd meg az én szómat.*

Az 1. és a 3., illetve a 2. és a 4. tagmondatok tematikus ismétlésének és grammatikai felépítettségének hasonlósága párhuzamot eredményez. Igazolva: „A vallásos beszédforma: költői" (Ricoeur 1995: 38), azaz egyszerre jellegzetesen bibliai és ugyanakkor költői beszéd.

Gondolatzáró elemek Jónás imájában az Isten templomát említő kifejezések grammatikai variánsai (2,5; 2,8):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
te szent templomodat … *te szent templomodhoz.*	*…a te szent templomodat …* *a te szent templomodba.*	*…a te szent templomodra …* *a te szent templomodba.*	*…a te szentségednek templomára…* *a te szentségednek templomába.*

A tenger háborgására kitérő részek az epifora alakzatának változataival emelődnek ki (1,11; 1,13) a ritmikai egység lezárásaként:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
mert a tenger megyen vala, és őreájok ***dagad vala*** *[…] mert a tenger foly vala, és őrájuk* ***dagad vala.***	*Mert a tengernek vésze* ***öregbedik vala*** *[…] mert a tengernek vésze nagyobban* ***öregbedik vala*** *ellenek.*	*…mert a tengernek habjai hova tovább inkább* ***nevekednek vala*** *[…] mert a tenger habjai inkább inkább* ***nevekednek vala*** *ellenek.*	*…mert a tenger inkább inkább* ***háborodik vala.*** *[…] mert a tenger inkább inkább* ***háborodik vala*** *őellenek.*

A párhuzamos helyek között inkább csak stílusszínezetben van különbség. A négy közül a *Vizsolyi bibliá*é a legstílusosabb a találó szóhasználat miatt *(a tengernek habjai … nevekednek vala)*.

A biblikus nyelv jellegzetes ismétlésalakzata a figura etymologica, az azonos tövű szavakkal való játék. Ennek igei szerkezetes típusában határozós vagy tárgyas bővítménnyel nyomósítják gyakran a cselekvéseket a *Jónás könyve* fordításai költői ihletésű elemként:

	BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
1,10	***félének… félelemmel***	*Igen megfélemlének*	*Megröttenének […] felötte igen*	***félének… félelemmel***
1,16	***félék… félelemmel***	*igen félék*	***félelemmel félék***	***félék… félelemmel***
1,16	*ostyákat ajánlanak*	*áldozának az Úrnak*	*áldozatot tőnek*	***áldozának áldozattal***
1,16	*fogadásokat tőnek*	***fogadást is fogadának***	***fogadásokat is fogadának***	***fogadának fogadásokat***
2,7	*földnek závárai berekesztettek engemet*	*A föld bezárlott vala engemet mindörökké.*	*…**a föld bézároltatott vala az ő zárjaival***	*a föld környülöttem az ő zárjaival mindörökké*
3,2	***prédikáljad… a prédikációt***	***prédikáljad… e prédikációt***	*prédikáljad… amit […] parancsolok*	***kiáltsad… a kiáltást***
4,6	***örüle… örömmel***	*igen örüle*	*örüle… felötte igen*	***örüle… örömmel***

Látható: a többi fordítóhoz viszonyítottan Komáromi átültetésében a legtöbb a figura etymologica alakzata, követve a latin fordítást *(timuerunt… timore; praedica… praedicationem; laetatus est… laetitia),* de még inkább a hébert, hiszen ő kitűnő hebraistaként él ezzel a hebraizmussal, amely a héberben a jelentés erősítésére alkalmas.

A ritmus mint a poetizáltság egyik fontos eszköze lüktetővé teszi a szöveget azáltal is, hogy folyamatosan váltódnak a tömör, sőt szűkszavú és a bő-

beszédű, részletező részek: Isten parancsadása↔Jónás gyötrelmei a hal gyomrában; a hajósok kérdésáradata↔Jónás egy mondatos próféciája. A klimax és az antiklimax állandó váltása is a szöveg ritmikus hullámzását eredményezi: a tengeri vihar hirtelen feltámadása↔a tengeri vihar gyors megszűnése; Jónás hosszan tartó gyötrelmei a halban↔váratlan megszabadulása; a próféta apokaliptikus próféciája↔a niniveiek váratlan megmenekülése.

A bibliai szöveg ritmikussága azért kívánatos, mert a bibliai szövegeket eredendően nem olvasásra, hanem felolvasásra szánták.

2.6. A prófétai műfaj szakrális nyelve

A vallásos szöveg fordítása eltér más szövegtípusétól, mert a szakrális nyelvnek megkülönböztető jegyei vannak. A választás szabadságát bizonyos fokig korlátozza tehát a vallásos nyelv, ugyanakkor lehetővé teszi a célnyelvi szövegekben a stiláris eltéréseket.

A keresztény vallásban az Istennek nincs külön neve, hanem maga az *Isten* szó jelzi személyét, alkalmanként *Úr; Uram Isten(em)* szerkezet, és mindig nagy kezdőbetűvel írva. Komáromi fordításában viszont – héber hatásra – előfordul a *Jehova* megnevezés is.

A mai bibliaolvasó az Isten és az ember kölcsönös bensőséges hangvételére következtet a tegező forma olvastán: mert nemcsak Isten tegezi a prófétát, hanem a próféta is tegezve szól Istenhez imájában (2,4):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
vettél engemet mélységbe	*A mélységre vetél engemet.*	*Mert vetettél vala engemet a mélységbe…*	*Mert vetettél engemet a mélységbe…*

Valójában a magázás, az önözés későbbi fejlemény, tehát az elemzett bibliafordítások idejében a tegező forma volt az általános használatú.

A Biblia világában Istent a magassághoz kapcsolják, ezért a vallásos nyelvben a fent fogalomköréhez kötik (1,2). A fenti tartomány a szentség tere, így a fenti isteni szféra és a lenti, földi tér, az emberi szint elkülönülése, távolsága szembeszökő:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
*…mert **fel**jött ő gonoszsága énelémbe.*	*Mert az ő gonoszságok **fel**jött előmbe.*	*…az ő lakóinak gonoszságok énelőmbe **fel**hatott.*	*…**fel**jött az ő gonoszságok énelőmbe.*

Mind a négy fordításban a felfelé irányultságot a *fel-* igekötővel adják vissza. A hozzákapcsolt *jött* ige konkrétabb jelentést implikál, míg a *hatott* képletesebb (Károlyi), így alkalmasabb a *gonoszság* alanyhoz mint elvont fogalomhoz kapcsolásra a ’eljut, felhatol’ értelmű *felhat* ige.

A szakrális nyelvre sajátos bibliás szavak és kifejezések jellemzők, mint a 4,11-ben szereplők:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
és ne ***engedjek-e*** *Ninivének …?*	*És én ne* ***könyörüljek*** *Ninivén…*	*És én ne* ***szánnám*** *Ninivét…?*	*Hát én ne* ***kedvezzek*** *Ninivének …?*

Noha a *könyörül* és *szán* rokon értelmű igék, de a vallásos nyelvben Isten lényéhez gyakrabban kötődik a *könyörület* fogalma, hiszen *könyörülő Isten*-t szokás emlegetni és azt, hogy az *Isten megkönyörült valakin,* ezért a Heltai-féle fordítás illik bele legjobban a vallásos nyelvezetbe. De ugyanakkor joggal cseng a fülünkben Kölcsey Ferenc *Himnusz*a: *Szánd meg Isten a magyart.* A 'jótékony hatással van' értelmű *kedvez* ige köthető Istenhez, de a töknek kedvezés (Komáromi) csak a locsolásával, gondozásával lenne elképzelhető. A mai fül számára szokatlan az *enged* ige az ún. Huszita bibliának ezen a helyén, de a szöveg keletkezése idején még 'könyörül' értelmű volt.

Az 1,9 szöveghelyen az *Úr Istent félem* szerkezet nem a mindennapi 'félelem, rettegés' jelentést hordozza a bibliás nyelvben:

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
én mennyek Urát Istenét félem	*a mennyei Úristent félem*	*mennyeknek Urát Istenét tisztelem én*	*az egeknek Istenét félem én*

Ez a szakrális nyelv rögzült kifejezéseként a vallásos érzés megvallását jelenti, vagy ahogy Károlyi szabadon fordítja: *a mennyeknek Urát Istenét tisztelem én.* Ezzel a *Vizsolyi biblia* fordítója elszakadt a latin szövegtől, amelyben a *timeo* ige accusativus vonzattal található *(Dominum Deum coeli ego timeo)*. A többi fordítás idomult a latinhoz, mert magyarban a *fél* ige szokásosan *-tól/-től* toldalékos vonzattal áll.

Az *és* kötőszó gyakori használatát a mai magyar nyelvszokás nem érzi stílusosnak. A biblikus nyelv viszont szinte kizárólag ezzel a kapcsolási móddal él. Ennek nyilvánvaló magyarázata: a héber és az erre mintázódott latin szöveg pontos visszaadása (3,6):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
és *ez ige juta Ninive királyához,* ***és*** *felkele ő székéből,* ***és*** *ő ruháját róla leveté,* ***és*** *zsákba öltözék,* ***és*** *a hamuba üle.*	***És*** *mikor e dolog a király elejbe jutott volna, felkele az ő királyi székiből,* ***és*** *leveté ruháját,* ***és*** *zsákba öltezék,* ***és*** *a porba üle.*	*Mert minekutána ez beszéd a ninivebéli királynak fülébe esett volna, felkelvén az ő királyi székiből, leveté az ő királyi ruháját,* ***és*** *gyászruhába öltözvén üle a porban.*	***És*** *elérkezék e dolog a Ninive királyához,* ***és*** *felkele az ő királyi székiből,* ***és*** *letevé az ő királyi ruháját magáról,* ***és*** *béborítá magát zsákkal,* ***és*** *üle a porban.*

Bár ily módon az *és* sokszor szerepel, haszna az, hogy cselekménymozzanatokra tagolja a szöveget, nyomósítva az egyes részleteket, hiszen a szövegalkotó mellérendelő formába öntve hangsúlyozza az egymás után következést (3,6). Ma ebben a gyakori kötőszóhasználatban biblikus archaikus ízt gyanítunk. Károlyi érezhette, hogy ez a hebraizmus a kapcsolatos mellérendelő viszonynak kizárólag *és* kötőszóval történő jelzése a magyar nyelvhasználattal ellentétes. Ezért azzal szüntette meg az *és* kötőszó burjánzását, hogy igeneves szerkezetekkel sűrítette a tartalmat, és ezzel elszakadt a latin szöveg stílusától is *(Et pervenit verbum ad regem Ninive; et surrexit de solio suo, et abiecit vestimentum suum a se, et indutus est sacco, et sedit in cinere).* Ez az eljárás teljesen összhangban van a mai nyelvhasználat gyakorlatával: amely csak az utolsó mellérendelő kapcsolatot fűzi *és*-sel az előzményhez. Különben más típusú vallásos szövegekre, így az ősi *Halotti Beszéd*re is a tagolást és ritmust adó *és* kötőszós kapcsolás volt a jellemző: *Engede az ördög intésének,* ***és*** *evék azon tiltott gyümölcsből,* ***és*** *azon gyümölcsben halált evék.* ***És*** *azon gyümölcsnek oly keserü vala a vize, hogy a torkát megszakasztja vala.*

A Bibliához az archaikus zengésű, zsoltáros hangnemet társítjuk. „…a biblia könyvei megírásuk idején élőkhöz szóltak, élők nyelvén, s eleven költészet volt ez a műfordítók ajkán is, az archaizmust az idő füstölte rá" (Németh László 1969 [1929]: 103). Vagy ahogy a nyelvész Ruzsiczky Éva fogalmaz: „…amikor valamelyik élő nyelven készült fordítást több évszázadon át teljesen vagy csaknem teljesen érintetlenül hagynak, az szükségszerűen archaikussá válik, és – esetleg épp régies, homályos volta révén – szakrális jelleget ölt, egyszóval, egy kissé élettől idegenné válik" (1981: 418).

A szakrális nyelv jellegzetessége a jelképes kifejezésmód. A bibliai szimbolika *Jónás könyvé*nek több motívumában megjelenik. Az Istenhez kötődő jelentés egyértelmű, viszont Jónás alakja többértelműséget hordoz, jelentések pluralitása kötődik hozzá.

Ez a bibliai könyv mint szakrális szöveg követi a vallásos beszédmódot, hangoztatva a megfellebbezhetetlen isteni hatalmat. Isten hatalmát több cselekedete, teremtménye és az egész világ szimbolizálja (Károlyi szövegéből): *És az Úr támaszta nagy szelet a tengerre* (1,4); *Készített vala pedig az Úr egy nagy halat* (2,1); *És parancsola az Úr a halnak, és kiveté Jónást a szárazra* (2,11); *Mert készített vala az Úr Isten egy tököt* (4,6); *Az után szerze az Isten egy férget* (4,7); *az Isten száraztó szelet támaszta* (4,8), vagyis az Isten aktív közreműködéssel, korlátlan hatalommal teremt és megsemmisít. Elpusztít, de meg is szabadít, mint Jónást *(És parancsola az Úr a halnak…)* és a niniveieket *(nem veszté el őket)*. A bibliafordítások és a Károlyitól idézett szöveghelyek nyelvi eszközei: mindegyik igealakja *(támaszta; Készített; parancsola; szerze)* a nagy hatalommal cselekvő Istent láttatja, és azt, hogy Istennek minden lehetséges, mert mindegyik természeti jelenség: a tenger, a szél, a növény és az állat az isteni akaratot hajtja végre, az Istent szolgálja.

Jónás azt az öntelt prófétát szimbolizálja, aki azt hiszi: az Istennel való közvetlen kapcsolata, üzenetközvetítő szerepe miatt az ő szava érvényesül.

Egyetemesebb érvénnyel ez a mitikus alak az isteni akarattal szembeszegülő, lázadó ember típusát, a feladata, a kötelessége elől elszökő, mindenkori általános emberi magatartást példázza. Így a Jónás nevével fémjelzett, egyedinek tűnő történet általánosítható üzenetet hordoz, és éppen ezért példázat. Erre enged következtetni az, hogy az esemény idejét, pontos helyszíneit (ahol Jónás partra kerül), szereplői nevét (pl. a királyét) nem fedi fel a szerző, így inkább tipikus alakot jeleníthet meg Jónás, kinek személye nem egyezik meg az Ószövetség más helyén említett Jónással.

Ninive, az asszír birodalom fővárosa a bűnös, a zsidókkal ellenséges várost jelenti, hiszen az asszírok Kr. e. 722–721-ben lerombolták Jeruzsálemet. A niniveiek az istentagadó, bűnös, de megtérő embereket példázzák ebben az ószövetségi könyvben. Sugallva: az emberi bűnbánat bűnbocsánatot nyer. Az asszír niniveiek a zsidó kulturális és rituális szokásoknak megfelelően a bűnbánat és a megtérés szimbolikus jeleként zsákruhát öltenek.

Isten Ninivének megkönyörülő tette is szimbolikus: a pusztulásból, a halálból az életre jutást jelenti. Az emberi bűnbánat és megtérés Istent szándéka megváltoztatására, könyörülete kiváltására készteti, amely a niniveiek újjászületését eredményezi.

A 3 nap és 3 éjjel hosszú ideig tartó időszakot jelképez, a 40 nap pedig bőven ad időt a bűnbánatra. Heller *Bibliai szimbólumok* könyve szerint a *hőség* a nyomorúság és szorongattatás eszköze (é. n.: 99), ahogy ez ki is tűnik a *Jónás könyve* 4. része 8. verséből: *…a napnak hévsége megsütné Jónásnak fejét, annyira hogy elbágyadna, és kévánna magának halált…* (Károlyi). A tenger veszélyeket, sőt pusztulást rejtő körülményeket szimbolizál. Ugyanakkor sajátos módon a tenger veszélyeivel szemben a hal az isteni megmenekítés eszköze is.

Takács Béla könyve a *halat* csak úgy említi szimbólumként mint az őskeresztények jelét. De a nagy hal/cethal ebben az ószövetségi könyvben a halálközeli állapotnak nyilvánvaló szimbóluma, ahogy ezt Babits Mihály *Jónás imájá*ban is a *mielőtt egy mégvakabb és örök / Cethal szájában végkép eltünök* sorok sugallják. Vagy ahogy a 23. zsoltár mondja: az ember *a halál árnyékában* jár. Hogy a fordítások *nagy hal/cethal* [a latin szövegben *piscem grandem* szerepel] szavai mennyire nem értelmezhetők konkrétan, mutatják a bibliai Jónás imájának átvitt értelmű kifejezései (2,3; 2,7):

BécsiK.	Heltai	Károlyi	Komáromi
én töredelmemből kiáltottam; felemeled a töretetből én életemet	*kiálték a pokolnak gyomrából; kihoztad az én életemet a veszedelemből*	*a koporsónak torkából kiálték; megszabadítád az én életemet a rothadástól*	*a koporsónak gyomrából rikoltok; hozd fel az én életemet a veremből*

A *Jónás könyvé*nek jobbára önálló jelképrendszerébe beleépültek a zsidó vallási kultúra szimbólumai is: *a hamuba ülés* és a *zsákruha felöltése* a gyász, a meg-

alázkodás, a bűnbánat, valamint az isteni irgalom, engesztelés kívánásának jeleként.

Ez az ószövetségi történet egy próféta cselekvéssora kapcsán általános emberi gondolkodást és viselkedésmódot jelenít meg. Ezért átvitt értelműnek tekinthető a Jónás-történet kétszeri indítása is, hiszen hányszor adódik olyan helyzet, amelyben az ember érzi, tudja, melyik a helyes út, mégsem azt választja, hanem a könnyebbet.

A *Jónás könyve* csodás elemeinek sorából nem egy a világirodalomból ismert motívum: az állat által elnyelt, de mégis életben maradt ember (egy görög vázaképen sárkánykígyó szájából lóg ki az élő Iason); a hirtelen növő és gyorsan elhervadó növény.

3. Az összehasonlító stíluselemzés következtetései

Nem teljesen egybehangzó a szakirodalmi vélemény a Károlyi-féle Biblia nyelvhasználatáról. Mészöly Gedeon szerint: „a kik a bibliát írták, mind a maguk koruk nyelvén írtak a maguk kortársainak" (1922: 84). Hasonlóan vélekedett Juhász Géza irodalomtörténész is: „Szerencsére a vizsolyi biblia még akkor keletkezett, mikor nem vált külön az eleven, dalolt költészet a néma betűirodalomtól. A fül nem tűri az idegenszerűséget, nincs ideje a homályon merengeni. Károlyi alapérdeme, hogy ehhez tartja magát. Lehetőleg élő nyelvünk törvényeit követi. Hallgatókra gondol: rögtön érthető akar lenni. […] ha a Szentírás nem is gyúrhatta még át elég mélyen népünk gondolkozását, a reformátusok nyelvét már át meg átjárta Károlyi fordításának íze, sava. Sőt Aranyék közvetítésével szétsugárzott ez a hatás: az egyetemes magyarságra. […] A magyar vallásos érzés szóbaöltöztetésének Károlyi a magas iskolája" (1940: 124; 128; 139). Dienes Erzsébet viszont azt állítja: „A Vizsolyi Biblia szó szerinti fordításaiban az írott nyelv jelenik meg. A választott szinonima itt esetenként kevésbé szemléletes; a latinos szerkesztésmód vagy a túlzottan tömör kifejezés miatt a mondat olykor nehézkes. A lapszéli jegyzetekben viszont a beszélt nyelvnek a mindennapi életet is feltáró szókincse, gördülékeny és világos mondaszerkesztése jelenik meg" (1990: 64). Tagadhatatlan az eltérés a *Jónás könyve* alapszövege és a lapszéli jegyzeteinek megfogalmazási módja között. De ez természetes is, hiszen a bibliai szöveg forrásnyelve köti a fordítót.

A *Vizsolyi biblia* nyelvi teljesítmény voltát sem egyöntetűen ítélik meg a lelkészek, az irodalom- és nyelvtörténészek. Czeglédy Sándor lelkipásztor így ismeri el a gönci tudóskör vezetőjének tevékenységét: „Károlyi Gáspár ismerte a Szentírás eredeti nyelveit és egészében véve igen hűséges szép tiszta magyar nyelvre fordította a bibliát" (1940: 159). Horváth János irodalomtörténész így méltatja: „Kétségtelen, hogy Károlyi Gáspárt a század legjobb prózaírói közé kell sorolnunk. Bibliafordítása különleges megítélés alá esik" (1953: 325). A. Molnár Ferenc nyelvtörténész szerint viszont: „Az egyház, a bibliai tanítás magyarul kezdetben lényegében, túlnyomó részben szóban hangzott el, nyelvileg is főleg így követte a latint és formálódott, s csak igen ritkán írták le. […] Az eredeti Károlyi-fordítás nyelvi színvonal tekintetében lényegében nem emel-

kedik ki a korabeli egyházi irodalomból" (2009: 1; 4–5). Szabó András irodalomtörténész a forrásnyelvhez mérten és nyelvi utóhatásában a következőképpen értékeli a *Vizsolyi bibliá*t: „Maga a szöveg a fordítási hűség tekintetében a kor színvonalán áll. Nyelve ma is élő, összefoglalója, továbbvivője a már korábban kialakult biblikus-reformátori nyelvezetnek. Időtálló voltát bizonyítja, hogy évszázadokon keresztül használták, további kiadóinak már csak javítani kellett rajta. Állandó használata nyomán a nyelve beépült a népnyelvbe, sőt az egységes magyar irodalmi és köznyelv kialakulását is nagymértékben segítette. Javított kiadásaival együtt számítva ez a legtöbbször, legnagyobb példányszámban kiadott magyar könyv, ezért fontossága, jelentősége felmérhetetlen" (2012: 143).

Talán éppen az összehasonlítás alkalmas arra, hogy a XV–XVII. századi bibliafordítások nyelvi megformáltságai között mérlegelve, elhelyezhető legyen a *Vizsolyi biblia*.

Megállapításaimat nem szubjektív benyomásokra, hanem négy bibliafordítás empirikus kontrasztív nyelvi vizsgálatára építettem, de természetes módon XXI. századi olvasat nyomán. Összehasonlító stíluselemzéssel igyekeztem bemutatni a négy párhuzamos korpuszban a retorikai, grammatikai, stiláris, szemantikai és poétikai egyezéseket, hasonlóságokat és különbségeket; az egymással korreláló jelentéseket, az azonos mondatformálásokat és a megfeleltethető stiláris változatokat. Törekedtem állást foglalni a bibliai szövegvilág nyelvi értékeivel kapcsolatban a részben azonos bibliai frazeológia ellenére is. Ezek a párhuzamos fordítások nagyfokú egyezést mutatnak. Eltéréseik különböző okokra vezethetők vissza:

- a fordítások korabeli magyar nyelvállapot fejlettségi szintjére,
- a fordítói elvekre: szó szerinti vagy értelem szerinti fordításra törekedtek,
- a forrásnyelv ismeretére,
- a forrásnyelvi hatás érvényesülésének fokára,
- a fordítók nyelvi kifejezőkészségének, stílusérzékének fejlettségére,
- a nyelvjárási hatásokra.

Az összehasonlított fordítások korában még a nyelvi norma nem rögzült világosan. Bár a könyvnyomtatás a kiegyenlítettebb formák használatának érvényesülését segítette, de nem zárható ki, hogy a bibliafordítások grammatikai és szemantikai különbségeit a fordító nyelvjárási hovatartozása határozta meg. Így Heltai fordításában több, Károlyiéban kevesebb *ö*-ző alak fordul elő, hiszen ő az északkeleti nyelvjárástípus zempléni-abaúji *e*-ző variánsával élt.

Egyértelműen megállapítható ebből a négy párhuzamos fordításból is, hogy két évszázad alatt is sokat csiszolódott nyelvünk. Az ún. Huszita biblia fordításának hatása nem érződik a későbbi átültetéseken. Hogy van néhány egyezés a későbbi fordításokkal, az talán véletlen egybeesésnek tekinthető. A hagyományozódás inkább csak Heltaitól kezdve követhető nyomon. Komáromi javítja, revideálja Károlyi bibliai nyelvét, ezért természetesen sok az egyezés a két fordítás között.

A fordítások pontról pontra nyomon követik a forrásnyelv retorizáltságát és dramatizáltságát: az interrogáció típusú kérdésalakzatok egyaránt jellemzik az átültetéseket; a dramatizáltságban is alig térnek el a célnyelvi szövegek, vagyis többnyire style direct-tel adják vissza a *Jónás könyve* szereplőinek beszédét. A célnyelvi fordítások igazodnak a forrásnyelv szerkezeti és mondatalkotási eljárásaihoz a latin igeidő-egyeztetés másolásában és a nem kellően magyaros szórendben, mert a fordítók a nagy tekintélyű, „szent nyelvek": a héber és a latin hatása alól sokszor nem tudták kivonni magukat.

A párhuzamos fordítások között a lényeges eltérést a stilizáltságban és a poetizáltságban lehet észlelni: a szemantikai és a funkcionális megfelelés területén. Ezen mérhető le leginkább: mennyire birtokolja a fordító a forrás- és a célnyelvet, a forrásnyelvi szót/kifejezést melyik nyelvrétegbeli vagy stiláris variánssal felelteti meg. A magyar mint célnyelv a stílusban: a szinonimák közötti választásban érzékelhető, és ez egyben rávilágít a korabeli magyar nyelv szókincsének lehetőségeire, gazdagságára.

Németh László így tette mérlegre Károlyi fordítását: „A vizsolyi biblia nem úttörő cselekedet. […] Ha egyszerre olvasod Károlyi és Heltai újtestamentumát, az az érzésed, hogy a gönci pap jó hasznát látta ennek a fordításnak, és sokszor csak a Heltai mondatait stilizálta át a maga ízlése szerint" (1969 [1929]: 100). Az író megállapításához kiegészítő magyarázatra van szükség: Az nyilvánvalóan feltételezhető, hogy Károlyi és fordítói közössége ismerte az elődök fordítását, és alkalmanként fel is használta. Maga Károlyi az „elöljáró beszédében" jelzi is: „Követtünk ez forditásban sok Jámbor tudós embereket, kik az Sidoból […] fordították az Bibliát […] követtük az vulgata editiot is; és ez mellett sok magyarázo Doktorokat. Az kik ez előtt valami részt fordítottak Bibliában, azokat is nem utáltuk meg, hanem megtekintettük" (1590: 18). De számos helyen lényegesen el is tér például a Heltai-féle fordítástól.

Ballagi Mór különben éppen azt veti Károlyi szemére, hogy sokszor „elmulasztotta jeles elődje [ti. Heltai] felhasználását" (1864: 183), illetve „magyarításában nem használta a héber eredetit, hanem másodrendű forrásokat követett és különösen latin fordítások után indult" (uő. 69). Ő részletes kritikai megjegyzéseket tesz: „Heltai a tartalommal együtt az eredetinek szólami formáját is át akarja ültetni, […] bár nyelvérzéke nem biztos, műizlése nem szabályozott, még is többnyire szerencsésen birkozik meg nyelvünk akkori fejletlenségével" (uő. 70). Károlyi „nem feszesen az idegen szöveghez alkalmazkodó, még sem szép, mert hangarány és kifejezési szabatosság nélkül áradozik. Nyelvezete a közbeszéd színvonalán ritkán emelkedik feljebb, […] nyelvcsinről tudata nincs: told, fold, változtat az eredetin" (uő. 70).

Abban igaza van Németh Lászlónak, amikor ilyen értékelést ad: „De mint műfordító és nyelvművész sem lép a Károlyi-fordítás akkorát előre, mint annak idején a Heltaié. […] A Károlyi-fordítás sem a magyar nyelv, sem a magyar műfordítás történetében nem ugrás. Nem olyan jelentőségű mű, mint Luther német bibliája" (1969 [1929]: 100). A Németh László által megállapítottaknak nyelvtörténeti magyarázata van. Az ún. Huszita biblia fordítói is

támaszkodhattak írásos, de még inkább élő szöveghagyományra, amelyet ők egyöntetűbbé és szóhasználatában logikusabbá tettek (Tarnai 1984: 245). Az ő XV. századbeli fordításukhoz képest Heltaié (azaz Gyulaié) nagy ugrás, jelzi a 100 év alatt bekövetkezett nyelvi kifejezőkészség fejlődését. A Heltai-féle és a Károlyi-fordítás között viszont csak szűk 40 év telt el, ekkor a magyar nyelv állapotában jelentős nyelvi változás nem következett be. A *Vizsolyi biblia* kora nyelvi fejlettségének, valamint Károlyi nyelvi igényének és munkaközössége nyelvi műveltségi szintjének megfelelően fordított szöveg. De így is nagy kihívás a „könyvek könyve" fordítására vállalkozni a nyelvújítást megelőző időkben – függetlenül attól, hogy a fordító mennyire birtokolja a forrásnyelvet –, mert „a stílusújításnak nyelvújítás a föltétele" (Ruzsiczky 1963: 40).

Komáromi munkáját Ballagi Mór nagyra értékeli: „Csipkés Komáromi eredetije nyelvét jobban érti minden elődeinél, de ő a szövegnek inkább betűjét tanulmányozza mint szellemét, […] és sokszor a héber esze- és szavajárása szerint beszélteti a magyar bibliát" (1864: 71). Kétségtelenül javára írható például Komárominak, hogy a latin consecutio temporum ellenében a magyaros mondatalkotást használja (2,3; 3,7).

A bibliai gondolat magyar nyelvbe ágyazottsága a szöveghatás szempontjából nagyon fontos tényező. A bibliaolvasónak jogos a kettős elvárása: a magyar nyelvre átültetés az eredeti szöveg hű fordítása legyen, és ugyanakkor a magyar nyelvszokásnak megfelelően érthető. Valóban kitűnt a fordítások összevetésekor, hogy a *Vizsolyi bibliá*ban a *Jónás könyve* fordítója tudatosan igyekezett a magyar nyelvhasználatnak érvényt szerezni a héberrel szemben, amikor az *és* kötőszó gyakori előfordulását megszüntette (például a 3,6-ban). A latinizmust kerülte el a *timeo* + accusativusos szerkezetnek magyarosabbra felcserélésével (1,9). A magyar nyelvbe illő szórenddel és mondatalkotással fordított. Nemegyszer az igei szerkezet helyett igeneves szerkezetekkel sűrítette a jelentéstartalmat (1,3). A Károlyi-biblia a fordítók szándékainak megfelelően találóbb, képszerűbb és magyarosabb kifejezésekkel élt a textus több helyén, mint az összehasonlított fordítások: *beszálla a hajóba; támaszta nagy szelet a tengeren; lőn felötte igen nagy szélvész a tengeren; a tenger habjai nevekedtek vala; méltán gerjedett-é fel a te haragod; lakóinak gonoszságok énelőmbe felhatott.* Tömör nyelvi formával tudta érvényre juttatni ennek az ószövetségi könyvnek a központi gondolatát (2,10).

A *Vizsolyi biblia* „nyelvformáló hatású (is) volt" (Tóth 1994: 92, 96), hiszen évszázadokon át ezt vették kézbe az emberek otthon, és ezt olvasták fel istentiszteleten. Olyan szöveggé vált, amely mind a későbbi bibliafordítóknak továbbhagyományozásra, mind alkotóinknak ihlető forrásként szolgált. Még a katolikus Babits Mihály is a *Vizsolyi biblia* veretes nyelvére támaszkodott a *Jónás könyve és Jónás imája* című költeményei írásakor. Ezért nem véletlen tehát az, hogy Németh László így világította meg a *Vizsolyi biblia* jelentőségét: „S ez a könyv évszázadokon át az egyetlen magyar nyelven is élő elsőrangú műalkotás, s talán ma is egyetlen remek, amely a százezreké" (1969 [1929]: 102).

Igaza lehet azoknak a nyelvészeknek, akik fordítási hibákat, felesleges szövegbetoldásokat vagy éppen törléseket mutattak ki a *Vizsolyi biblia* fordításában, mégis kétségbevonhatatlan B. Lőrinczy Éva megállapítása: „Károli Gáspár teljes bibliafordítása a magyar protestantizmusnak és a magyar irodalomnak olyan egyszeri és meg nem ismételhető alkotása, amelyet soha semmiféle új fordítás értékeink közül ki nem iktathat" (1978: 397). „Legyen azért áldott Károlyi Gáspár emlékezete közöttünk mind örökké" (Ballagi 1864: 161).

Források

Bécsi kódex. (A Magyar Generatív Történeti Szintaxis projektum által normalizált szöveg.) http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/BecsiK/norm/BecsiK_4.txt

Gyulai István *Jónás könyve*-fordítása. In: Nemeskürti István (1990: 171–3).

Heltai-féle Biblia: *A Biblianac negyedic resze, az az, a prophetacnac irasoc: melyec magyar nyelwre forditattac, a regi es igaz szent könyuekből.* Colosvarba M. D. LII.

Károlyi-féle Biblia: *Az Szent Biblianac masodic resze. Mellyben vadnak az prophetac irási mind, Az Macchabeusoc könyuei; Es az mi Wrunc Jesus Cristusnac Wj Testamentoma.* Anno Domini M. D. XC. Visolban. http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-bible_translations.html

Komáromi-féle Biblia: *Magyar Biblia Avagy Az Ó és Uj Tetamentom könyveiből álló tellyes Szent Irás a' Magyar nyelven. Mellyet: A' Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre forditott […] Comáromi C. György S.I.M.D és DP. M.DC.LXXXV esztendőben*. (Címlapja 1685-ben már kész volt, a fordító a munkáját 1668-ban fejezte be, de a mű csak 1718-ban jelent meg. [Hasonmás formában Ötvös László gondozásában jelent meg 2000-ben].)

Mészöly Gedeon 1916. *Bécsi Codex.* (Új Nyelvemléktár 1.) Budapest, MTA. [latin szöveg is]

Hivatkozások

Ballagi Mór 1864. Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül. *Nyelvtudományi Közlemények* 38–72: 161–89.

Ballagi Mór 1865. *Biblia tanulmányok*. Engel és Mandello. Pest.

Czeglédy Sándor 1940. A bibliafordítás kellékei és feltételei. In: Dr. Vasady Béla (szerk.): *Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 158–68.

Csűry Bálint 1940. Károlyi Gáspár bibliafordítása és a magyar népnyelv. In: Dr. Vasady Béla (szerk.): *Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 112–22.

Dienes Erzsébet 1990. A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről. In: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.* A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest. 51–69.

Domján János dr. 1981. Jónás könyvének magyarázata. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Szentírás magyarázata – Jubileumi kommentár.* Zsinati Bizottság. Budapest. 827–30.

Heller, A. [é. n.] *Bibliai szimbólumok. Bibliai számszimbolika.* [h. n.] Evangéliumi Kiadó.

Horváth János 1953. *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Juhász Géza 1940. Károlyi és költészetünk. In: Dr. Vasady Béla (szerk.): *Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság: Budapest. 123–40.

Korompay Klára 2015. Gondolatok egy régi-új vitához: az ún. Huszita Biblia eredetének kérdésköre. In: Bárth M. János–Bodó Csanád–Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE BTK. Budapest. 79–88.

B. Lőrinczy Éva 1978. Az új magyar protestáns bibliafordítás néhány nyelvi-stilisztikai problémája. *Magyar Nyelv* 390–8.

Mészöly Gedeon 1922. A Biblia magyarra fordításáról. *Magyar Nyelv* 81–91.

A. Molnár Ferenc 2009. A Biblia és anyanyelvünk. *Magyartanítás* 1: 3–7.

Musnai László 1940. A vizsolyi biblia és Komáromi Csipkés György bibliája. In: Dr. Vasady Béla (szerk.): *Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 141–57.

Németh László 1969. [1929] A vizsolyi biblia. In: uő. *Az én katedrám. Tanulmányok.* Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 99–104.

Nemeskürti István 1990. *Magyar Biblia-fordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig.* (A válogatás, az összeállítás, a szöveggondozás és a jegyzetek Nemeskürti István munkája.) Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

Ricoeur, Paul 1995. *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása. Bibliai hermeneutika.* (Vál. és szerk. Fabiny Tibor. Ford.: Bogárdi Szabó István, Mártonffy Marcell.) Hermeneutikai Kutatóközpont. Budapest.

Ricoeur, Paul 2003. Az imminencia őrszeme. In: Ricoeur, Paul–Lacocque, André (szerk.): *Bibliai gondolkodás.* (Ford. Enyedi Jenő.) Európa Könyvkiadó. Budapest. 281–310.

Rózsa Huba 1996. *Az Ószövetség keletkezése. I-II.* 2. köt. Szent István Társulat. Budapest. 311–8.

Ruzsiczky Éva 1963. *Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Ruzsiczky Éva 1981. A Biblia újra fordítása. In: Bart István–Rákos Sándor (szerk.): *A műfordítás ma. Tanulmányok.* Gondolat Kiadó. Budapest. 415–47.

Ruzsiczky Éva 1991. A bibliai idiómák fordítását illető nézetek és a szókészlet fejlődése. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 572–8.

Szabó András 2012. *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár*. Kálvin Kiadó. Budapest.

Takács Béla 1986. *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben.* A Magyar Református Egyház Sajtóosztálya. Budapest.

Tarnai Andor 1984. *„A magyar nyelvet írni kezdik". Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Tóth Kálmán dr. 1994. *Bibliafordítás – bibliamagyarázás.* A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.

Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus.* Gondolat Kiadó. Budapest.

Waard, de Jan–Nida, A. Eugene 2002. *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban.* (Fordította: Pecsuk Ottó.) A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.

Szikszainé Nagy Irma
ny. tudományos tanácsadó
Debreceni Egyetem
szikszaine@gmail.com